

ՔԱՂԱՔԱԿԱՆ, ՀԱՍԱՐԱԿԱԿԱՆ, ԳՐԱԿԱՆ

Ա Մ Ս Ա Գ Ի Ր

№ 2 1889

ՓԵՏՐԻԱՐ

1889 № 2

ԱՌԱՋԻՆ ՏԱՐԻ

	Երես	
1 ՊՈՒՇԵԱՆՅ ՊԵՐՃ	199	Յեղեր (չարանակաթիւն):
2 ՄԱՆՈՒԷԼԵԱՆՅ ԼԵՒՈՆ	231	Մ'րաժ (բանաստեղծութիւն):
3 ԼԷՕ	232	Հինց օր (չարանակ, և վերջ):
4 ՆՃԻՆԷ	271	Ներշնչանք (բանաստեղծութիւն):
5 " "	272	Երազ (բանաստեղծութիւն):
6 ՆՍՄԱԼԵԱՆ ԱԼԵԿՍԱՆԴՐ	273	Պատրիկեանի նամակները:
7 ՔԱՐԱՄԵԱՆՅ ՆԻԿՈՂՈՅՈՍ	284	Պ. Պաօղոսեանց և Նորա վէպերը:
8 ԱՐՆԻԲԱՆ	301	Անջատման ժամ (բանաստեղծ.):
9 ՎԱՐԴԱՆԵԱՆ ԳՐԻԳՈՐ	302	Գիւղական վարկը:
10 Լ. Ա. Յ. Հ. Ք. Ա.	318	Գրախոսութիւն:
11	333	Ներքին տես.— Հ. Բար, Ընկ. ժող. :
12 " "	339	Կովկաս, զիւղաս, արդիւնաճանդէսը:
13 " "	342	Գար, Սաւոյուկեանցի լօրէքներ:
14 " "	351	Կանա Լօսու-Մելիքեան:
15 ԱՍԻԼԵԱՆ ՄԻՈՒՔ	357	Տիկին թամար Ներսիսեան:
16 Հ.	363	Քաղաքական տեսութիւն:
17 ԽԱՐԷ	368	«Մարծ»-ի նամակադրութիւնը:

ՏԱՅՏԱՐԱՐՈՒԹԻՒՆՆԵՐ:

Թ Ի Ֆ Լ Ի Ս

Մ. Գ. ՈՍԻՆԵԱՆՅԻ ՏՊԱՐԱՆ

1889

THE

LIBRARY

OF

THE

1871

1871

1871

1871

1871

Մ Ո Ւ Ր Ճ

ՔԱՂԱՔԱԿԱՆ, ՀԱՍԱՐԱԿԱԿԱՆ, ԳՐԱԿԱՆ

Ա Մ Ս Ա Գ Ի Ր

№ 2 1889

Փ Ե Տ Ր Ի Ա Ր

1889 № 2

ԱՌԱՋԻՆ ՏԱՐԻ

Թ Ի Յ Լ Ի Ս

ՏՊԱՐԱՆ Մ. Դ. ՌՕՏԻՆԵԱՆՅԻ

1889

Дозволено цензурою Тифлисъ. 16-го февраля 1889 года.

Типографія М. Д. Ротинянца на Гол. просп. домъ № 41.

Յ Ե Յ Ե Ր

Վ Է Պ

Պ Ե Ր Ծ Պ Ռ Օ Շ Ե Ա Ն Յ Ի

(Շարունակութիւն 1)

2.

ԱԿԱՄԱՅ ԽՈՍՏՈՎԱՆՈՒԹԻՒՆ.

Մարգարիտը ոչինչ նկատողութիւն չ'արեց իւր աղջկանն, երբ նա պատուական խոշոր սպիտակ ալանու դեղձերը չը կճպեց, ալանի չք շինեց, այլ գլխահան արեց, ճղճդոտեց և առաւ դնաց դէպի չնդիլը. ոչինչ բան չ'ասաց նա Սօնային, բայց ինքն իւր մէջ շատ զարմացաւ և կասկածի մէջ ընկաւ:

— Հէնց կարծես, իմ Սօնէն չըլնի, բշուածի պէս ա երևում, նա ու Լտդէս բան բռնի՞, ալանու դեղձը ճղոտի, կամ էսպէս հաստ կլպոտի. կտես՝ եզան միջքից կաշու զօլերա հանած, ափսոս չե՞ն, էլ դեղձերումն ի՞նչ ա մնացել, մնի մենձ բաժինը կլպի վրայ ա թողել: Չէ՛, երեխիս պի՛նչը, հէնց իմանաս, մի մուխ ա մտել, էս առաջինը չի, քանի օր ա, մին տեսնում ես, կարմրեց՝ ալվան վարդ դառաւ, մին սփրթնեց՝ ոնց որ ջուհլակի հորից նոր կտրած կոաւ. կուրանա՛ն իմ աչքերը, ես էլ գլխահան եմ անում, բանի տեղ չեմ բցում, ըսկի չեմ հարցնում:

1) Տես «Մուրճ»-ի № 1.

Նա տեղիցը կանդնեց ու գէպի շնդիլը նայեց: Սօնան դեռ չնղլի վերաց էր:

— Փա՛ռք իմ Աստծուն, երեխիս թեւերն եկել են, թա՛ռւանա, թա՛ռւան. էս տարի գեղի ազաւներն իրար գլուխ կը ջարդեն, մե՛ռնիմ էն տղի ջանին, որ ինձ նանի պաի ասի ու Սօնիս ինձանից լալի, բերանիս ազիղ թիքէն կը տամ նրան, ջանս իրան է՛լ դուրբան՝ իր ետրին է՛լ, մի էն օրը տեսնեմ ու մեռնիմ՝ գերեզմանիս վրայ օխոր թիզ մանիշակ դուս կը դալ...

Մարգարիտն աչքը անկել էր ինքնամոռացութեան մէջ ընկղմուած. նա մտիկ էր տալիս հեռուից իւր միտուծարին ու փառաւորութիւն. այս րոպէիս նա ամենաներջանիկ մայրն էր:

— Մե՛ռնիմ մարալին ու ջէյրանին, ո՞վ տեսնի էն սուրահի (չողաշփ) բօցն ու չը դժուի:

Մայրն իրաւունք ունէր. Սօնան գործը սրծաւ և կանդնեց շնղլի վերաց. նա աչքերը դարձրեց իւր շուրջը. նրա գլուխը պարանոցի վերայ մի երկու պտոյտ արեց եթերի անհուն տարածութեան մէջ. նա ինքն էլ չէր կարող հաշիւ տալ իրեն, թէ ո՛ւր է նայում, ընչի՞ է նայում:

Շատ չը տեւեց այդ դրութիւնը. նա ցած իջաւ պատից և մըտաւ խաղողի թմբերը. նա էլ չէր երևում:

Մարգարտի երեւակացական ցնորքներին, նրա ուրախութեանը հեղձահատ տեղի տուին կասկածանքներն ու սրտամաշ տարակուսանքները. մի ժամից աւել է Մարգարիտն աչքը դարձրել է բոլոր գեղձիներին և իզուր է ուղատում, թէ ահա այս ու այն ծառը կը շարժուի և գեղձերը թփթփալով դեպի կը թափուին. շատ չի քաշիլ՝ Սօնան գեղձը քաղլակի մէջ ածած՝ ուսած՝ թմբերիցը դուրս կը դալ:

Մարգարտի ոտքերն անզիտակցաբար շարժուեցին, բայց շատ չը կարողացան յառաջ գնալ: Նուտ-շուտ ծնկները ծալուում և կանգ են առնում:

Կասկածը կռծում է մօր սիրտը, նրա մտքովը մի բան անցկացաւ և նա շտապեց գէպի շնդիլը:

— Հո՛ղնիմ գլխին, ցե՛լն իմ արեւին, ես ի՞նչ կանեմ, որ մոքի՛նքս (կռաւած) բալից դուս դալ, մենք աշխարհքումը թուք կըլնենք, Բարսեղն ինձ թաւէն կը դնի, կը տապալի:

Մարդարիտը վեր ելաւ չնղլի վերայ: Նրա ձեռքերն ինքնին բարձրացան դէպի երեսր, եղունգների ծալրերն աչտերին քսուելով՝ քնթկալի վերայով ծնօտից ցած իջան:

Այդ ամօթի ու նախատինքի նշան է:

—Քօ՛ւանամ ես, զլուխը շարժելով՝ շարունակ դեղձերին էր նայում նա. էս ո՞նց ա շարել, էս ի՞նչ օրն ա քցել, ցիտի պէս իրար վրայ թափել ա ու թողել:

—Զէ՛, հաստատ վճռեց նա, երեխէս շխտակ փոխուել ա, նրա զլխովը մի բան ա անցկացել, հէնց է՛ն ա, որ կաց:

Մարգարիտն աչքերը դարձրեց խրեանց հարեան Պալ — ափու-
նենց այգու կողմը և հեռաքրքրութեամբ դիտում էր:

Այգու ափումը Պալօյի կին Ջարմանն էր պտտուում, ինքը՝ Պալ-
ափուն էլ նստած՝ քթոց էր գործում:

Մարգարտի կասկածը քանի զնաց, աստուկացաւ, Սամիտներ ոչ մի տեղ աչքի չընկաւ:

Մարգարիտը ցած իջաւ պատից, նա գնում էր թմբերի միջով, բաց ինքն էլ չը գիտէր, թէ ո՞ւր. շատ անգամ ուղեցաւ ձաջն տալ, բաց, կարծես, թէ մինը նրա շրթունքները հուփ էր տուել, լեզուն չէր շարժուում. և ի՞նչ կը համարձակէր ձաջն տալ. հարեաններն ե՛րբ են նրա ձաջնը լսել, որ հիմա լսեն, մի՞թէ կարելի է մի կին այնքան կորցնի խւր զլուխը, որ բաց երկնքի տակին՝ բարձրադիր այգու մէջ այնպէս խօսի, որ կողքի հարեան տղամարդը լսի. դետի-
նը վեր խորտակուի լաւ չի՞ այնպէս ալաչուղի զանջղը (չրտի վրանի հօտից չը հէտացող է՛ք շոռնը):

Երկու անգամ Մարգարիտն այգու թմբերը պուլէ պուլ (Լճբերի անցէրը) ման եկաւ, բոլոր դեղձենոնց տակը տեսաւ, անցկացաւ միւս հարեանենց կողմը, հեռուից նրանց աղջկանցն ու հարսներին էլ տեսողեց. Սճնան նրանց մէջն էլ չէր:

Մարգարիտը դողում էր, լալ էր ուղում, արտասունք չէր գալիս:

—Զե՛մ կարծում... ո՛չ... ո՞նց կըլնի, էդպէս բան ե՛րբ ա լրա-
ուած, է՛հ... տարախոսանքների մէջ խորատու զուած՝ անկապ հարցե-
րով ուսերը յաճախ թափահարելով՝ ձեռքերով, զլխով թերահաւա-
տութեան շարժումներ անելով՝ յառաջ էր մղուում նա մի ներքին նախազգացութիւնից դէպի մեզ ծանօթ Հնձանարապը:

Մարգարտի աչքերը մթնեցան, նրա մազերը ոգնու փշերի պէս ցցուեցան, մի ելեքորական ցնցում ամբողջ ոսկրաշարքը զրդռեց. նա վաղր կընկնէր անշուշտ, եթէ մերձակայ նշենին յենարան չը հանդիսանար. նա զրկեց ծառի բունը և զլուխը զէմ տուեց փրտած վուշակին (ծասի փառք խորշ):

Անտեղի չէր երկիւղը. խեղճի կարծիքն իրականութիւն է, չը հաւատացողը թո՛ղ Մարգարտի աչքերով նայի Հնձանաբազի թեղի ծառին և որդեսէր մօրը չը մեղադրի: Տեսէ՛ք՝ ահա թեղու թփոտ ձղնիկները բարձրացան և տակից կռացած զուրս եկաւ, ի՞նչ էք կարծում, ո՞վ. — մօր սրտի սիւնը՝ նրա սիրելի աղջիկը:

Սօնան ախնաստես եղաւ այս տեսարանին. մի վայրկեան նա կանգ առաւ, միւս ականթարթում երկու մեծ քայլեր արեց, երևում էր, որ նա վազել էր ուղում, մօրը բռնել էր ցանկանում, բայց ոտքերն իրեն չէին հնազանդում, աջ ու ձախ կասում էին. Սօնան քարշ էր գալիս, քան թէ քայլում էր:

Վերջապէս նա մօր մօտ է, տեսնում է մօր զոդոցը, տեսնում է հեծկտանքն ու արտասուէնքի ցած գլորուիլը և չի վստահանում մօտ գալ, բռնել. նա ամօթապարտ յանցաւորի նման երկու քայլաչափ հեռու կանդնել է և իւր ոտքերի ծայրերին շարունակ նայում:

— Ա՛խ, յանկարծական սուր ճիչ զուրս թռաւ մօր կրծքից ու ոտքերը տեղն ու տեղը ծալուեցին:

Սօնան շատ լաւ հասկացաւ մօր ճշտու պատճառը. թեղու ձղքները նորից բարձրացան, ստուերի պէս մինը լոք լոք տալով աներևութացաւ. թմբերի մէջ. սրաթեւ արծիւը միայն այսպէս արագ կարող էր ձղել մթնոլորտը:

— Սե սրտի աղջի՛կ, հազիւ հազ հեկեկաց Մարգարիտը:

Սօնան չոքեց մօր առաջին, նրա զլուխն ախմայից ցած դըլորուեցաւ և մօր ծնկների վերայ յենուեցաւ:

— Հօրն ու մօր թքա՛նք, էս ի՞նչ սե բերի՛ր մեր գլխին:

Սօնան միայն հեթհեթում էր: Նրա արտասուէքը թրջեց մօր շրջագգեսալը և ներս անցաւ:

— Էս ի՞նչ օրի հասցրի՛ր մեզ, ա՛յ գետինը վէր խորտակուես զո՛ւ էլ՝ քո մէ՛ն էլ:

— Նա՛նի ջան, հազիւ լսելի եղաւ աղջկայ բերանից:

—Չօ՛ւ ու ցա՛ւ քեզ, որ քո ծնողի զլուխը դուս կտրեցիր. ա՛ն՝ ընէր քո ծնելու օրը, փորումն լակ ձու կտրուէի՛ր, ջուր դառնայիր՝ աշխարհք չընկնէիր, որ էս օր քո հօր անունը հողի հետ չը հաւատարացնէիր, աշխարհքի մէջ խօսելու բանատեղ չը շինէիր:

—Նա՛նի ջա՛ն...

—Ա՛ն սրտի աղջիկ, թեզու տակին ի՛նչ բան ունէիր, տօ՛ մահի տարած, ընչի՛ մեր անունն աշխարհքովը մին արիք:

—Նանի՛, աչքերը շորի փեշովը սրբեց, զլուխը բարձրացրեց Սօնան, շա՛տ ուրախ եմ, որ դու ինքդ քո աչքովը տեսար ու խմացար, թէ բանն ընչու՞մն ա. երկու տարի ա ամօթը բուկա հուփ էր ապլիս՝ չէի կարողանում ոտքերդ վաթաթուել, սիրտս բաց անել: Ես խօսք տուի Սամփսոնին, որ օ՛րն էս օր՝ հէնց է՛ս իրիկուն՝ մտերքս ուտեմ, սիրտս պնդացնեմ ու ամեն բան քեզ տեսեմ: Հալբա՛թ, Աստուած լսէնց էր կամեցել, հալբա՛թ, ինքը գիտէր, որ ես է՛լի սիրտ չեմ անի, է՛լի կը պապանձուեմ ու Սամփսոնին կըխաբեմ, քո սիրտդ կասկած քցեց, դէսը քաշեց, որ քո բարի աչքովն ամեն բան տեսնիս... Նանի ջա՛ն, ես Սամփսոնին սիրում եմ, երկու տարի ա, խօսք եմ տուել:

Թէ ի՛նչ խօսքեր ասաց, ի՛նչ փաստեր յառաջ բերեց՝ այդ իւրեանց գործն է, բայց մենք տեսնում ենք, որ Մարգարիտը հանգըտացաւ, նա մինչև անգամ համբուրեց իւր սիրելի գտերը: Նա անկեղծօրէն հաւատ ընծացեց իւր աղջկանն և ուրախ եղաւ, երբ խմացաւ, որ առաջին անգամն այսօր իւր սիրելին անմեղ գրկախառնուեթեամբ ամրացրել է սիրոյ անքակտելի շաղկապը:

—Բերանս լլիւկէ՛ր, բալա ջա՛ն, ասաց նա, լեզուիս ծէրիցը թռածները ծոցս թափուին ու ո՛չ քո և ոչ քո սրտաշ (սրտաշից) ետրի քիթը չը խոռուի, որ ես քեզ զուր տեղն անիծեցի:

—Քո անէծքն ինձ ու Սամփսոնին օրհնութիւն ա, նանի ջա՛ն:

—Սրտիդ չ՛առնես, աչքե՛րիդ մեռնիմ, բե՛ր էդ փխալաց (ճրճ) աչքերդ պաշեմ. ը՛հ, մե՛ռնիմ էս կրակ կտրուած թշերին է՛լ ու սրանց դիպող պռօշներին է՛լ, մե՛ռնիմ թագաւորի պէս փեսացուի ջանին. նանի զլուխը մա՛տաղ գնաց Սօնին ու Սամփսոնին. տես ա՛նումներն էլ ի՛նչ լաւ ապուրճ են, փա՛ռքիդ մեռնեմ, Աստուած:

—Բա՛ս, ափունին (հայրենի) ե՛րբ կասես, նանի ջա՛ն, մօր ձեռքն անդադար համբուրելով հարցնում է Սօնան:

—Հէ՛նց էս զիշեր, հէ՛նց էս զիշեր տեղը մտաւ թէ չէ, չեմ թողալ քնի, տամարը կը մանեմ:

—Բա՛ Սամփսոնի մօրը բան չես ասի՞լ:

—Թո՛ղ Չարմանին էլ իր տղէն ասի, աշխարհքը մեր վրայ կը ծիծաղի, թէ աղջկէքը զլինները կոխել էի՛ն, որ ինքը գնաց տղա-տիրոջ դուռը կոխեց, թէ եկէք աղջիկս ուզեցէք:

Միւս օրն երկու հարեանները—Գալ-ափունի կին Մարգարիտն ու Ալէքենց Բարսեղի կին Չարմանը կոռուց կոռուցի տուած՝ երկար զրոյց էին անում և երկուսն էլ շատ ուրախ էին:

Համաձայնութիւնն երկուսի մէջը կայացել էր: Հետեանքը մեզ յայտնի է. ծառի տակին նստած՝ մեզ իւրեանց բերանով պատմեցին Գալ-ափունն ու Բարսեղը՝ երկար ու բարակ խոստովանուելով իրարու կինն արմատի մեծ ազդեցութիւնը:

Է.

Յ Ե Յ Ա Պ Ե Տ Ը.

—Բալասան աղէ՛ն, Բալասան աղէ՛ն, քշիւոցն ընկաւ Ս. զիւղը: Արդարեւ, հեռուից երեւեցան երեք-չորս ձիաւորներ, որոնց առնքի առաջին զալիս էր պատուական կապոյտ նժոյգի վերայ վիհօրէն մի կողմի թեքուած մի հաստափոր պարոն:

Ձիաւորն իւր ուղեկիցներից երկու ձողաչափ հեռու էր զալիս, այդ նշան էր, որ հետևողները նրա սղասաւորներն էին:

Նա միջին տարիների մարդ էր, 45-ից մինչև 50 տարի կարելի էր տալ նրա հասակին՝ նայելով լացն և կոկ ածիլած երեսի թարմութեանը և զէր եզան հաստ կզակի (Խափանի հաստ հասեքը) նման երեք ծալք իրար վերայ կիտուած կզակին. միայն ջինջ սպիտակ գլուխը՝ պաշտօնական նշանակը ճակատին փայլող զլխարկի տակից՝ 70 տարեկան ալւորի պտտկառելի դէմք էր ընծայում նրան:

Ահա ամեն կողմից զլխարկներ բարձրացան. փողոցում քարերի վերայ շարուածները բոլորր ոտքի կանգնեցան, մինչև մեր ձիաւորը—

Բալասան աղէն հասարակութեան ողջունին կիսապաշտօնական ժպիտով առանց մի բառ արտասանելու ծռեց զլուխն և յառաջ անցաւ:

Երկար ժամանակ բնգմութիւնը ոտքի վերայ էր. բաւական միջոց մի շշուէ: Հէր լսուում քանի մի բոպէ սրանից առաջ հարաջհրոցը երկինք հասցրած ամբօխի միջից:

Վաղուց Բալասան աղէն թեքուել էր դէպի նեղ խոտորափողոցը, կամ կարելի է արդէն իջել, հանգստանում էր խր օթեանում, բայց ժողովուրդը ոտքի վերայ սատած մնացել էր՝ բերանները կիսաբաց և երևները թեքուած դէպի ձիաւորի անցկացած կողմը:

Ստարը կը կարծէր, թէ գիւղը առասպելական կախարդի անէծքին է ենթարկուել, կամ մի չար հրեշտակ է երևեցել ու մարդկանցը դարձրել անխօս արձաններ: Ինչպէս ասած է՝ աղօթած է չէին դառել:

Հակառակ կողմից երևեցաւ եւրոպական հին վերարկուն ծածկած մի միջահասակ մարդ:

Նա զարմացաւ ամբօխի շփոթ դրութեան վերայ: Նա կամենում էր հարցնել մի բան, բայց կանգնողներից մինը հազիւ լսելի ձայնով ասաց.

— Գնա՛, Խուդօ՛, գնա՛, Բալասան աղէն եկաւ:

— Մեր աղէն, բացականչեց Խուդօն, վաղօ՛ւց:

Խուդօն էլ պատասխանի չը սպասեց, նա լերդապատառ վազեց ետեից՝ ինչպէս տիրոջը կորցրած շուն, որ հօտը կ'առնի ու առանց աջ ու ձախ նայելու մին կը վազի:

— Թո՛ւ... գլուխը թափ առեց մինը Խուդօյի քամակից և նստեց:

— Աշխարհքս էդ չարխի վրայ ա պտտուում, պատասխանեց մի ուրիշը թքանք արձակողին և էլի նստեց:

Ամբօխը կամաց կամաց խր նստիկին դիրքն ստացաւ, բայց էլ առաջունան աղաղակը չը կար:

— Տեսնես ընչի՞ ա եկել, խօսեց մինը:

— Ո՛նց թէ տեսնես, տեսնելու ի՞նչ կայ, հայլու պէս սլարդ ա:

— Ասար երէկ մէկէլ օրը չէ՞ր հստեղ, զատիկից յետոց չէ՞ր, որ եկաւ զատիկը դեղի պնշերիցը հանեց, շատերի ձեռը ծոցումը թողեց. տարէնը հինգ հեռ հօ չէ՞ն գալ:

— Մենակ մենք հօ չէ՞նք, եկած կը լինի մօտիկ դեղը, մի քա-

նիսի տունը քանդած, բանը պրծած, հիմի եկել ա իր նոր մէքերին մի գլուխ քաշի:

—Տօ չէ՛, աղպէ՛ր, չէ՛, մարդը գործ ունի՝ եկել ա. խելքներդ ջլիս կարճ ա, ո՞նց չէք հասկանում. դրա գալուց առաջ ի՞նչ գորգոռոց էր:

—Իէ՛ գլաջնի փոխելու վրայ էինք խօսում, բայց դրան ի՞նչ:

—Բաս քամակիցը վաղող թաղի՞ն:

—Վա՛յ գլխիս, չընի՞ ուզում ա գլաջնի էլ շինիլ. սուղիա շինեց՝ շատ խէր տեսա՞նք. իստակ երեխանց տակի վալասն էլ դուս կը քաշի:

—Յե՛ց ա, որ մտել ա մեր ջանը:

—Յեցը նա չի, ցեցը նրա ոտքերը լիզողներն են. ա՛յ մինը դա, որ քամակիցը վազեց, ինքը որ կա՛յ՝ ցեցերի ցեցն ա:

—Ելլիկ չէ՞ք (հոժայնք), հասարակութիւն չէ՞ք, դրան մի՛ լսէք. գեղ կանգնի, գերան կը կտորի, գեղովի խօսքը մին արէ՛ք, սև քցեցէ՛ք, ձեր կուռն ո՞վ ա բռնում:

—Ի՞նչ հեշտացնում ես, թէ մարդ կըլնես՝ ձեռդ սև ծակին մօտացրու, հացդ կերար, թողդ երկինք կը բարձրանայ:

—Ա՛յ մարդիկ, խօսելու բան չունի՞ք, դուք տանտէր չէ՞ք, ցաւ ու հոգսներդ պրծել ա՞, ի՞նչ էք էզուցուան գալու բաների վրայ գլուխ ցաւացնում. ի՞նչ Աստուած կամեցել ա, կը գայ, ուրիշ բաներ խօսեցէք, ընդհատեց մի ծերունի ընդհանուր խօսակցութիւնը, նշանացի ցոյց տալով անկիւնում կուչ եկած մի նորահաս երիտասարդի վերայ:

Նորից խուլ լուութիւնը տիրեց, խօսողների լեզուն բռնը մտաւ:

—Սա էստեղ չէր, ո՞րտեղից բռննուեց, փսփսացին իրարու և մէկ մէկ քաշուեցան: Հեռացողը մի արհամարհական հայեացքով արտայայտում էր իւր տհաճութիւնը դէպի երիտասարդն և գնում:

—Ո՞նց հալածակուեցին, ձեր հէ՛րն անիծած, փսփսաց մարդն և ամենքից յետոյ ինքն էլ քաշուեց:

Ը.

ՄԻ ՎԱՐՆԵՒՐ ՄԱՍՆԱԺՈՂՈՎ.

Օ. զիւղի արեւելեան ափումը, զիւղական տներից 200 քայլաչափ հեռու՝ ճանապարհից փոքր ինչ ծռանց՝ այսօր էլ անցորդի ուշադրութիւնը գրաւում է հողէ բարձր ցանկապատի ներսի կողմը եղած գեղեցիկ պարտէզն իւր կեդրոնումը զլուխը հպարտ բարձրացրած փառաւոր երկցարկանի շէնքովը:

Ճոխ պալատը, համարձակ կարելի է այսպէս կոչել, ներքուստ և արտաքուստ ոչինչ բանով նմանութիւն չունի զիւղական շինութիւններին. նրա առաջի պարտէզը միանգամայն զանազանուում է դրացի բնակիչների պարտէզներից և այգիներից:

Մի մեծ շաղրուան՝ վճիտ ջրով լիքը՝ ծիծաղում է այցելուի երեսին և ծակում է իւր ձողաչափ բարձրութեամբ շաղ տուած ջրերի հիւլէների փայմունքով նայողի աչքերը, երբ արեւի ճառագայթները հազար կտոր եղած՝ ամեն մի հիւլէն մի մի շողակնի են փախում:

Յանկապատի երկվեղիկաց դարվազէն միշտ կողպ է. չի բացուում շաբաթներով նոյնպէս և դարվազի միջի դռնակը:

Նթէ երբեմն երբեմն մի կռացած թիկունքով ծերունի՝ արխալզի դուռը հարիւր տեղից կարկատած՝ ամառները միշտ ոտաբոբիկ, խոկ ձմեռները մի ծակծկում տրեխ ոտքերին ներս ու դուրս չանի բահն ուսին դրած՝ կարելի է ասել, որ տունը միանգամայն անմարդաբնակ է: Մերունին միակ բնակիչն է իշխանական պալատի:

— Հը՛, Քաթոս պապի՛, էս օր քէֆդ տեղն ա, աղէն եկել ա, լաւ լաւ կերակրներ կուտես:

— Ձա՛ւր դեռց ջհանդամը, ոտը կտորի, ըսկի չը դալ:

— Մնի՛ ևս լոսէնց տաում, պապի՛, քո աղպէրն ա, ուրախ չե՞ս, որ նրա նման աղայ-աղպէր ունիս:

— Ուրախ կըլնէի, որ էս օր շնատաակ ըլնէր, իմ՝ ձեռովս նաշը (դափռ) բռնէի, տանէի թաղէի ու յետոյ մի հողի ենք տալացուկ Ասածուն, տայի ու պրծն էի:

Տարին մի քանի անգամ ծերունին երկու-երեք օրով կը հեռանար իւր կացարանից:

Այդ աչն օրերն էին, որ մի մեծաւոր երեք չորս սպասաւորներով կը դար, կ'իջնէր դարվազի առաջին և ծառաներին կը հրամայէր բաղխել զոնակը և դարվազէն բաց անել տալ:

Երևի, ձիանց տոնաձայնից արդէն ծերը ճանաչում էր եկող հիւրերին:

Նա էլ չէր սպասել տալիս զրան բաղխելուն, խիտն զոնակը բաց էր անում, դարվազի կողպէքի բանալին շարտում գետին ու ինքն առանց աջ ու ձախ նայելու՝ թողում, թռնթորալով հեռանում զէպի գիւղը:

Ահա՛ այդ օրերումն էին, որ տունը կեանք էր անում:

Վաղուց այդ տան տեղն ազարակ էր. ծերունի Քաթոնն աչն տեղ ամեն տարի համեղ զութմաներ և մեծ մեծ ձմերուկներ էր հասցնում. ազարակի գլխումը շինած մի հատիկ խրճիթումն էլ ինքն էր կենում:

Այժմ էլ աչն խրճիթը կայ պալատի քամակին: Շատ աշխատեց Բալասան աղէն խրճիթն էլ քանդելու, բայց Քաթոնը ոչինչ բանով չը համաձայնեցաւ:

— Ի՞նչ ես ուզում, ա՛յ գետինը մոնելու, ասաց նա դէմ ու դէմ իւր եղբօրը՝ Բալասան աղին, մեր հայրենական կայքից էս մի քաւլակէն (աւերակէն) է՞լ չես տալ ինձ. վե՛ր կալ, բոլորն ա՛յլքդ կոխի. թո՛ղ իմ մէջիդն (դէմիդ) էս ծածքի տակիցը զուրս դաչ, վերջը էս է՛լ քեզանով Սև ծովը, ես հօ հետս չե՛մ տանելու էն աշխարհը. մեր չորս աղպօրից էլ ո՞վ մնաց, ես էս ա մի ոտս գերեզմանումն ա. զու ես մընացել, մին էլ հեռու ջհանդամներումը կորած պատիկ լակտօր՝ մօրդ սիրեկան աղէն, որ հզուց-էլօր, ես գիտեմ, նա էլ քեզանից աւելի օձի կծածը պոխի զուս դաչ, կամ քո խաշովը պոխի խաշուի խեղճ Վրթօյի պէս, որ զինովացրիր, բերանիցը թուղթ առար, թէ իր բաժինը քեզ ա ծախել ու տուն ու տեղից զրկեցիր՝ զարգամա՜հ էլաւ, ժուռ ու մուռ նշանուած մեռաւ, նշանածն ուրիշին բաժին էլաւ: Ա՛յ մահի տարած, ասենք ես էի խորթ, չօրից մի՛ն էինք, մօրից ջո՛կ, ջրատար Վրթօն հօ քո մօրիցն էր, ի՞նչ կըլնէր՝ երկու բաղից մին կէսն էլ նա ուտէր:

Բալասան աղէն տեսաւ, որ իր մեծ եղբայրը շատ պէտք է փնթփնթաց, ամենքի մօտ իրան միշտ պէտք է դատաւարաւի, վըճ-

ուեց չը քանդել Քաթոնի տնակը՝ միայն մի պայմանով, որ նա իւր պարտիզին ու տներին հսկողութիւն անի և պահպանի:

Քաթոնն էլ ուրախութեամբ յանձն առաւ, մանաւանդ երբ Բալասան աղէն թօյլ տուեց իրան պարտիզի մէջ ծայրին մի փոքր տեղ իւր համար ազարակ անել:

Բալասան աղէն, յայտնի չէ, թէ ի՞նչ նպատակաւ շինեց այս տունը. նա այդ արեց, երբ պատերազմը պրծաւ:

Բալասան աղի կենսագրութիւնը քաջ զիտեցողներն այսպէս են պատմում նրա անցեալը:

Նրա հայր քաջալ Մեսրոպը շատ շքաւոր է լինում: Նա մտնում է Երևանում մի մեծաւորի այգեպան և միաժամանակ այցու մէջ շինած ջրաղացին՝ ջրաղացպան: Կ'երևի, խելացի մարդ է լինում, որ չորս-հինգ տարուց յետոյ Ս. զիւղումը գնեց երկու այգի և մի ազարակատեղ, որոնց մասին վերն չի խոսի:

Մեծաւորը մի օր տեսել է ջրաղացումը փոքրիկ Բալօցին, հաւանել է նրա գեղեցկութիւնը և վերցրել է իւր առաջին փոքրաւոր:

Ի՛նչպէս է լինում, աղէն դրան զրկում է Մօսկով՝ կարգալու: Նա մի քանի տարի մնում է այնտեղ, անշնորհք է լինում, բան չի սովորում, կիսատ վերադառնում է և մտնում մի զիւսնատուն՝ որպէս զրազիր: Երկու տարուց յետոյ՝ նրա զիւսնոյն ո՞վ է փչում, Վարշաւ է գնում, էնտեղ ձիաւոր է գրուում, էնտեղ չին է աւելում և յետ դալիս: Բաղդը նրան յաջողում է, լաւ լաւ պաշտօններ է ճարում, իր մեծաւորների աչքն է մտնում, վերջը պատերազմի տարին, ի՛նչպէս է լինում, դրա ձեռքը մի տեղից մի գումար է ընկնում և դրանով գնում է իր հարստութեան սկիզբը: Ասում են, որ դրան է յանձնուած եղել պատերազմից մնացած զինքին մատակարարելիք նպատար. ամենքին լիովի բաշխելուց յետոյ՝ իր զլուխն էլ չի մոռացել: Մեղը ծախողը մատը կը լստի:

Ոմանք էլ պատմում են, թէ մինչև վերջիշեալ գումարը՝ Բալասան աղէն փող էր շինել: Նա միշտ կատարել է իւր ծառայութեան մէջ նշանաւոր պաշտօններ: Նոյն խակ իւր պաշտօնակիցները յաճախ ծրարներում դրած զրամական նուէրներ են ուղարկել նրան, մի տեսակ բարեկամական կապ պահելու իւրեանց ազդեցիկ ընկերի հետ: Մի յիմարը միայն չի ուզեցել ճանաչել Բալասան աղայի

առաւելութիւնը. վերջը շատ էլ զղջացել է, զլխին վա՛յ է տուել, բայց շատ ուշ. այսօր քաղցած փորով, պալտօյի բամբակները կախկախոտուած՝ քարշ է գալիս գինեաների առաջին, երեխայքն էլ թափառաշրջիկ մուրացիւմներ են դարձել:

Ամենից խելօք վարուել է մի գործավարի օգնական: Կիւտնատան ատենադպիրը հիւանդ է լինում, նրա տկարութիւնը երկարատեւ բնաւորութիւն է ունենում, բժշկները նրա վերջը մահ են դուշակում. մինչ ամենքն ատամները սրած սպասում էին և կողմնակի կերպով էլ աշխատում էին, թէ ե՞րբ պէտք է մեռնի ատենադպիրը, որ ձեռք բերեն բարձր պաշտօնը՝ մեր գործավարի օգնականը լաւ ու մունջ գնում է նոտարիուսի մօտ և այսպիսի մի մուրհակ վաւերացնել տալիս, իբր թէ ինքը պարտ է Վլադիմիր Նեստորիչ Մեյնիկովին հինգ հարիւր մանէթ՝ երեք ամիս ժամանակով, մէջն էլ զրաւական է նշանակում իւր այգին:

Նրա բաղդից ատենադպիրը մեռնում է նոյն օրը, երբ լրանում է ժամանակամիջոցը:

Կնում է նա մուրհակը ծրարի մէջ մի ուրիշ թղթի հետ, թէ ըստ որում չ'ունիմ միջոց վճարելու, ինքնայօժար փոխարէնը պատրաստ եմ ձեռք քաշել այգուցս: Ի հարկէ, մի փոքրիկ տոմսակով Բալասան աղայի հովանաւորութիւնն է խնդրում:

Հինգ օր չի անցնում, գործավարի օգնականը, որ միևնոյն է թէ մի գրագիր, ստանում է ատենադպրութիւն:

Այսօր խելացի պարոնը և՛ լաւ հաց ունի և բարձր պաշտօն. շա՛տ մօտ բարեկամ է մեր Բալասան աղին և օրհնում է Մեյնիկովի կեանքը:

Մենք մոռացանք ասել, որ Բալասան աղայի անունը քաղաքավարի լեզուով Վլադիմիր Նեստորիչ Մեյնիկով է: Բաւական մեծ վիճաբանութեան առիթ է տուել նրա անուանափոխութիւնը. մի մասնաժողով է կազմուել զրա մօտին. Բալասան՝ կամ զիւղական կոչումով Բալօ՝ Վալօղի խօսքին մօտ է եղել. ինչպէս յայտնի է՝ Վալօղին Վլադիմիր բառի փաղաքշական կրճատումն է. այդ հեշտ են գտել. դժուարութիւն չեն կրել և ազգանուն որոշելու ժամանակ. նրա հայրը ջրաղացպան էր և այգեպան. մասնաժողովի անդամներից մինը ցանկացել է բարդ ազգանուն կազմել՝ Ս ա դ ո վ ն ի կ ո վ — Մ ե լ

նի կ ո վ կոչումով, բայց մեծամասնութիւնը հակուել է առաւելութիւն տալ հօր ջրադացսլանութեանը, մանաւանդ որ կարճ և քաղցր է «Մե լ ն ի կ ո վ» խօսքը: Ինքը Բալասան աղէն էլ շատ սիրել է այդ բառը: Մեծ տարակուսութիւն է յատաջ եկել Մեսրոփ բառը փոխելիս՝ Մօջսէյ, Մինայ, Մեղվեղ, Միտրօֆան, Միֆօդի և ուրիշ շատ Մ. աստով անուններ շարել են, երբ տեսել են որ ո՛չ մինը չի սագում, ընտրում են Ն-ով Նեստոր անունը: Մէկը միայն հակառակել է, ասելով՝ թէ Նեստորը վիրաւորական է, նա եկեղեցու հակառակ հերձուածող է եղել, բայց ինքը Բալասան աղէն տեսել է, որ եկեղեցուն նշանակութիւն չը պէտք է տալ, Նեստորը խելօք մարդ է եղել և այդ իր համար սիրելի է, ուստի և վճիռ են կայացրել՝ Բալասան աղին մեծաբանել Վ. Լ ա դ ի մ ի Ր Ն ե ս տ օ Ր ի չ Մ ե լ ն ի կ ո վ պատուանունով: Իւր ցանկութեան համաձայն, այսպէս էլ կոչուած է նա իւր ծառայութեան ցուցակի մէջ:

Թ.

ԳԻՒՂԵՐՆ ԷՆ ԵՆ ԼՈՒՍԱՒՈՐՈՒՆԷԼ.

Երեկոյ է. վերոյիշեալ պալատի վերնայարկի պատուհանները լուսաւորուած են. վերնայարիւումը ոչ ոք չը կայ, մի փոքրիկ սենեկում միայն, մահճակալի վերայ, խալաթը հագին, նստած է ճաղատ ճակատը բաց մէկը. նա քրքրում է սեղանի վերայ դրուած պայուսակը: Նա հանեց մի կապոց մուրհակներ և սկսեց մի առ մի թերթել:

—Այս մէ՛կ. սա մեզ շատ հարկաւոր է, ատամնաւոր կծան շուն է, պէտք է ժանիքը փշրտել, ժամանակն էլ լրացել է:

Նա յետ դարսեց մուրհակը:

—Այս երկո՛ւ, ձեռք առաւ նա մի ուրիշ թուղթ. սա ծակերում հաշացող է, կծել չի կարող: Այս երե՛ք. հերիք է սրան տոկոսից մի շնչին բան կտորել և ահա իւր հարազատ եղբօր տակը կը փորի: Այս չո՛րս, հինգ, վեց, եօթը, շուտ շուտ մուրհակների տէրերի անունները կարգաւորվ՝ ինքնագոհ ժպիտն երեսին մի կողմն էր յետ դնում նա. սրանք բոլորն էլ իմ գործիս ու նպատակներիս կը դան, բաւական է միայն իմ կողմից մի թերթ և հրաման: Ե՛հ, ի՞նչ

եմ երկարացնում, նորից խառնեց նա մուրհամների ծալքը, ողջ գիւղն իմ սորուկն է և զեռ երկմտում եմ: Գեռ մի դրամագլուխը հաշուեմ, տեսնենք ո՞րքան կը լինի, ասաց նա և համրիչը վերցրեց, մէկ մէկ քցեց:

— 55000 մանէթ, օ՛հ, բարձրաձայն կանչեց նա, էս գլուխը, իսկ եթէ տոկոսը, տոկոսի տոկոսը վրան գալու լինինք, ո՞ւր կերթայ, 70000-ից կ'անցնի... Ո՞վ է, ձայն տուեց Բալասան աղէն դրսի սենեկի հաղորցին:

— Ն'ս եմ, աղայ ջա՛ն:

— Դու ե՞ս, Խուդօ՛, նե՛րս արի:

Խուդօն խոնարհ գլուխ իջեցրեց, ձեռքերը սրտին խաչած կանգնեց:

Մեզ անձանթօթ չէ Խուդօն. սա այն մի հատիկ գիւղացին էր, որ մէջ մտաւ Մելիք-Բաղալի ածուրդի ժամանակ և էլի շուտ փախաւ. մենք չենք նկարագրիլ սրան, շատ չի քաշիլ՝ ինքն իրան զրուխը ցոյց կը տայ. այսքանը միայն իմանանք, որ Բալասան աղայի ընդհանուր կառավարիչն էր Ս. զիւղում և առաջին հաւատարիմը:

— Ի՛նչ եղան, հարցրեց աղան:

— Մի երկուսն եկել են, զլխիդ զուրբան, բաց մնացողները հէնց իմանաս փախս են տալիս. Մելիք-Բաղալը, սաքի թէ, զլխացաւ ա բռնել, տեղն ա մտել քնել, ոնց որ տեսնում եմ՝ աղուէսաստիկ ա տուել. մինը հանդն ա գնացել, մէկէլը ջուր ա ջրում, Ղազարն էլ ասում էր՝ թէ թուրքերը նախրիցը մեր կովը քշել տարել են, մաշաղի Նասիր-Բէգին երեք մանէթ եմ խոտացել, գնացել ա տեղն արել, գնում ենք յետ բերելու. իմ կարճ խելքովն ամենքն էլ մհառնէք են սարքած, զրանք պոի հաւաքուած ըլնին Մելիք-Բաղալի տանը, զուռը ծածկած՝ Արտօյի համար քար հաւաքելու պատրաստութիւնումն ըլնին, չեն ուզում դալ:

— Տօ՛՛ զիժ ես, ի՛նչ է, անդէ՛տ հայվան, ձողու պէս բարձրացել ես, տարին 12 ամիս դօրութիւնս տեսնում ես, զխուս, որ թրիս երկու կողմն էլ կարում է ու էլի դուրս ես տալիս, թէ չեն ուզում գալ՝ ի՛նչ կը համարձակուեն, թող մի չը գան՝ տեսնեն:

— Աղա՛յ ջան, որ Արտօյի քարը դուս դայ, ի՛նչ կ'անենք, էդ թղթերի կէսը ջուր կը դառնայ: Խուդօն զլխով ցոյց տուեց սեղանի

վերայ զիզուած մուրհակները. համա դու ինձ զլափնի շինի, տես ո՛նց եմ տարին չը բոլորած՝ շղշղկան մանէթներն առաջիդ կիտում. տես հինգ, տասը մանէթով ո՛նց եմ քեզ հազարներ աժող բաղերի ու մնին հարիր արդում (արդեւն) տուող հոգերի տէր շինում, հօ՛ գիտես, որ ձեռիցս կը գայ:

—Դէ՛, ձայնդ քե՛զ քաշիր, կո՛վ, դու էլ կարծում ես, թէ քո շնորհքն է, որ այսօր մարդամիջ ես խառնուել՝ ճռպուտում ես, տօյիմա՛ր, ես որ Ավդալովին չը խնդրէի, քեզ ձիաւոր չը դըրել տայի, վերջը զեմակի սորաժի ուրեաղնիկ չանել տայի, քեզ ո՞վ շան տեղ կը քցէր, տ՛օ, ասում են՝ ձի թիմարելու շընորհք էլ չես ունեցել. տասն անգամ ուրեաղնիկդ գանգատուել է Ավդալովին, թէ ձեռքիցդ ոչինչ շնորհք չի դուս գալիս, բայց նա հրամայել է իմ խաթեր պահել. տօ՛, եթէ ես ամեն բանում քեզ չը հովանաւորէի, հացի տէր չանէի, դու հիմի ո՞րտեղ կը լինէիր, քեզ ո՞վ սուղիա կը շինէր. կո՛րի աչքիցս, յիմա՛ր ապերախս, լոյսը չը բացուած՝ իմ փողերս բե՛ր, որ հինգ տարի է առանց շահի վրադ տնքում է, ես կարող եմ առանց քեզ իմ պարտքերս հաւաքել. բաւական է, որ Արտօյին կանչել տամ, երես տամ՝ դրանս շունը կը դառնայ, իսկ եթէ էդուց մէքերդ ծախել տամ, փողս վերցնեմ, դու քաղցածութիւնից ճաշին կը քնես:

Խուլօն տեղն ու տեղը չոքեց:

—Ես գլուխս քարովը տուի, ոտներիդ մեռնիմ, քո մի բալի գլխովը պտիտ տուր ինձ ու աչքդ վրիցս մի՛ հեռացնիլ, ես քեզ բարկացնելու մտքով չ'ասեցի, խօսք էր՝ լեզուիս տակից փախաւ. ողջ գեղն ու մհալն ա վկայ, որ ես, իմ կնիկը, իմ երեխէքը, տունս, տեղս, քո ծոխանքաջրովն (ածան չապած ջրօք) ենք ապրում, քո թիկունքովն ենք մարդամիջի մարդ, թէ չէ ես ո՞վ, Խուլօ բէզն ո՞վ:

—Հօ հիմի հասկանում ես:

—Ձանս էլ չի դուս գալիս, ինձ ոչ ով գզիր չէր շինիլ, ոչ թէ սուղիա ու էզուց՝ գլափնի:

—Աղա՛, ա՛յ գլխամեռ, իրա՛ւ, ի՞նչպէս ես դատաւորութիւն անում, ախար դու գիր չը գիտես, ժպիտն երեսն առած՝ քաղցրացաւ աղան:

—Տօ՛, գլխիդ արեւիդ մատա՛ղ, ո՞վ ա բան հասկանում, որ ես

Հասկանաւ, սաքի, հողի՛ ունիմ՝ տալացուկ, աւելն եկած վախտը մարդ պաի ճշմարիտն ասի, մեր էս ողջ մ'հալումը նոր օրէնքները հասկացող զլաւնի միայն Արտօն էր, որ կար, որ վեց ամսից զգուացրինք թուցրինք, թէ չէ ի՛նչ դատաստան, ի՛նչ կարգ ու կանոն, մենակ պիտըլն ա խզմղում ու սուղիէքս էլ՝ ձեռք զխտեցողը ձեռք ա քաշում, զալամ չիմացողի տեղակ էլ յետ ինքը պիտըլը գրում ա ու տակն աւելացնում, թէ չգիր ոչ գիտենալով՝ խնդրանօք զրեցի և վկայ եմ: Հէնց էս պոսի ֆօրմերն են, թէ չէ էլ յետ վաղուցուան տանուտէրութիւնն ա, դատաստանն օր յառաջ տանուտէրն իր քուսու տակին ա տեսած ըլնում ու փողերը ջէքն ածում, մենք էլ մի գհիցն ենք մեզ համար ճանգում ու ծծում. նորը հնից ընդով ա ջոկ, որ յառաջ ուտողը մին էր, հիմի՛ մի քանիսը:

— Եդ թո՛ղ, եկողներն ո՞վ են:

— Դարբնենց Մատօն ու փոշմանենց Սարօն:

— Փողերը բերել ե՛ն:

— Դեռ, աղայ ջա՛ն, փողի վրայ խօսք մի՛ քցիլ:

— Յետոյ դրանց ձեռքներիցը բան գալիս է՞:

— Ո՛նց չէ, աղայ ջա՛ն, մինն էս օր զլաւնու կանդիտատ ա, մէկն էլ ամբարպար ու ըսպօրչիկ՝ սաքի թէ խարջ հաւաքող, երկուսի դունչն էլ մեղրի միջին թաղուած ա. մեր զլաւնին Սարօջի հետ չէ՛ որ իր կանդիտատն ա, համա Մատօջի հետ մին են, ամբարի ցորենը քամոն են տուել պրծել, հաւերի կուտ էլ չի մնացել. երկու շաբաթ ամեն զիշեր դուս էին տալի, էշակու քարվանով զրուկու Երեանայ բազարը ծախում, վերջը մի զիշեր էլ տան ծածկը քանդեցին թափեցին ու ախտ (ախտ) գրեցին, թէ ամբարը քանդուեց, ցորենը հողի հետ խառնուեց, խարջ հաւաքելուս էլ խարջի չափ մասրաֆ (գի-դաֆըլի եղած ներքին ծախ) են քցում ու հաւաքում, իրար հետ լավում. քա՛նդիլ են գեղը, քա՛նդել:

— Լա՛ւ, լա՛ւ, կանչի՛ր ներս գան:

— Հա՛, աղայ ջա՛ն, լաւ միտս եկաւ, եախէս աղատի մեր լա-կոսի ձեռիցը:

— Ի՛նչ լախտ, Խուզօ՛:

— Ի՞՞՞՞ շան տղի՛ մեր երեխի՛ քեզ ծառայ Կարօջի. զլուխ տանում ա, թէ Ալէքինց Բարսեղի աղջիկն ինձ համար ուղի:

—Տօ՛, գետինը մտնես, ես էդ լսել եմ: դու էդ ի՞նչ գլուխդ քարոնք ես տալիս, ուզում ես քեռուդ թոռն ուզիլ տղիդ, բաս դու Աստուածանից չե՞ս վախում, զլխիդ կրակ կը թափի երկնքից: Դու հիմի սուտ չես հաչում, թէ Կարապետն է զօռ անում, հիմի քո միտքդ չէ՞ Բարսեղի կայքին տիրանալ, արի ուղիղն ասա՛:

—Քո ոտն իմ գլխիցը շատ գիտի, է՛ն ա հասկացել ես. մեր պապի յետ քցածը քանց Պետրոսենց Գալստի տանի ուտի ուշուց տայ, հազիր մենք ուտենք, ողորմի տա՛նք:

—Աղա՛, էդ ո՞ր ճանապարհովն ես ուզում անիլ:

—Քո սայռովն (օֆուռ-վեռֆ), իմ գլխի տէ՛ր ու տիրական ջան:

—Ա՛յ անհոգի, մի տես ի՛նչքան չըհաս է, մէջն արիւն է խաղում:

—Ե՛հ, աղայ ջա՛ն, քո ձեռին չի՞, արիւնն էլ կը ցամաքացնես, չըհասն էլ հաս կանես:

—Քանի՞ պորտն է:

—Պորտի ու փորի հետ ի՛նչ բան ունիս, աղայ ջա՛ն, սուտ չը կայ՝ հալալ քեռուս թոռն ա՛ որ ուզում եմ իմ Կարօյին:

—Աղջիկը շատ է սիրո՞ւն, որ տղէդ գժուել է վերան:

—Քո մեղաց պարտական ըլիմ, թէ աչքս աչքին առած ըլնի, կամ Կարօյի մտքովն անց կացած ըլնի. մլքերի համար եմ ուզում:

—Ասում են, աչքի մէկը կոյր է, տնա՛քանդ, հեղնեց Բալասան աղան:

—Տօ՛, թո՛ղ քաշալ էլ ըլնի, զլխի՛դ մեռնիմ, իր բաղերի թփերիցը կը քաղենք՝ զլուխը կը ծածկենք, իր հաւողի պտղները աչքը կը դնենք՝ պիպիկ (ֆֆֆ) կը շինենք. երեք էնպէս բաղ ունի, մի քանի էն տեսակ բարելի հողեր ունի, որ օխտը ձեռնանի աղպոր պէս ամեն վախտ նեղութիւնիդ կը հասնեն:

—Ա՛յ գետինը մտած, ախար Գալ-ափուռնի տղէն մեղք ա, ասում են՝ երկու տարի ա իրար սիրել են, ասում են՝ հաստատ խօսք են տուել-առել, էքուց-էլօր նշան պէտք է դնեն:

—Ե՛հ, աղայ ջա՛ն, էն վաղ էր, որ նշանն ու հաստատ խօսքն անց էր կենում, հիմի պսակուած կնիկն էլ, ասում են, մարդին չի հաւանում՝ թողում ա գնում ուրիշի կողքը տաքացնում. հիմի, ասում են, աշխարհքը լուսաւորուել ա, զեղերն ընչի՞ չը պտի լուսաւորուեն:

— Բաս մեղք չի՞:

— Մեղքն ու վարձքը ձեր չինովնիկներինցն ու զխառններինցը հարցրո՛ւ. ասում են՝ հիմի էս ա դուս գնում. տեսար մնի կնկաց աչքու մնեղ կայ՝ ուժումդ կայ, գլխին բամբաչի՛, ձեռնիցը խլի՛:

— Ե՛, շատ լաւ, ասենք թէ հողիներս մի քիչ ժամանակ սեւենք, բանը գլուխ բերենք, ես ընչո՞վ պէտք է հողուս ճանապարհը մաքրեմ, չէ՞ որ այս մեղքը քաւել կուզի, ժամ-պատարազի խաչհամբոյր է պէտք, ո՞րտեղից:

— Քո գազաթը ո՞ղջ կենաց, քիչ կա՞յ. տեսնում ես պտտի Մասիսը՝ Խուղօն ժպտալով աչքով ցոյց տուեց մուրհակի կոյտը:

— Ա՛յ անպիտան, աղա՛, դու բոլորովին մոռնախոռ (չբռնէր) ես եղել, դեռ տանուտէր չես դառել, աչքդ ուրիշի դրանն է:

— Բնչի՞, քեզ մատա՛ղ, երեք տարի ա սուղիա չե՞մ:

— Ուրեմն շատ կաշառք ես կերել:

— Քո գլխովն եմ երդում ուսում, անհատնում աղբիւր ա, որ լիուլի խմում ենք ու քեզ կեանք ու արեւ խնդրում:

— Ձէ՛, Խուղօ՛, չէ՛, լուրջ դէմք առաւ Բալասան աղէն, շատ դժուար գործ է այդ, մինչև գործակալին ու վանքումը բան կը հասկացնեմ, մինչև ճանապարհը կը դառնենք, հոգեհան կը լինենք, ի հարկէ մէջտեղը փող կը խաղաց, առանց դրան չի լինիլ, այդ ամենն իւր կարգին դու կը քաշես. բաց պէտք է ինձ հաստատ խօսք տաս, որ պսակուելուց յետոյ Բարսեղի վերի բաղն ինձ տաս:

— Ողջ տուն ու տեղս քոնն ա, աղայ ջա՛ն, բաց ես Բարսեղին ո՛նց խօսք հասկացնեմ. նա քանի կենդանի ա, մեզ մի չով չի տալ, որ աչքներս կոխենք:

— Դու էս օրուանից ինձ խօսք տո՛ւր, մնացածն իմ վզին:

Խնչպէս երևում է, Խուղօյին շատ հաճոյ չեղաւ իւր պաշտպանի առաջարկութիւնը. նա հաստատ գիտէր, որ Բալասան աղան այս անգամ կատակ չի անում. այն էլ իրան քաջ յայտնի էր, որ աղայի համար դժուար չէր ամեն ճանապարհ հարթել. խեղճն ստիպուեց ծործորակը քորելով՝ կամաց քրթմնչիւնով արտասանել.

— Քո ցաւը տանի, աղայ ջա՛ն, էնքան ըլի դու բանը գլուխ բերես, Կարօյիս գլուխը մեղրի պուլկումը թաղես, էն մի բաղն էլ

քո գուրը բալուկին՝ պտիկ աղին. Զալաբու հաւողն ա՛: դո՛ւ էլ կեր՝
մե՛նք էլ:

—Որ այդպէս է, գնա՛ ներս բեր այն պարոններին:

Ժ.

ՎԱՍՆ ՄԵՂԱՅ ԻՐԵԱՆՅ ԽՈՆԱՐՀ ԵՂԵՆ ՅՈՅԺ.

Սեմ՝ քաղուածքով, ձեռքերը խալաթի զրպանը դրած՝ չափում էր Բալասան աղան սենեկի յատակը, երբ դուռը բացուեց և Խուղօյի առաջնորդութեամբ շարուեցին իւր առաջին երեք հոգի և բարի գալուստ մաղթեցին նրան:

—Յօ՛, դու է՛լ, սուղիա Դաւիթ, մեր Խուղօն քեզ համար բան չասա՞ց:

—Ես նոր եկայ, աղայ ջա՛ն:

—Էլ ի՞նչ փորացաւանք ունիս:

—Դեռ սրանց հրամանք արա՛, յետոյ կը խօսենք:

—Սրանց ի՞նչ ունիմ ասելու, ես չեմ կանչել. մեր Խուղօն եկաւ ասեց, որ ուզում են ինձ տեսնել. ի հարկէ պէտք է գային, իրանք իրանց պարտականութիւնը գիտեն. Մատօյի պարաքի ժամանակը մի շաբաթ է լրացել է, Սարօյինն էլ՝ երկու օր կայ. շնորհակալ եմ, գիտեն, որ ինձ փող է հարկաւոր, բերել են. սպասէ՛ք մուրհակը հանեմ:

Աղան ձեռքը ծոցը տարաւ և մի քանի թղթեր հանելով՝ սկսեց քրքրել:

—Նեղութիւն մի՛ քաշիլ, աղայ ջա՛ն, միաբերան խօսքը դուրս թռաւ երկուսի լեզուի տակից, մենք պատրաստութիւնով չենք եկել, սուղիա Խուղօն մեզ կանչեց:

—Թէ չէ գալու չէ՞իք:

—Պէտք ա ժամանակ տաս, աղայ ջա՛ն, թուղթը նորենք:

—Բերան չը բաց անէք, Նեսկօն մեռնի, թէ սուտ եմ ասում, մինչև վիզս թաղուած եմ:

—Խնդրում ենք՝ կենտ երկու ամիս, բամբակը գնումն ա՛ չանաքենք, չորխենք մաշինումը, ծախենք, մեր հոգու պարտքը տանք:

—Մի օր չեմ կարող համբերել, պէտք է, Նեսիօյիս արեւն եմ ասում, տանը հաց չը կայ, երեխայ ծախելու տարի ա:

—Կարասները գինով լիքն են, քնջիթը դայինխանումն (շիբէ-
պի չիւհան) ընկած ա, հերթ չը կայ, խալվարներով չալթուկին էլ տեղ չը կայ, բայց որ ոչ հանած ա և ոչ գին ա գնում, ժամանակ տուր, կիսագինի ջուրը չը լցնենք:

—Մա'րդ էք՝ հասկացե՛ք, զրպանումն մսխելու կուէկ չը կայ: ոռճկիս արտն էն զլխիցն եմ հնձել, կնկանս շոր չուսի, ինձ փող է հարկաւոր, էգո՛ւց ևեթ, զրա համար եմ բանից, զործից աւարաց եղել, եկել. ես հօ՛ ձեզ պէս անգործ մարդ չեմ, մի օր եթէ զուլ-լուղի գործն յեա թողամ՝ տնով-տեղով սիբիրական կըլնիմ:

—Ի՞նչ անգործ մարդիկ ես գտել, ազա՛յ, ասաց տանուտէրի կանգիտատ Սարօն, զարունքը զալիս ա՝ մատներիս միան ուռում ենք, գիշեր-ցերեկ տնորդոյի շան նման տանջուում ենք, հետն էլ զեղամիջին հասարակութիւնի ցաւն ենք քաշում, խախալի (ցորենի ծաղ) զլուխը մի բան չենք քցում, էլի՛ երեխէքը տկոր, էլի՛ մի կտոր ցամաք հացի կարօտ. դէ՛, ո՞ւր ա գնում մեր աշխատանքը, ի հարկէ՛, քո հրամանոց քիսէն ա մտնում. զլուխս քարովը տուի, ասացի՝ իմ պապի արհեստը թողամ, սովորաբարութիւնն անեմ, եկայ քեզանից 150 մանէթ վեր կալայ. էս ա հինգ տարի ա, հինգ էնքան տուել եմ, դեռ 500 մանէթ էլ կայ. էլ ի՞նչ ես ուզում, աղայ ջա՛ն, խալ-խը գնում են, բազ են տնկում, հողագործութիւնի մէջ կեանք ու արեւ են մաշում, տաւար, ոչխար են պահում, արեւի տակին, սարե-րի թմբին գող ու աւազակի, դէլ ու դադանի հետ են կռուում, թէ ի՞նչ ա՝ մի կտոր ցամաք հաց գտնեն իրանց երեխէքանց հա-մար. դու քո հրամանքդ ամառը եացլաղների (ամարանոց) հովերումը, ձմեռը գոգոան (թոթոգոան) բուխարու կողքին՝ կակուղ բարձի վը-րայ թինկն ես տալիս, էլ զեղըցու վրայ միտք էլ չես ցաւացնում, հիմի էլ եկել ես, երկու ոտներս մի մաշիկ գնում (սոփալէ), բողազ-ներիս չոքել ես, թէ տուէք. հէ՛ր օրհնած, մեզանից էլ լաւ կթի կովե՞ր, ոչխար չենք, բաս ի՞նչ Աստծու կրակ ենք, բուրդներս խու-զի, մէքիդ եկամուտը անքրտնիլ, անհնձիլ տուն ածա՛, պատրաստ բրդած կերակրի զլխին նստի ու Աստծուն փա՛ւք տուր:

—Դէ՛, անպիտան փուռ, յանկարծ կրակ կորուեց աղան և ինչ-

պէս թնդանօթի պայթիւն, տունը լցրեց իւր խորխոր ձայնով, ո՛ւմ գլխին եւ զայլի աւետարաններ կարդում, ո՛ւմ հետ եւ կատամանին քցել (խոտէցել), քաղցր զրոյցներ ու կծու յանդիմանութիւններ անում. МУЖИКЪ ТЫ ЭТАКІЙ, նո՛ր եւ իմանում, որ տասնապատիկը կը ստանամ, քեզ համա՛ր եմ դառը քրտինք թափել. քամակիցդ վառած մեղրամոմե՛ր ուղարկեցի, եկաց ո՛ւրքդ, խնդրեցի որ դաս ինձանից փո՛ղ տանես. հէնց գիտէիր, թէ փողը ցանա՛ծ է. դու ժամանակին բերիր պարտքդ տուիր՝ եւ չը վերցրի՞. կորի՛ այս բողբոջին, իմ փողերս բեր, թէ չէ եղուց վիզդ պարան կը քցեմ, սուգի դուռը քաշ կը տամ, շո՛ւտ, ասում եմ:

—Բաշխի՛, աղաց ջա՛ն, հանաք էի անում, եւ չ'ասեցի, որ նեղանաս:

—Ձա՛նդ, անտաշ անպիտա՛ն, ո՛ւմ հետ եւ հանաք անում, եւ քո հանաքաքնկե՛րն եմ, չափդ ճանաչի՛ր, տես ո՛ւմ հետ եւ խօսում, մուժիկ գիւղացի, սկստ ի՛նա, անասո՛ւն. չորացի՛ առաջիս, ուղիղ կանգնի՛ր, սմի՛րնօ՛, պօղլե՛ց, սվին իա՛, բերդումը կը փտացնեմ քեզ, դու չինոյնիկի հետ հանաքներ եւ անում հա՛, երես տու՛ աստառ. է՞լ ուղեցիր:

—Գլուխը քա՛րը տուեց, զլխի՛դ մեռնեմ, մէջ մտաւ սուղիա Դաւիթը:

—Մեր գլաջնու կանդիտատ Սարօն լու մարդ ա, աղաց ջա՛ն, ների՛ր, դա միշտ իր գլուխը քեզ համար յետ դրած ունի, յառաջ եկաւ Խուզօն, ինքը մի քիչ հանաքչիա. մեզ որ ասում ա՛ ծիծաղում ենք, հէնց իմանում ա, թէ ամենքին էլ մի գազով կը չափեն, դէ՛, էշ գեղըցի ա, ի՞նչ ա իմանում, թէ մուժիկն ո՛վ ա, չինոյնիկին ով:

—Ձոքի՛, Սարօ՛, չոքի՛ ոտը պաչի՛ր, կուռը բռնեց ու կռացրեց Դաւիթը, մեր աղէն ա, թո՛ղ իր քաղցր բալին բաշխի:

Խեղճ Սարօն ծնկների վերայ եկաւ և լուռ գլուխը ծռել էր:

—Յետոյ փողերս ե՛րբ պէտք է տաս:

—Մի երկու ամսից, աղաց ջա՛ն, կը վերջացնեմ:

—Տօ՛ վեր կա՛ց, ա՛յ տիմար, նորից քաղցրացաւ. Բալասան աղան, դու որ քո անգէտ գիւղացու թիւնովդ հանաք գիտես, բաս մեծաւորներս չը գիտե՞նք. տեսա՛ր, ո՛նց փողդ կատու քցեցի, չէ՞ որ եւ

էլ քեզ էի փորձում, հա', հա', հա'. ա՛յ յիմար, քեզանից ո՞վ ա փող ուզում:

— Կատուին խաղ ա՛ մկանը մահա. լեզիս ջուր շինեցիր, գլխիդ մատա՛ղ, ախար ես էլ զարմացայ, էնպէս բան չ'ասեցի, որ սըր-տիդ զիպչի, կմկմաց Սարօն:

— Դու էլ սրա պէս է՞լի, Մատօ', թուղթը նո՞րում ես:

— Հա', աղայ ջա՛ն, ժամանակ տո՛ւր:

— Աչքի՛ս վրայ, էգուց գնացէք երկուսդ էլ մուրհակներ գրել տուէք, շատ առաջին պահանջման, զլա՛նու փէշաղը թէկուզ չը լինի էլ, մնաս չ'ունի, բաց դնել տուէք. եթէ գիւղումը վէքսիլի թուղթ չը ճարուի, ինձ մօտ կայ, երեկ կօզնաչէ՛յը տուեց՝ թէ քեզ մօտ շատ եկողներ են լինում՝ ծախի՛ր, խաղնին փող ա պէտք:

— Մի՞թէ խաղնէն էլ կարիք ունի, աղայ ջա՛ն, հարցրեց Խուզօն:

— Տաւա՛ր անասուն, թագաւորի խաղնին պրծնում կա՞յ, կօզ-նաչէ՛յը մեզ՝ իր բարեկամներին տալիս է, որ ամեն մի թղթի դնից մի մի ապասի աւել առնենք, իր համար չայ-շաքարի փող դուս գայ. դէ խաղնումը որ ծախուի, նշանակած դնից աւել չի կարող առնել:

— Հա՛...

Բալասան աղէն պօրաֆէլը վերցրեց, հանեց ծալքերից մի կապ վէքսիլի թուղթ, ջոկեց երկուսը և տուեց Խուզօյին:

— Ահա՛, սրանց կը տաս, թո՛ղ գրել տան, նշանակած դներին էլ հինգ հինգ շահի աւել կառնես, կը բերես:

— Մի շահին էլ ճուտեր հանե՞ց, աղայ ջա՛ն, ծիծաղելով ասաց սուգիա Դաւիթը:

— Ա՛յ անհասկացող, անունդ դրել ես դատաւոր ու զլուխդ քա-րից պինդ է, բաս ես նեղութիւն չեմ քաշել, շալակել հետս բերե՞լ, էն էլ իմ ոտքի վարձն է:

— Մեր գիւղի դուքանները լիքն են, աղայ ջա՛ն, նրանք ամեն մի թղթից երկու շահի են աւել առնում:

— Դէ՛ նրանք հասարակ դուքանչիք են, նրանց ծախսը քիչ է, հինգ կոպէկն էլ բաւական է, բաց դու արի՛ ու մեր մեծաւորներին ծախին զիմացի, Աստուած վկայ եմ ասում, մինուծար Նեսիօս մեռնի, թէ խօսքումս ստութիւն կայ, հայ էք՝ հաւատացէ՛ք, ծախսի ձեռ-

քից զլուսն չենք թափում, գիտէ՞ք ինչ թանգութիւն ա, երեկայ ծախելու տարի ա, Նեսկօն մեռնի, թէ սուտ է:

—Հեռի՛ բեզանից, աղայ ջա՛ն, հաւատում ենք, հօ թուրք չե՞նք:

—Իէ էլ հօ բան չունի՞ք ասելու. գնացէ՛ք, ըստ առաջին պահանջմանը չը մոռանաք, հիմի նոր օրէնք է դուրս եկել, էլ ժամանակ նշանակել չը կայ:

—Աղայ ջա՛ն, թո՛ղ երեք ամսով զոնէ դրուի, վա՛յ թէ շատ նեղութիւն քաշենք:

—Ա՛յ աղէք, էլի քիչ մնաց բարկութիւնս բերում էիք, սո՛, ձեզանից ո՞վ է փող ուզում, պահեցէ՛ք՝ ինչքան ձեր սիրտը կ'ուզի:

—Ե՛, խնա՛մի Դաւիթ, դո՞ւ ինչ զուլլուզ, կամ աղդ կը լինի պակաս, կամ մաղդ էլի:

—Քեզ յայտնի ա, աղայ ջա՛ն, որ իննը տարի ա՛ ես սուղիի կանգիտատ եմ. որ սուղիէն դատարան չի գալիս, ինձ են քաշ տալիս նստացնում. աշխարհքը չնի ու մենծութիւնի տէր դառան, ես մի մեղալի կտոր էլ ա չունիմ, բաս իմ պատուին ամօթ չի՞. ի՛նչ կըլնի խնամքդ բաց անես, ինձ համար մի մեղալ բերել տաս, ես էլ քաշ անեմ, էլ շատ ա սիրտս ուզում:

—Հէնց էդքանը՞. օրն էդո՛ւց:

—Ղո՛րթ, աղայ ջա՛ն:

—Նեսկօն մեռնի, թէ սուտ եմ ասում:

—Վա՛յ, ես քո ոտքերին զուրբան գնամ:

—Տօ վատը դո՛ւք էք, դո՛ւք, ա՛յ անաղուհաց քրդի շներ, ես միշտ ձեր քամակին մեծ Մասսի պէս կանգնած եմ, բաց դուք չէք հասկանում. ձեզ լաւ յայտնի է, որ էս ուէզդումը զեղ չը կայ, որ ինձ պարտ չըլնեն—Վաղարշապատ, Աշտարակ, Նղվարդ, Փարբի, Բիրական, Շարուր, Դարալագեազ բոլոր իմ ճորտերս են. քաղաքումը բանկերն են ինձ պարտ, գիտէ՞ք բանկն ի՛նչ ա. բաց ի՛նչ ձեր յիմար խելքի բանն է, էդ թող, սուլթաններն ու խաներն են բռնում. դրանք ամենն իր կարգին, ես միայն իմ գիւղն եմ սիրում, ընչի՞—որովհետեւ մարդիս համար իրանը միշտ քաղցր է, իմ պորտս էս գեղումն է կտրուել, իմ ծնած տեղն է, իմ հող ու ջուրն է, ինձ համար ձեր մի մազը ուրիշի գլխից բարձր է, ինչ ցաւ ունիք՝ ասացէ՛ք, իմ սիրտս կը պատուուի, որ բաց աչքով տեսնեմ իմ

գեղացու նեղութիւնն ու չօգնեմ. որտեղ նստում եմ՝ ձեր վերայ եմ խօսում, մեր մեծաւորների հետ ճաշի վրայ ձեր կենացն եմ խոնում:

—Աստուած կեանքդ երկար անի, աղայ ջա՛ն, ի հարկէ որ մեր պարծանքն ես, համա մի խնդիր էլ ունիմ, աղայ ջա՛ն, շողոքորթ հաճոյախօսութեամբ ասաց Նաւիթը:

—Ասա՛, մի՛ վախիլ:

—Մի քիչ փող էլ ա պէտք, մի 150 մանէթի ձեռ բռնի:

—Ա՛ռ վէքսիլի թուղթը, էգուց գրել տուր՝ բե՛ր:

—Տարով եմ ուղում, աղայ ջա՛ն:

—Վնաս չ՛ունի, դու մի տարուայ շահն էս գլխից հաշուիր թումանին մի ապաստվ, դրի՛ր ըստ առաջին պահանջման, մինչև տարին քեզանից փող ուղող չը կայ:

—Էն ա դուդ տարի գրենք էլի՛:

—Զի՛ կարելի, օրէնքը թոյլ չի տալիս:

—Էդ օրէնքն ամենքի համար ա՞, աղայ ջա՛ն:

—Ո՛չ, միայն մեծաւորների պատիւն է այս:

—Քո կամքն ա:

—Նստեցէ՛ք, աղէ՛ք, կանգնած ոտքներս սև ջուր վեր եկաւ:

—Նէ գնանք, աղայ ջա՛ն, էլ քեզ ի՛նչ նեղութիւն տանք, ասացին ամենքն և գլուխ իջեցրին:

—Ի՛նչ անշնորհք մարդիկ էք, ա՛յ մոլորիկներ, վեց ամիս կայ՝ գիւղը չեմ եկել, մէկդ չէք հարցնում. հիմի էլ եկաք, ձեր գործը հոգացիք ու ձեռաց գնում էք. նստեցէ՛ք, քիչ զրոյց տանք, ասուլիս անենք: Աղա՛ խուղօ, էն շկափը բաց արա՛, արաղի բութիլը բեր, էլի ես ձեզ պատուեմ, թէ չէ ձեզանում քաղաքավարութիւն չը կայ:

Ամենքը նստեցան և մի մի կթղայ օղիով օրհնեցին Բալասան աղայի կեանքը:

—Տե՛ս էդ տեղ ի՛նչ միրգ կայ, բեր թո՛ղ բերանները քաղցրացնեն, հրամայեց աղան և խուղօն մի քանի խնձոր յառաջ բերեց:

—Բե՛ր, ա՛յ որդի, բե՛ր, մոլորիկից շնորհքը վերացել է, բաղերի, բօտանների, չալթուկի, շիրբախտի, լաւ մրգերի տէրերն իրանք են՝ ես եմ դրանց համեցէք անում. ասենք՝ էս մեր խուղօյի կինն էր ուղարկել, անփող է, բացց մեր տան վերջին չփն էլ փողով է ներս գալիս, ո՛չ մի բարեկամ, ծանօթ, ազգական, զիւղացի, ընկեր միտք

չ'արեց՝ թէ տարուայ իւր բերքի ժամանակ՝ քչից շատից՝ ինձ համար բաժին ուղարկի. ձեզանից ի՞նչ կը պակասի, որ ամեն մէկդ իր ունեցած զինուոց, արաղից, մրգից, բրնձից, լաւ ձաւարացու սպիտակահատ ցորնից իմ բաժինը հանէք, նրանով հօ քանդուիլ չէ՞ք. աղքատ էք՝ հարստանալ չէք, հարուստ էք՝ աղքատանալ չէք, սուտ եմ ասո՞ւմ, աղէ՞ք:

—Մեզ համար շատ ամօթ ա, աղայ ջա՛ն, լաւ ես հրամանք անում, կրկին դէմքը ծռեց Դաւիթը, մեր ա՛չքի վրայ:

—Արաղը քո շէնքին՝ Մատո՛, ես եկող շաբաթ մեծ ճաշ ունիմ, մի մեծաւոր ինձ դեպե՜շ է տուել, որ մի օր ճաշին ինձ մօտ պէտք է լինի, երկու լիտր արաղ կերթայ, էդ թող քո պարտքը լինի, միւսներդ էլ ձեր մէջ հաշուեցէք՝ թէ էն օրուան տանձ ու խնձորը ո՞րդ էք բերում, միւս բաներն էլ ուրիշների վզին կը բարձենք:

—Քո ցաւը տանի մի տիկ արաղն, աղայ ջա՛ն, բայց աչքս էլ որ հանես, ճշմարիտը պէտք ա ստեմ, մի՞տդ ա, հերո՛ւ, որ քեզ համար երկու լիտր մեղր բերի լսից սիպտակ:

—Հա՛, հօր հոգու չէր, չհասի համար էր:

—Ինչ կուզի ըլնի, մին ա. բանն էս ա, որ հրամանքդ բալկոնի վրայ կանգնած էիր ու քո բարի աչքովդ տեսար, որ քո ծառէն աշխանեդ էլ չը թողեց ինձ, բակի դռնիցը յետ դարձրեց: Քեզ շիտակն ասեմ, աղա՛յ, սրտիս շատ դիպաւ:

—Յետոյ ես բալկոնումը միայն էի ու քեզ վերեւ չը կանչեցի՞, հետդ չը խօսեցա՞յ:

—Ձէ՛, մօտդ մի ուրիշ աղայ էլ կար:

—Ես էլ հէնց դրա համար չը կանչեցի է՛, բաս դու չը գիտե՞ս, որ ինձ անպատուութիւն էր ուրիշ անձանօթ մեծաւորի մօտ մուտիկի հետ կանգնել մասլահաթներ անել. ի՞նչ անենք, թէ ծամօթ բարեկամ ես, իմ հարազատ եղբայրն էլ որ զալիս է, է՛լի իմ տենեակը չի մոռում, նրա տեղը կուխնին է, որ կայ. ողորմածիկ հէրս էլ որ կենդանի լինէր, վերեւ չէի թողնիլ. ի՞նչ կասէին ինձ իմ ընկերները, ձեզ եմ հարցնում, չէի՞ն ասիլ, թէ սա ի՞նչ մարդ է, որ իր հայրը սա է: Սխա՛ր դուք չը գիտէք, մի անգամ քիչ ֆուսայ երկրիս մէջ թքանք էի դառնում. լուսահոգի մայրս մի ձմեռ իւր

տունն այստեղ թողած՝ եկել է, թէ ուզում եմ ձմեռը քեզ մօտ անցկացնել, միից ձանձրացել եմ, ասում է՝ հաղում եմ, ծերացել եմ, էլ չեմ կարողանում դիմանալ, որպէս թէ նրա պորտը ծխի միջին չի կտրուել: Ինչ և իցէ, մի սենեակ յատկացրի իրեն, որ այնտեղ վեր ունիստ անի մեր պառաւ քօծի հետ, իւր համար ուտի, խմի, քնի, հանգստանայ: Դու մի՛ ասիլ, դա խիստ նեղացել է, որ մեզ հետ սեղան չենք նստացնում, քօծի հետ ենք ճաշ տալիս. դէ գիւղացի մոժիկի պառաւ կին է, նրան ի՞նչ վայել էր զլիսաբաց հասկացող հարսի հետ ձգուել: Սա մաքումը խէթը պահում է: Մէկ օր մեզ մօտ քսանից տւելի խանութներ են հաւաքուած՝ լօտօ են խաղում, միւս կողմումն էլ սեղանը սարքած է քաղցրեղէնները շարած՝ որ լօտօյից յետոյ վեր կենան անուշ անեն: Հէնց լօտօյի տաք ժամանակը, յանկարծ իմ խաչտառակչի մայրս զրուխը փալատներով փաթաթած՝ ճղճղոտուած շորով, բոբիկ ոտներին հին շտերը (ճաճաճ) ծլմիացնելով՝ տուն է գալիս, բար՝ իրիկուն ասում՝ ու մօտենում կարգով բոլորին ձեռք տալիս:

— Դօշա՛ղ, քեռակի՛ն, հաւանեց Մատօն:

— Ել ի՞նչ զօշաղ, հիւրերի մէջ փախոցն ընկնում է, իրարու աչքով են անում և քթի տակին ծիծաղում:

— Նանի՛, ո՛ր տեղացի ես, հարցնում է խանութներից մէկը:

— Հէնց էստեղից եմ որ կամ, ծանրագոգոթ սուրեօ զնի ասում է մայրս, ես զաղէ՛ն (ճառաղ), էս տան մեծն եմ, Բալօյիս մէրն եմ, սա էլ իմ յարգեօր հարսն ա, դուք էլ իմ ազիզ աչքի լիս զօնաղներն էք, համեցէ՛ք քաղցրեղէն անուշ արէք:

Հիմա դուք իմ խեղճ կնոջ զրութիւնը հարցրէք, աչքերը սևանում է, քիչ է մնում սիրտը թուլանալ, բաց որ խելօք է, կարողանում է իրեն զսպել. էն կողմիցը զոքանչս վեր է կենում, թէ՛ աղջկէ՛ք, զորթ է ասում խնամիս, հերիք է ինչ խաղացիք, համեցէ՛ք միրգ անուշ արէ՛ք:

Ամենքը վեր են կենում, լօտօն քանդուում է:

Երկու ամիս տներումն էլ ուրիշ խօսակցութիւն չը կար, մենք էինք բերանների ծամոնը:

— Հալբա՛թ դու էլ ընդուր համար յետ զրկեցիր ողորմածիկ մօրդ, աղայ ջա՛ն, ասաց Մատօն. լուսահոգին շատ էր արանջում:

ջանա քանդեցի, սև օրով մեծացրի, բերանիս թիքէն կտրեցի, մարդ շինեցի, ասում էր, որ էս օր ինձ մարդատեղ չը քցի՞:

—Ա՛յ եղբայր, էլ ի՞նչ կարող էի անել, ձեռքիցս եկածն անում էի, երկու տարէնը մի շալ շոր էի կարել տալի, բայց նա զոհ չէր՝ տարին մէկ շոր էր ուզում, գլխի շալ, սաղրի մաշկներ, կարմիր զանաւազ, դօշով շապիկ, զաւամքեար արխալուղ էր պահանջում, ախար էս ընչի՞ տէր էի, միլիօններ հօ չունե՞մ. Նեսկօն մեռնի թէ սուտ եմ ասում, առաժ ամսականս ծայրէ ծայր չի հասնում, պարտքով ենք ապրում, դէ հօ չե՞մ կարող այս մի քանի շահին ջուր շինել: Հլա փա՛ռք Աստուծոյ, մեռաւ, պրծաւ, ականջներս հանգստացան:

—Դէ՛, բարի զիշե՛ր, աղա՛յ, ասացին ամենքն և վեր կացան Խուրօն սաստիկ անհանգստացաւ:

—Ի՞նչ էք շտապում, Դաւիթ, դեռ նստեցէք մի քիչ հանաքներ անենք, մօրս անունը միտքս եկաւ, սիրտս նեղացաւ:

Նոքա նորից նստեցին:

—Է՛, ասա՛, Սարօ՛, ի՞նչ կայ ձեր գիւղումը, ի՞նչ չը կայ, բերքն ի՞նչպէս է էս տարի:

—Փա՛ռք Բարերարին, իրա տուածից ամեն ինչ առատ ա:

—Դիւղն էլ հանգստութիւնն է, տանտէրներդ լա՛ւ է կառավարում. դա մի կողմով չեղաւ, թէ տեսնենք զու ի՞նչ շնորհքի տէր էս. ուրիշ կանգիտամներ բաղդաւոր են եղել. Պողոսը, մի տարի չը քաշեց, իր տանտէրը պօղսուղի (*խնդ-նեռն*) տակ ընկաւ, տեղը տիրապետեց. Մարկոսն աւելի բաղդաւոր էր, Ասմէքը մեռաւ, տեղն իրան մնաց, բայց էդ քո սնկերես Կարապետը ոչ այն աշխարհն է գնում և ոչ գործի մէջ է ընկնում. ինչպէս էս նկատում եմ, զու մինչև նոր ընտրութիւնը կանդիտատ էլ մնալու ես:

—Էս ա մեր պոչն էլ կը խուզեն էլի՛, ասաց սուղիա Մատօն:

—Ի՞նչպէս:

—Ժամանակը լրացել ա, նաչալնիկն ապսպարել ա, որ երկ՝ օրից Զիթահանքումը հաւաքուինք, քար քցենք, զլաւի ու սուղիէք ընտրենք:

—Հա՛, զարմացական դէմք առաւ Բալասան աղան, մէկէլ օրը էս նաչալնիկի մօտ էի, բան չասա՞ց. սխալ կը լինիս, ա՛յ աղայ, կարծեմ դեռ մի տարի կայ:

— Զէ՛, աղայ ջա՛ն, թուղթն արդէն եկել ա, հինգշաբթի բիրօր
(ընորոթւիւն) ա:

— Յետոյ ձեզանից ո՞րդ էք զլաւնի դառնում, ո՞րդ սուղիէք:

— Ո՛չ մինա, ոչ մէկէլս, ասաց Դաւիթը, ջահէլ-ջուհուհներն են
հիմի ստոամները սրել, հիմի նրանք են դեղի քէթիսուրէքը, մեր
ըսխին մտիկ տուող չը կայ:

— Մեղաւորը հայրերդ էք, ընչի՞ էք ձեր որդւոցն էդքան իրա-
ւունք տուել, ընչի՞ մի քանիսին հասարակական վճիռ չէք շինում՝
Սիրիւր քշել տալիս:

— Ո՛ւմ քշենք, աղա՛յ, մինն իմ սղէն ա, մինը քո, մինը սրա՛
հօրօղսօր թոռն ա, մէկէլը մի իշխանի քուեր որդին ա, ամեն մէ-
կին ինձ պէս, քեզ պէս օխտը պաշտպան ունի, ոչ դու կը թողաս,
ոչ ես, էնպէս ա՞, թէ ոչ, Խուղօ՛:

— Դուք էլ աջակէս բան արէք, որ աչքները վախենայ. վերց-
րէք մի քանի խեղճ, անտէր աղքատի սղայ գեղից դուրս արէք,
թո՛ղ ձերոնք տեսնեն ու օրինակ առնին:

— Ո՞նց, արդարը մեղաւորի տեղակ կորցնե՞նք:

— Որպէս թէ ազո աւները սե կը հաղնեն, եթէ տասը չքաւոր
ոչնչանան. միշտ այդպէս է, թոյլը զօրեղի համար է ստեղծուած,
արջը գայլին է խեղդում, գայլը՝ ոչխարին, աղուէսը՝ հաւին, կատուն՝
մկանը. ե՞րբ ես լսել, որ մուկը կատուին յաղթի. աշխարհքս էդպէս
եկել է, էդպէս էլ շարունակուելու է, խրատում էր Բալասան աղէն.
ինձանից ձեզ խորհուրդ, ձեռքդ ընկաւ, տեսար որ քեզանից անուժ
է՛ փշրի՛, ոչնչացրո՛ւ, մէջտեղից քո օգուտը հանի՛ր:

— Յա՛ս մեղք ու վարձք չը կա՞յ, հարցրեց Սարօն:

— Մեղքն ու վարձքը տէրտէրների սարքած թօռն ա, որ ձկան
պէս քեզ մէջը քցի, կալնի ու իր համար կեր հանի, շատ էլ լաւ
են միտք արել, բաս նրանք ապրելու չե՞ն. բաց էս թողնենք,
խօսքը փոխեց Բալասան աղան, հիմի մտքներդ ի՞նչ է, ո՞ւմն էք
ուզում տանուտէր դնել:

— Գեղը ողջ կաննել ա, էլ յետ Արտօյին են ուզում, ասաց Սարօն:

— Արտօն հասեղ է՞:

— Ոչ, աղա՛յ, Նախշուանի կողմը զազախներին գարի ա պահ տա-
լիս, ինքն էլ իսկի չի ուզում, բաց գեղը նոր ա հասկացել, որ էս

նոր սուգերի սարքուած օրից իրանք մի տանուտէր են տեսել՝ էդ էլ Արտօն էր, որ միայն վեց ամիս համ տուեց ու վերջն իր պատուիցը վախեցած՝ թողեց քաշուեց:

—Լաւ էր կառավարում հա՞:

—Ա՛խ, մեր զեղն էն օրն էր բաղդաւոր, դառն ու գէլն իրար հետ արածում էին:

—Դէ որ հդպէս է, հիմի էլ Արտօյին ընտրեցէք էլի՛:

—Գլխներիս վրայ կ'ընտրենք, աղայ ջա՛ն, թէ որ համաձայնի. ասում են թուղթ ա գրել, չի ուզում, ասում են՝ ամիսը հարիւր մանէթ փող ա առնում:

—Հա՛, հա՛, հա՛, բարձրաձայն քրքիչը երկար ծոր էր տալիս բարձի վերայ յետ գնացած Բալասան աղէն, հա՛, հա՛, հա՛, Գոմ-շակերեկց Արտօն տանուտէրութիւնից փախչում է, միամիտ մոժիկներ, դուք էլ հալած իւզի տեղ էք առնում էդ խօսքերը. հարիւր մանէթ, 100 յիմարներ, ես լաւ գիտե՞մ, թէ դուք՝ հինգ օր չը կաց, Արտօյի խազէյինը ինձ մօտ ճաշի էր, մի ամիս ա, որ զողութիւնը բռնել ա ու քո Արտօյին քաղցած փորով դուս շարտել, դեռ ուզեցել է պօղսուղի տակ ձգի, բացց նա շան պէս ոտքերն է ընկել, լիզել, ինքն էլ խղճացել է: Տօ՛, դուք հէնց զիտէք Արտօն հիմի էլ էն է՞. զողերի թագաւորն է, զիւզը տալն ու վրայ կ'անի, մօր ծիծ կը կտրի. պէտք է ասած՝ այն ժամանակ էլ նոյնն էր, բացց մաշկներիկ էր, իր տեղն էր ուզում տաքացնի, որ յետոյ ձեզ տղրուկի նըման ծծի, բացց խոփը շուտ քարին առաւ:

—Ո՞վ նրա իշին չօշ ասեց, աղա ջա՛ն, ինչքան էլ աղաչեցինք, պոնկնոտացինք, չէլաւ, թողեց հեռացաւ:

—Դուք հդպէս կարծեցէք, բացց եթէ չէր հեռացել՝ հիմի կատրըժնիկ կը լինէր, թո՛ղ գնաց ինձ կեանք ու արեւ խնդրի, որ աչքով արի, մաշկենիկը դուս պրծաւ:

—Նա ի՛նչ էր արել, աղայ ջա՛ն:

—Բաս էն ոչինչ է՞ր, որ օրական նա մի մարդից երեք մանէթ շարաֆ էր խլում, բաս էն ոչինչ, որ մեծ ու փոքր չը հարցրած՝ բանտ էր դնում, էն ոչինչ՝ որ ինքնադլուխ սրա նրա տանից պըղինձը դուս էր քաշում, Թօրգ. անում, ինքը ծախում, ինքն առնում. չէ՞ որ իրաւունք չ'ունէր: Զայնը տեղ հասաւ, բեվիզօրը պատրաստ

էր, միւս օրը պէտք է դար սելսկի սուղը (Գիւղական դատարան) պե-
շատէր (Գիւղ), քո Արտօյիդ հրաժարականը հէնց էն օրը տեղ հա-
սաւ: Եօթը ժամ լեզու եմ թափել նաչալնիկին, որ հրաժարականը
նոյն օրը հասցրել է, թէ չէ գնա՛ցել էր քո Արտօդ,—պօղլէ՛ց, ըազ-
բօ՛ցնիկ, դող, աւազակը:

—Դէ լաւ, աղա՛յ, մեր կարճ խելքովը մի լաւ մարդ Արտօն էր,
նա էլ որ մաշեննիկ դուս եկաւ, էլ ո՞ւմ բնորենք, հարցրեց Սարօն:

—Տ՛օ չիմար, լաւ մարդս ո՞րն ա, վատը որը, ամենքդ էլ մի
սանտրի կտաւ էք, ընչի՞, դու չե՞ս կարող լինել, սա չի՞ կարող,
նա չի՞ կարող. ահա մեր Խուղօն, դուք հօ լաւ գիտէք, որ գեաղի
մինն էր, աչքումս լաւ խաղաց, յառաջ քաշեցի, մարդամէջ հանե-
ցի և էս օր Ս. գիւղի պէս տեղի սուղիէն է, իշխանն է. պակաս
մարդ է՞, ձեզ եմ հարցնում:

Մատօն ու Սարօն միմեանց նշանացի ականարկներ արին, կար-
ծես թէ գլխի բնկան:

—Ի՞նչ էք լսել, կրկին հարց տուեց Բալասան աղան, մեր
Խուղօյին որ տանուտէր շինենք, չի՞ կարող գլուխ տանել:

Մատօն ու Սարօն տարակուսական ուսաշարժութիւն արին:

—Դու ի՞նչ ես կարծում, խնա՛մի Դաւիթ, դարձաւ աղան գէպի
վերջինս:

—Մեր կարճ խելքովն Արտօն լաւ էր, բայց որ քո օրհնած
բերանով հրամանք արիւր, ես ի՞նչ իրաւունք ունիմ:

—Դուք եկէք ինձ լսեցէ՛ք, ի՞նչ ասեմ՝ կատարեցէ՛ք, թէ ձեր
գիւղը դրախտ չը դառնայ՝ ինձ հաչոյեցէ՛ք:

—Լաւ ասողի ջանին էլ կը մեռնենք:

—Ողորմի՛ ձեր հօրը. ա՛յ ձեզ գլափնիացու մեր Խուղօն, ես
սրան եմ կամք տալիս, դուք էլ ինձ օգնեցէ՛ք, քարը դուրս բերէք,
ձեր երեքին էլ սուղիա շինել կը տամ՝ ինչ պակասութիւն որ ձեր
գիւղին գայ՝ մեղքն իմ վզին:

—Դժուար թէ գեղը Խուղօյին կամք տայ, աղայ ջա՛ն:

—Ընչի՞:

—Էս գլխամեռը աղքատ-ուղքուտի տունը քանդեց, աղայ ջա՛ն,
ասաց Սարօն, մի շահով կաշառք էր ուտում. էդ գլուխը քարը,
բայց որ քո հրամանոց սանադները շուտ շուտ էր մէջ բերում, վըճ-

ուում ու խեղճերի էլած չէլածը ծախում. ողջ գեղը հետը թշնամացել ա:

—Այ տղայ, ուրեմն աշխարհքս առ ու կուլ է՞, հիմա դուք վիզներդ եօթը դադ կախել էք՝ փող էք ուզում, Աստուած կը վերցնի՞, որ տանէք և ժամանակին չը տաք:

—Լա՛ւ ես ասում, աղայ ջա՛ն, բայց անխղճմտանքութիւնն էլ բանի պէտք չի. սա շահը շահին կոխացնում ա, մի ծակ կապէկ չի բաշխում, հասարակութիւնի տունն էլ քանդուում ա, մի քի՛չ եօլա զնալ ա հարկաւոր:

—Շա՛տ լաւ, եկէ՛ք ձեր հետ մի պայման կապենք, Նեսիօյին թաղեմ, թէ սուտ ասեմ. դուք ինձ օգնեցէք՝ Խուդօյին տանուտէր շինենք, քանի սա նստած ա, գիւղիցը մի կոպէկ չը պահանջեմ. համաձայն է՞ք:

—Աաքի, աղա՛յ, սա բնի՞ք ա տաք տաք կպել, չը գիտի՞ որ իր գործը չի:

—Աս չի կպել, ե՛ս եմ ուզում, ես հէնց կ'անեմ, որ սա Արտօյին ձեր մոքիցը կը ձղի, ի՛նչ էք ասում, իմ խաթե՛ր:

Երեքն էլ լռել էին:

—Դէ՛ վեր կացէք դուրս կորէք, ապերախտ անպիտաններ, զո՛ւնց յանկարծ տեղիցը վեր թռչելով Բալասան աղէն. մուժիկի որդի՝ մուժիկներ, ես էլ ձեզ մարդատեղ դրի, եղբօր նման հետներդ քաղցըր խօսք ու զրոյցներ արի, դուք էլ գլխիս էք ուզում նստել, մա՛րշ, դո՛ւրս. այդ երկուսդ լոյսը չը բացուած՝ փողերս բերէք, դու էլ, Դաւիթ, որտեղ փողը շաղ են տալիս, էնտեղից վերցրո՛ւ, ով որ էլ քեզ համար ագնուութեան մեղալ բերել կը տայ, նրա՛ն դիմիր, երեք օրից կը սրարգուի, թէ ո՞վ է տանուտէրը, տեսէք՝ սկստի՛ն ա (աստուծո՛ւն) Դոմէակերի թուռի օրը ի՛նչպէս կը սևանայ. դո՛ւրս, շո՛ւա, կո՛րէք փողերս բերէք:

—Մի՛ բարկանալ, աղայ ջա՛ն, ասաց Դաւիթը աչքով անելով միւսներին, թէ որ քո կամքդ ա Խուդօյին գլալի շինել, մեր ա՛շքի վրայ, էղուց ևեթ գեղը շուռ տանք:

—Ի՛նչ կ'ասեմ օրինաւոր խօսքին, ես էլ ձեր երեքին էլ սրան թիւ ու թիկունք շինեմ, դատաւոր ընտրեմ, լոյսը բացուի թէ չէ, որքան փող, Դաւիթ, կամենաս, առաջիկ համարեմ, սորանց էլ եթէ էլի պէտք է, թո՛ղ վերցնեն, տուրակի բերանը բաց է:

Վարելի է խօսակցութիւնը դեռ երկար տեւէր, եթէ դրսի սե-
նեկից ոտնաձայնը մի ուրիշ անձնաւորութեան ներկայութիւնը չը
ծանուցանէր:

Խուղօն դուրս գնաց և շուտ վերադարձաւ. նրա ականակը ա-
ղային շատ բան ասաց:

— Դէ՛, տղա՛յք, ձե՛զ տեսնեմ, իմ աջ կուռն էք, էլ ձեր առա-
ջին փակ դուռը չի լինիլ, երեքդ էլ այսօրուանից սուղիա էք՝ որ
կաք, Դաւիթն էլ սուղիացի մեղալի մօտ մի դեղին պօլիմպերիալի
չափ ազնուութիւնի մեղալ կրճքին է կախում:

— Բարի գիշեր՛:

— Հօ չը տեսա՛ն Վանեցուն, հարցրեց աղան Խուղօյից նոցա
գնալուց յետոյ:

— Ո՛չ, աչքով արի, մոտաւ ծալքատեղը:

— Լա՛ւ ես արել, նե՛րս կանչիր:

Ներս եկողը մի նիհար, ծաղկատար երեսով, բարձրահասակ,
կապտագոյն եւրոպական կիշամաշ սերթուկը սեւ արխալուղի վերայ
հաղած, մոնճակները ոտքերին երկտասարդ էր:

Նա դիւղական գրողին էր:

(Կը չարունակւի)

Մ Ի Ր Ա Ժ

ԼԵՒՈՆ ՄԱՆՈՒԷԼԵԱՆՅԻ

Այն գեղեցիկ մի պատկեր էր, որ տեսար,
Քանի պայծառ դեռ փայլում էր արեգակ.
Անսպասուում հրաշալի էր այն աշխարհ,
Նա կախած էր բարձր օդում՝ երկնի տակ:

Հըսկայի պէս կանգնած էին վերևում
Սաղարթագեղ կանաչ ծառեր դրախտի,
Եւ դու զմայլւած էիր աչքիս երևում,
Հիասթափւած, մըտքամոլոր պատանի:

Նոցա վերայ բըլբուլի պէս երգիչներ՝
Ուրախ, անհոգ ոստից ոստիկ թռչելով,
Երգում էին երանելի նւագներ
Այնքան զւարթ, այնքան հանգիստ, անվըրդով:

Եւ գոյնըզգոյն ծաղիկները նոցա շուրջ
Խընկի նըման բուրում էին անուշ հոտ.
Թէ խարուսիկ անգամ լինէր նա անուրջ,
Սիրտ ու հոգի թըռչում էին նոցա մօտ:

Բայց մայր մըտաւ թէ չէ լոյսըն արևի,
Եւ փոխարէն տիրեց թէ չէ լուռ խաւարի —
Աւաղ, հանգնւ գեղեցկութիւն միրափի,
Այն հըրեղէն, ճոխ, երջանիկ այն աշխարհ:

Մօսկուտ. 1888 թ. յունւարի 9-ին.

Հ Ի Ն Գ Օ Ր

ՃԱՆԱՊԱՐՀԻ ՄՏՔԵՐ ՈՒ ՏՊԱՆՈՐՈՒԹԻՒՆՆԵՐ

Լ Է Օ Ի

(Շարունակութիւն և վերջ ¹⁾)

Թշտենիները տակ ճաշելուց յետոյ՝ վերջին անգամ մտնում ենք վանքը: Վարդապետը «հոգոց» է ասում, մենք զլուխ ենք տալիս փառաւոր շիրիմներին, Աղւանից կաթուղիկոսների եկեղեցուն, երեսներս խաչակնքում ենք ու դուրս գալիս:

Ժամի մէկն է: Երկինքը պղտոր, ամպամած. արեգակը երբեմն նայում է, մի թոյլ, աշնանային լոյս է տարածում, որ աւելի վատացնում է մեր հոգեկան օրամաղորութիւնը: Մեր հրաժեշտն ենք տալիս վանահայր վարդապետին, բռնում ենք ձիերի սանձերից և ոտով իջնում ենք վանքի քարէ ճանապարհով: Հասնելով մեզ ծանօթ առևտրական հրապարակին, դուրս ենք գալիս ճանապարհից, անցնում ենք Խաչենագետը: Գնում ենք այցելելու գետի միւս կողմին գտնուող աւերակները: Բաւական բարձրանալով, հասնում ենք այն տեղին, ուր երևում էր զիշերային կրակը. ես սխալած չէի՝ այստեղի տաւարածները փոքր տղաներ էին, իսկ նրանց շները՝ շատ կատաղի: Նրանք ցոյց են տալիս այն թումբը, որի վերայ կայ մի հին եկեղեցի: Գնում ենք մի հնձած արտի և մեծ անտառի սահմանով, բարձրանում ենք մինչև թումբի կէսը. այցտեղ մի գլուղացի է պատահում: Նա շատ լաւ մարդ էր, այնպէս քաղցր և համեստ՝ որ

¹⁾ Տե՛ս «Մուրճ»-ի № 1.

առաջնորդեց մեզ դէպի աւերակները: Այդ աւերակները յայտնի են «Ռարպաաներ» անունով: Թումբը, որի վերայ կանդնած ենք, ունի լայնանիստ լանջեր, որոնք երեք կողմից աստիճանաբար իջնում են Խաչենագետի վերայ. լանջերի երեսին երևում են բազմաթիւ տների տեղեր. խիոյն երևում է, որ մենք գտնւում ենք մի վաղուց անյայտացած և միայն իր գոյութեան ողորմելի հետքերը թողած գիւղի կամ գիւղաքաղաքի մէջ: Եկեղեցին մի հասարակ շինութիւն է. նորա կտրին բաժն է մի ահագին ծառ, որ, երևի, շուտով կը քանդէ մնացածը: Գիր ու յիշատակ չը կայ:

Այդտեղից բարձրանում ենք մի ցածրիկ ու երկար պատի մօտով, որ շինած է քարերի մեծ մեծ սալերից և կիսով չափ ծածկւած է ծառերի տակ: Պատի վերին կողմում տեսնում ենք մի քարաշէն տուն, որի կէսը փլւած է: Ծառերն ու մացառները ամեն կողմից հաւաքւել են շինութեան գլխին և խեղդում են: Մտնում եմ մի դրնով, բաց չէմքից դէն անցնել չեմ կարողանում. կառուրը փրկւել է, ինչպէս ասաց գիւղացին, երկու թէ երեք տարի սրանից առաջ. սենեակը լցւած է քարով, հողով և ծառերով. մի քանի տարուց յետոյ ծառերն աչնքան կը մեծանան, որ այլ ևս տեղ չեն գրտնիլ աղատ աճելու, զօռ կանեն, պատերը կը ջարդեն, կը կործանեն. այսպէս է անտատոտ տեղի աւերակի վիճակը: Պատերը տաշած քարերից են և վերելում կամար են կազմում: Երեք այգւլիսի սենեակներ տեսանք: Արձանագրութիւն էլ չը կայ, բաց ժողովուրդը շատ լաւ գիտէ թէ ումինն է այդ տունը: Զալալ իշխանի պալատն է այդ տումէ քեզ ամեն մի գիւղացի: Երեւի հէնց այդ պալատիցն են այս կողմի աւերակները «Ռարպաաներ» անունը ստացել: Արտառո՛ւ՛ւ՛ անուն, սրտառո՛ւ՛ւ՛ աւերակ: Այստեղ էլ երևակացութիւնդ հանգիստ չի մնում. իշխանական տան ներքին կեանքը ուզում է կերպարանք ստանալ, դուրս դալ կոյտ-կոյտ դառած քարերի տակից, ուզում է ցոյց տալ իր առօրեայ պատկերը, բաց միայն ուզում է... տեսնել լսել անհնարին է. աւերակը լուռ է, խորհրդապահ, սարսափելի համբը ու յամառ: Մի քիչ հեռու մի ուրիշ քառակուսի փոքրիկ շինութիւն էլ կայ, որ բանտ և գիւմնատուն է ասում. այս՝ Զալալի դիւանատունն է, ի հարկէ: Ժողովուրդն է այդպէս ասում, ա՛յն ժողովուրդը, որ իր սիրած մարդուն չի մոռանում. վեց հարիւր տարիներ են

անցել աչս տեղերի գլխով և դեռ նա զիտէ իր բարեպաշտ իշխանի թողած յիշատակների տեղերը: Այստեղից յետ եւք դառնում:

Այստեղից սկսւում է և բարձր աւ բարձր գնալով ցցւում է մի աննոառապատ սար, որի գագաթն այստեղից չի երևում, բայց հետուից զարմացնում է պատի պէս ուղղաձիգ լանջերով: Այդտեղ, այդ անմատչելի բարձրութեան գլխին է Ջալալի բերդը, որ կոչւում է Քար-խանաբերդ կամ Խոխանաբերդ: Մի նեղ, ոլորուն, սրտաճաք ճանապարհ է տանում ներքեւից մինչև այդ բերդը. ինչպէս պատմում են, դժւար, չափազանց դժւար է այդտեղ գալը. պէտք է շատ տեղ փոր-տող տալ, ճանկոտել գետինը, որ կարելի լինի տեսնել մի քանի հին շինութիւններ և ամրութիւններ՝ ծածկւած անտառի խորքում: Խո-խանաբերդը, բնութեան ահեղ ամրութիւնների սրտում դրած պա-տերազմական թակարդը, յայտնի է մեր պատմութեան մէջ: Նս կար-ծում եմ, որ Վարպանների աւերակ զիւղաքաղաքը զագաթի ամ-րութեան հետ մօտիկ կապ է ունեցել և վերջինս նորա միջնաբերդն է եղած: Այրախոս պատմագիրը պատմում է թաթարների արշաւան-քի ժամանակ այստեղ տեղի ունեցած ահազին կոտորածի մասին: — Ջալալ իշխանը հաւաքում է իր ժողովուրդը և ամրացնում Խոխանա-բերդի մէջ. թշնամին տեսնում է, որ չի կարող դրաւել այդ ամրու-թիւնը, հաշտութեան դաշինք է կապում: Յետոյ գալիս է թաթար Բուղա զօրավարը հարկ հաւաքելու: Մի քանի մարդիկ նորա ձեռքն են մատնում Ջալալին, որ կալանաւորւում է: Բուղան, ասում է պատմիչը, քանդեց իշխանի բերդը — Խոխանաբերդը, Դեռը և Միրա-նաքարը. «և այնպէ՛ս յստակեց, որ հետք անգամ չէին երևում» թէ բնաւ չէն եղած են: Մեր տեսած տեղն էլ լաւ յտակւած է. մը-նացել են միայն տնատեղերը, եկեղեցին և մի հրաշալի աղբիւր, որ թափւում է մի ձորակի մէջ: Խմում ենք այդ անշուք աղբիւրից. ջուրը զարմանալի պարզ է, միանգամայն կարծես բիւրեղ է և այնքան սառն, որ միանգամից չես կարող վրան ընկնել, խմել մինչև կը-տանալդ:

Մեզ առաջնորդող բարի զիւղացին, տեսնելով որ մենք ամեն տեղ արձանագրութիւն ենք որոնում, տանում է մեզ մի տեղ. խո-տերի և վայրենի բոյսերի մէջ նա ցոյց է տալիս մի խաչքարի կտոր, որի վերայ մի երկու սող գրութիւն կա: Արդւում եմ դժւարութեամբ:

—Քանի՞ տարւայ է, հարցնում է զիւղացին:

—Վեց հարիւր:

—Վեց հարիւր... զոչում է նա ասլւած.—Վեց հարիւր... Փա՛ռքդ շատ, Աստուա՛ծ. նրանք այսպէս բաներ են թողել, մե՞նք ինչ պիտի թողնենք:

Ասում է ու վերցնում քարը, զնում մի բաց և լաւ տեղ. մոռացւած քարի կտորը միանգամից ուրիշ նշանակութիւն ստացաւ տղէտ գեղջուկի աչքումն: Նա լաւ զիտէ որ ինքը, և առհասարակ մենք ամենքս, չիշատակ չենք թողնելու. ուրեմն թո՛ղ այդ հնութիւնը իր պատիւն ստանայ: Գիւղացին միշտ կը չիչէ նորան, ցոյց կը տայ. նա, որ ժամանակի երկարութեան մասին այնքան լայն հասկացողութիւն չունի, տեսնում է որ այդ աւերակները հարիւր տարւայ շինութիւններ չեն, խաների ժամանակից մնացած, ինչպէս ինքն է իմացել, այլ վեց հարիւր տարւայ հասակ ունին: Հանաք չէ. ի՞նչպէս պէտք է անես, որ վեց հարիւր տարի քեզանից դործ մնայ, անունդ կարդան և զարմանան: Եւ այս հասարակ քարի կտորը, որ հարիւր տարիներ է մնացել, սովորական քարից բարձր է համարում: Այսպէս հասկացայ ես մեր զիւղացու միտքը նորա զարմանքից, նորա շարժողութիւններից:

Բարի առաջնորդին մեր հրաժարական բարեն ենք տալիս, շրնորհակալութիւն յայտնում և զիմում ենք դէպի բարձր: Մեր առջևը մի մեծ բարձրութիւն կայ, որ Հաւապտուկ է կոչւում: Գնում ենք նորա գագաթի հին եկեղեցին տեսնելու. ճանապարհը բարձրանում է անտառի միջով և մենք զոհ ենք, որ առիթ կ'ունենանք վանքի անտառը մօտիկուց տեսնելու: Մտնում ենք անտառը և տեսնում: Ի՞նչ ասեմ: Ո՛րքան երեակայէք, չէք կարող իրական գեղեցկութեան մասին քիչ մօտիկ հասկացողութիւն կազմել. իսկ ես այդ գեղեցկութիւնը նկարագրել չեմ կարողանում: Մենք ասլւած նայում էինք դէս ու դէն: Գերեզմանական լուութեան մէջ, որ տիրած է անտառում, մեր ձիերը զօռով դէպի բարձր են զնում նեղ և վտանգաւոր կաճաններով: Իսկ մենք մոռացել ենք վտանգը, նայում ենք և չենք կշտանում: Հսկայ ծառերը կանգնած են միմեանց մօտ, ուղիղ ձգւած են դէպի վեր, կողմնակի ճիւղեր չունին, նաւի կայմերի պէս են և միայն գլուխներն են զարդարել գեղեցիկ տերեւախիտ

գլխարկներով: Հասակի բարձրութիւնը զարմանալի է. Յելս-Չորի ծառերը սրանց չեն հասնիլ: Երբեմն բարձրանում ենք խորխորատների գլուխը. ձին, կարծես, ձգւած լարի վերայով է գնում, եթէ մի անգոյշ քայլ անէ, մտածում ես, մինչև խորխորատի վերջը հասնելը կոլով միս կը դառնաս. և այդ խորխորատի յատակից սկսած բարձրանում է հսկայ ծառը, դալիս է քեզ հաւասարում և քեզանից էլ մի սովորական ծառի չափ բարձրանում: Մանուկնդ զեղեցիկ է հաճարկի ծառը, սալտակ մինչև տերեւները, շատ բարձրահասակ և ուղիղ ու կոկ' ինչպէս մոմ: Մատերից շատերը կտրւած ընկած են, երկայն տարածութիւն են զրկել և այդպէս փռում են. բայց նրանցից մէկը մի հասարակ քաղաքացու ձմեռւոյ վառելափայտի պաշար կարող է դառնալ. շատերը թէև կանգուն են, բայց կտրւած են՝ տակից չորանալու համար: Գլեղացիները շատ տեղ ծառի կեղևի վերայ ձի, սուլած և այլ անասուններ են քանդել:

Այս ի՛նչ տեսակ բնութիւն է... Երբ Հաւապոկի գլուխն ենք գնում, մեր առջևը բացւում են նոր նոր լեռնային տեսարաններ և ամեն տեղ նոյն թանձր ու մեծ անտառը: Հաւապոկին էլ անտառապատ է: Մտնում ենք անտառի խորքը, որտեղից շրջակայք չեն երևում: Ամենաբարձր կէտին ենք հասել. — ահա՛ և եկեղեցին, ծառերի մէջ մտած, մացառներով շրջապատւած մոշի թփերը միմեանց են փաթաթել, չեն թողնում անցնել: Ահ ու դողով մտնում եմ եկեղեցին, տեսնում եմ մի լուռ, մուսլ աւերակ: Այս թանձր անտառում, ուր արջերն ու գայլերն են թափառում, սարի գլխին, հեռու մարդկային բնակութիւնից, աւերակ ու տխուր եկեղեցին սարսափելի տպաւորութիւն է գործում. ընկերներիցս մէկը գալիս է ետևիցս, խօսում ենք ցած ձայնով. վախում ենք, թէ տեղն է, այնպէս, որ չես կարողանում բարձր խօսել. երկու զգայմունքից էլ կան: Շինութիւնը հասարակ քարերից է, ունի բարձր կամարակապ ճաք՝ ճաքած կտուր, որի ծեփը ներսից թափւած է, ամեն բոլէ փչելու ես սպասում: Գրախ պատերի վերայ երեք արձանագրութիւն ենք կարդում: Մէկից իմանում ենք, որ եկեղեցին շինւած է 1203 թւին, ուրեմն Գանձասարից էլ վաղ, «Իշխանութեան Հոտանայ որդւոյ Վախտանգայ և ամուսնոյ նորա Մամբանայ»: Շինողն է մի ոմն «Յովհանն առաջնորդ». միւս արձանագրութիւնն ասում է. «Ես Աթա-

նաս, որ գՊողին երկիրն գնեցի, Հաւոյ պառւկ տվի հայր Պորգիւն: Ինչպէս պարզ երևում է, այս վանքին կից շինութիւններ են եղած, տեղերն այժմ էլ երևում են: Հարաւային կողմից գլխաւոր շինութեանը կցւած է մի կիսաքանդ սենեակ, որի պատերը ծածկւած են գեղեցիկ կապոյտ ծեփով. նորա վերայ կան այս տեղերը այցելողներին անուաները: Մեփը շատ պինդ է և կարծր, մի շքեղ զարդարուն սենեակ է եղած, սակայն թէ ի՞նչ նշանակութիւն է ունեցել՝ ես չը գիտեմ: Եկեղեցու առջև կան գերեզմաններ և մի քանի խաչքարեր, որոնցից մէկը շատ մեծ է և զարդարւած է գեղաքանդակ խաչով:

Մենք շտապով էինք տեսնում այս բոլորը: Օրը թեքւել էր, պէտք էր շուտ դուրս գալ այս վայրենի և անհիւրասէր տեղերից: Մենք սկսում ենք իջնել Հաւապոկի հարաւային լանջով, որ տանում է դէպի մեծ ձորը: Ճանապարհը... բայց ի՞նչ ճանապարհ, աւելի ճիշդն ասած, հեռեակ մարդկանց և գաղանների հետքերի տեղը հարիւրաւոր պոռոյաներ է դործում, կորչում է ծմակի խորքում, վազում է մեծ մեծ ծառերի ձիւղերի տակով, գլխիվայր գլորւում է թեք-թեք տեղերով: Մենք գնում ենք, քաշքաշւում ենք, իսկ մեր ետեւից քաշ են գալիս մեր ձիւերը: Ոտնամանի, շորի, դէմքի մասին մտածելը ծիծաղելի կը լինի. կոխ ենք տալիս քար ու ժայռ, թուփ ու մացառ: Վերջապէս մոնում ենք ձորը, որի յատակով մի փոքր ջուր է դնում: Այդտեղ, չը գիտեմ որ կողմից, անպատելի կերպով գալիս է մեր առջև մի համեմատաբար լայն ուղի: Հեծնում ենք ձիւերը, գնում ենք, դուրս գալիս մի լայն և ուղիղ ճանապարհ. երեսներս դէպի արեւելք ենք շուռ տալիս և քիչ ժամանակից յետոյ՝ հասնում ենք Գառնաքար անունով զիւղը: Փոքրիկ զիւղ է այդ, քսան տանից ոչ աւել և գետեղւած է ծմակի ծայրում, ձորի գլխին: Տաւարածը իր տաւարը հանդից առն է բերում, ուրեմն շուտով կը մթնի. զիւղացիներից հարցնում ենք Յակոբայ վանքի ճանապարհը, մի կերպ հասկանում ենք, էլի քչում ձիւերը: Մութը հետզհետէ կոխում է, մենք գնում ենք մի շատ նեղ կածանով: Մեզանից քիչ հեռու մի զիւղացի կար. հարցրինք նորան ճանապարհի մասին, նա յայտնեց, որ մենք շեղւել ենք և եթէ այդ ուղղութեամբ գնանք՝ կը կորչենք ծմակի մէջ և ո՛վ գիտէ ո՛ր ժայռից ցած կը գլորւենք: — Եւ նա աւելացնում է.

— Օրս գիշեր է դառել, ի՛նչպէս պիտի զնաք. ճանապարհը ծմակի միջով է և շատ երկիւղալի է. այդ տեղերից մարդն անպակաս է: Մարդ՝ այսինքն աւագակ...:

Կեանքի մէջ անհասկանալի ժամեր են լինում. մարդ երբեմն ինքն իրան հաշիւ չի տալիս, իր անփորձութեամբ փորձածից բարձր է դասում իրան, մի տեսակ անհոգութեամբ է վերաբերւում զէպի նախազգուշացումը, խրատը, այն էլ այնպիսի ժամանակ, երբ նա պիտի լաւ մտածէ, թէ ի՛նչ է անում: Մենք էլ այդպէս էինք. զիւղացու ասածը առանց որ և է հետեւանքի մասց: Կարծես մէկը զօռով հարկադրում էր, որ մենք այս գիշեր անպատճառ վանքը զնանք: Գնացինք էլ, տեսանք էլ:

Մտանք անտառը: Բոլորովին մթնել էր, երկինքը վարագուրւած էր մութ զորշ ամպերով. լուսինն այլ ևս չէր կարողանում հասցնել մեզ իր աղօտ, անորոշ լոյսը՝ ինչպէս Վարագաբոցնի ճանապարհին: Գնում ենք անտառի միջով, մի անտառային փոքրիկ կածանով, որ միայն մեր ձիերն են տեսնում: Այդ անտառը Գանձասարի անտառի ընկերը չէ. այնտեղ ամեն ինչ աշխատում է բարձրանալ՝ մեծ հասակ քշել, իսկ այստեղ մենք մի սովորական անտառում ենք, ուր ծառերն այնքան բարձր չեն և դեռ. զետնից չը բարձրացած՝ ճիւղեր են տարածում դէս ու դէն. ծառը փաթաթւում է թուփին, թուփը կուչ է գալիս, ընկնում ճանապարհի վերայ կամ տափախանում է, սողում, ինչպէս իր վայրենի կամքին է ցանկալի: Վայրենի կամք ունի և մեր կածանը: Նա տանում է մեզ, ուր որ ուզում է, ցածրանում, բարձրանում է, այստեղ ու այնտեղ է զլորւում, դուրս է գալիս, նեղ ժապաւէնի պէս ձգւում մի խորխորատի եղերքով, բոլորովին անփոյթ է, որ մենք մեր ձիերով յանկարծ խցկւում ենք այնպիսի խիտ ճիւղերի տակ, ուր կարող ենք աչք ու յօնք պատուել, ու ու ձեռք կոտրել: Այդ նորա բանը չէ, նա չի խոստացել որ ձիեր էլ տանէ. լեռնային ուղի է, կացին չի ղիպել նորա կողքերին, մարդու ոտը մի, հինգ, տասն անգամ կոխել է գետինը և նա զոյութիւն է ստացել: Մենք գնում ենք միմեանց ետեւից շար ընկած. առաջնորդ չունինք, մեզ յանձնել ենք ձիերի և կածանի կամքին, մէկ էլ բազդի բերմունքին:

— Բարձր մի՛ խօսէք, ասում են մեզանից երկուսը: Լսում ենք.

ամենքիս սրտումն է «մարդ»-ի երկիւղը: Անցնենք անձայն, դուցէ չիմանան որ որսեր են գնում: Եւ որքան առաջ ենք գնում, այնքան թանձրանում է անտառը:

Անտառը զիշերով... բնութեան ամենախորհրդաւոր և ծանր տեսարաններից մէկն է: Սարսափելի խաւար է տիրում ծառերի տակ, խաւար, որ կարծես կաշկանդել, անշարժացրել է ամբողջ անտառը. ոչ մի տերեւ չի շարժւում, մի ամբողջ աշխարհ իր բոլոր բնակիչներով կլանւել է, անհետացել: Ոչ առաջն է երևում, ոչ ետքը և ոչ կողքը. չը գիտես ո՞ւր նայես, ի՞նչ տեսնես: Մարդու սիրտը կուշ է դալիս, կծկւում, մի անկիւն քաշւում. զգացմունք չը կայ, ամեն ինչ կատարւում է մեքենայաբար. զիտակցական շարժողութիւն, կամք, ամեն ինչ կուլ է գնացած խաւարի, ահ ու երկիւղի մէջ: Միայն խելօք ձին է իմանում թէ ո՞ւր է գնում. նա գնում է իրան յատուկ զգուշութեամբ, ճանապարհից չի շեղւում: Երբեմն պատահում են ձորեր, մենք զրանց չենք տեսնում, այլ հասկանում ենք: Լարւած լսողութիւնը դեռ հետուից է ըմբռնում բարակ ջրի հանդարտ, տխրալի ձայնը. ո՞րտեղից է դալիս և ո՞ւր է գնում—այդ իմանալ անկարելի է. մէկ էլ լսում ես ինչպէս ձիաւորները չումփ-չումփում են ջրի և ցխի մէջ. անցնում է այդ ձայնը և ձին դարձեալ նոյն սոսկալի լուսթեան, նոյն խաւարի մէջ փոխում է քայլերը: Այլ ու ձախ կողմից միմեանց յաջորդում են մեծ մեծ սև բծեր, քաւում ես զրանց և իմանում, որ ծառեր են, որոնք ամեն տեղ տարածել են իրանց ճիւղերը: Պաշտպանւի՛ր նրանցից, ինչպէս իմանում ես, թէ և դժւար է պաշտպանել այնպիսի բանից, որը որոշ չես տեսնում:

Չը գիտեմ, անտառն էր շատ մեծ, թէ այդ խաւարը. լուսթիւնն ու վախն էր դորա պատճառը, բայց մեր քմահաճ կածանը անվերջ էր երևում: Տեղի զիրքը չէր փոխւում, իմանում էինք միայն, որ երբեմն իջնում ենք և բարձրանում: Անորոշ զրութիւնը մեզ հասցրեց այն ժամին, երբ ամենքս համարեա՛ համոզւեցինք, որ այս է ձանադարհը, որ սատանան զիտէ թէ դէպի ո՞ր կողմն ենք գնում. մեր ձիերի ոտների տա՛կն է կածանը, թէ փախել է կորել և մենք անտառի մէջն ենք ընկել՝ այդ էլ չը գիտէինք: Բայց մենք չենք կանգնում, գնւմ ենք անդադար, բնազդմամբ շարժւում ենք: Միտքը երկար լսիւած մնալուց չետոյ՝ յոգնում է, բթանում, մնում է

մի ինչ որ հասկացողութիւն, որ մի բան է թելադրում. այդ բանը վերջին միջոցն է, որ ամեն մէկը պահում է իր սրտում, չի համարձակում յայտնել: Յետոյ խմացայ, որ մենք՝ հինգ հոգիներս, միևնոյն վճիռն ենք կացացրել զստ զստ, այն է՝ գնալ, մինչև որ բազմը դուրս կը բերէր մի շատ թէ քիչ յարմար, տափարակ տեղ, իջնել ձիերից, կրակ վառել և նորա շուրջը բոլորած՝ աչք դնել առաւօտին: Ուրիշ ի՞նչ անել, մտածել է ամեն մէկը. վաճառքը կորել է, անտառը միշտ միևնոյնն է, ճանապարհը մեզանից աւելի է մոլորւած: Ախում են տեղեր, ուր ծառերը նօսրանում են, խաւարն այնքան թանձր չէ. և այդպիսի տեղերում տեսնում էինք, որ մի ինչ որ սև երկար բան է դուրս եկած ձիու ոտների տակից, ընկած է դէպի ուրիշ կողմ՝ դա էլ կածան է. ձին կանգնում է, չը դիտէ ո՛րտեղով գնաց:

Այսպէս խարխափելով մերենայաբար առաջ ենք մղւում: Բացց մեր ձիերը ուժալժափ են եղել: Ամ ձին, նկատում եմ, սաստիկ նեղացել է, քրտնել. նա յետ է մնում և միանգամայն անուշադիր է իմ մրորակի հարւածներին: Նս ձիուց իջնում եմ, յետ չը մնալու համար, ոտով եմ գնում. ընկերներիցս մէկն էլ իջնում է, որ ինձ հետ գնաց: Նրեւախցեղէ՛ք իմ դուռթիւնը. այժմ ոտներովս եմ զգում, թէ որքա՛ն անսխալ բան է մեր կածանը: Ոտներս կամ սայթաքւում են, կամ ընկնում թփերի խորդ ու բորդ տեղերի մէջ, հազիւ եմ ինձ պահում վայր ընկնելուց: Այս ծմակը, իր զիշերացին արհաւիրներով, բաւական չէ որ հարկադրում է մեզ հալածականի պէս փախչել, խոյս տալ իրանից, դեռ ոչոք և կարողութիւն էլ է տալիս այդպէս անելու. քրտինք ու յոգնածութիւն մոռացւում են, եթէ վայր էլ ընկնես, դարձեալ կը կանգնես ու անտրտունջ կը դնաս:

Յանկարծ առջևից գնացողը ձայն է տալիս.

—Այ ևս ճանապարհ չը կայ:

Մենք մօտեցել ենք մի փոքրիկ ջրի, որ վշշում է ծառերի մէջ: Ճրագ ենք վառում. մեզանից մէկը ճրագը ձեռին առաջ է գնում ճանապարհ զանելու. մենք կանգնած՝ անհամբեր նայում ենք, սպասում նորա վճռին: Տեսնում ենք ինչպէս թույլ լոյսը երբեմն դուրս է գալիս ծառերի ետևից, լուսաւորում է մեր ձիերի չհաստթեամբ կախ արած գլուխն ու ականջները և նրանց վերայ իջած ճիւղերը:

Անտառի մի փոքր անկիւնն է լուսաւորւած և այդ անկիւնում ըստ-
ւերներ են, որ արագ արագ ոտոտսում են, միմեանց վերայ վազում,
միմեանց հետ խառնւում, հսկայական պոռոտներ են դործում ու
փախչում, ընկղմում են խաւարի մէջ: Ճրագի փոքրիկ բոցը լոյսի
խորձեր է ուղարկում ճիւղերի և բռնների միջով, լուսաւորում է
ճաշճոտ տեղի վայրի բոյսերն ու բանջարները: Մեր ընկերը գլուխը
կախ արած դէս ու դէն է տանում ճրագը և տնողում է:

— Գտե՛լ եմ, խօսում է նա վերջապէս Ազատ շունչ ենք քաշում,
թիթեւանում ենք, ուրախանում, որ այդ տեսակ թանկագին դիւտ
ենք արել: Տեսնո՞ւմ էք, թէ մարդու սիրտն ինչով է ուրախանում:
Կարծես մենք լաւ էինք ճանաչում այդ ճանապարհը, կարծես մենք
շատ դիտէինք, թէ ո՛ւր ենք գնում: Այդպէս չէ՞ արդեօք և մեր չար-
քաշ կեանքը, խարխափում ենք, դէս ու դէն ընկնում և մի պա-
տահական ոլոր-մոլոր կածանի յոյս դրած՝ գնում ենք: Գնում ենք,
յուսալով որ կածանը վերջ ունի, մի տեղ կը տանէ և ուրախանում
ենք, կազդուրւում այդ խաբուսիկ յուսով, առանց որի մեր շրջապատը
կարող էր մեր սիրտը ճաքացնել:

Ճրագի լուսով շարունակում ենք ճանապարհը ցլի և ջրի մի-
ջով. այժմ տեսնում ենք, որ մի քիչ դէպի բարձր ենք գնում: Բայց
ճրագն այնքան փոքր է և անզօր այս խաւարի մէջ, որ միայն ան-
օրոշ սոււերներ է գոյացնում: ձիերը շփոթւում են, չեն կարողանում
գնալ: Ճրագը հանդցնում ենք:

Բայց մեզ համար ուրիշ ճրագ է վառւում. ահա՛ լսում ենք
շնահայոց և բոլորովին անպատեւի կերպով մեր առաջն է դուրս
գալիս մի պարսպապատ շինութիւն:

— Ա, ա՛նքն է, հասել ենք:

— Փա՛ռք Աստուծո՛ւ:

Մեծում ենք պինդ փակած դռները, ներսից ձայներ ենք լսում.
չեն ուզում բանալ, ասում են՝ այս ժամանակ դուռ բաց անել չի
կարելի: Ելի «մարդ»-ի երկիւզն է, որ այստեղ տիրում է. առաջնե-
րում աւազակները սպանել են վանահայր վարդապետին և այնու-
հետեւ դռները մթնելուն պէս՝ պնդացնում են: Նրկար ու բարակ
բանակցութիւններից յետոյ, դուռը բացւում է, երբ պարզւում է որ
մենք հասարակ ուխտաւորներ ենք: Նրկու ժիր շուն սարսափելի ա-

ղաղախներով մեզ վերայ են յարձակում, բայց մենք ուրախ ու հանգիստ անցնում ենք, մոռնում վանահօր սննեակը: Փամացոյցը որոշում է, որ ժամ ու կէս ճանապարհորդել ենք ծմակի միջով:

Մեզ ընդունում են քաղցրութեամբ: Վանահայրը, մի բարձրահասակ և յաղթանդամ վարդապետ, դէս ու դէն է վազում: մեզ գերել է հանգիստը, իսկ վարդապետը ծառայ չունի և հարկադրւած է անձամբ հողալ մեր բոլոր պէտքերը. նորան օգնում է ոտքից ու ձեռքից ընկած մի ծեր քահանայ, որ այտեղ աքսոր է զրկւած մի չհաս պսակի համար: Մէջքը ծալւած տէր հայրը կատարում է հայր սուրբի պատուհները, մի և նոյն ժամանակ քթի տակ իր ազօթքներն է կարդում: Մեզ համար թէյ են պատրաստում: և, տաք կազդուրիչ հեղուկին աչք դրած, մենք բոլորում ենք, մի մտերմական շրջան կազմում, կամաց կամաց հաղորդում ենք միմեանց մեր տպաւորութիւնները: Ամենքը մի տեսակ խօսքեր են ասում: անտաւ բոլորի վերայ մի և նոյն ազդեցութիւնն էր արել:

Թէլից յետոյ դուրս ենք գալիս պատշգամբը և տեսնում ենք երկնքի մի գործը—թխակերը պատուել են և լուսինը տարածել է իր լոյսը: Այսպէս էր մեր բաղդը...

Անցաւ մի ժամ: Մենք մոռացել էինք մեր կրած տանջանքները, այժմ էլի խօսում էինք, ծիծաղում: Մեր շրջանի մէջն առած վարդապետին ու քահանային՝ ընթրիքի նստեցինք: Պարզ և համեստ էր մեր ընթրիքը. ուտում էինք մեծ ակտրժակով, մի մի էլ խմում էինք վարդապետի «եօթն կողպէքի տակ պահած», պաշտած» թթու և դեղին-պղտոր գինին: Այսպիսի մտերմական շրջանում շուտ է սկսւում և տաքանում ակտրժեղի խօսակցութիւնը: Խօսում էինք զլիսաւորապէս վանքի և այդ երկու մենաւոր կրօնաւորների ապրուստի մասին: Վանահայրը պատմում է, որ վանքը շատ աղքատ է, համարեա՛ ոչինչ արդիւնք չի ստանում և ոչ էլ մի տեղից օժանդակութիւն: Ո՛րտեղից ստանան: Վանքն ունի կալւածներ, բայց շրջակայ դիւղացիները այն աստիճան աղքատ են, որ չեն կարողանում հողը մշակել, անտառներից օգուտ քաղել, էլ վանքն ի՞նչ ստանայ: Գիւղացիների դրութեան վերայ է կանգ առնում մեր խօսքը: Վարդա-

պետն ու քահանան, որ ամեն օր շրջում են զիւղերում, մեզ պատմում են շատ բաներ: Նզներ շունին որ վարեն, ասում են մեզ, երկու-երեք տունը հազիւ մի եղն ունի, այդ պատճառով էլ հողերի մեծ մասն անմշակ է մնում: Ննչ եղն. կան զիւղեր, որոնց բնակիչների մեծ մասն անկողին չունի. քնում են շորերը հագած, ծածկելով որ և է զաղանի մորթու տակ: Աղքատութիւնը դառն է մըշտական:

Ծանր խօսքեր էին:

Մենք գնում ենք մեծ ճանապարհով, տեսնում ենք զիւղեր, կարծում ենք թէ այդտեղ ապրում են մարդիկ այնպէս, ինչպէս զիւղացին պիտի ապրէ: Նայում ենք, բայց ոչինչ չենք տեսնում: «Արաաքինս ուրիշին է այրում, ներքինս ինձ», ասում է հասարակաց առածը: Դա զիւղացու պատասխանն է՝ ուղղած. զէպի այն մարդիկ, որ զիւղացի անունը լսելուն պէս, հասկանում են մի մարդ, որի հորը գեղին ցորենով է լիքը, կարասը՝ իւղով, տաշոր՝ հացով, կթան կովերը կարագ ու սեր են տալիս ամեն օր. և այդ մարդը առատօրէն ապրում է, նահապետական պարզ և լի կեանք է վարում: Այսպէս են հասկանում, բայց այսպէս չէ: Գիւղացի ժողովուրդը — թո՛ղ մի անդամ էլ կրկնւի այս հնացած ու մաշած միտքը — մեզ բոլորովին մի անյայտ ժողովուրդ է, ապրում է իր համար, ապրում է և իր վիշտն ու ցաւը իր շէմքից դուրս չի թողնում: Կը գնաս, կը մոնես — կը տեսնես, չես գնալ՝ երեւակայի՛ր կաթնի ու իւղի առատութեան մէջ ապրող մի մարդ: Խոտոլանում եմ, ես էլ շատերի պէս էի. իմ ճանապարհորդութեան ժամանակ այնքան զիւղեր տեսայ և ոչ մէկի մէջ մի քիչ չը մնացի, աչքով չը տեսայ, չը հասկացայ նրանց կեանքը: Բայց կարելի՞ է մեղադրել ինձ. հինգ օր ճանապարհին դէս ու դէն ձի քշել, աշխատել դոնէ հարեանցօրէն տեսնել շատ տեղեր, — ես այդ էի միայն կարող անել. ուրիշ միջոց չը կար, հանգամանքների ձեւքին էի, բայց դոնէ հասկանում էի, որ այն չեմ անում, ինչ որ խկապէս հարկաւոր էր: Այնուամենայնիւ, որքան և արագլնթաց էր իմ ուղևորութիւնը, Խաչենի իմ տեսած մասը միանգամայն ինձ անծանօթ չը մնաց: Պատահական մանր դէպքերը, ճանապարհի վերայ մարդկանց հետ հանդիպումները, կարճ խօսակցութիւնները հասկացողութիւն տւին ինձ ժողովրդի

կացութեան մասին: Եւ ես մի քանի խօսք կ'ասեմ, չը վախենալով որ մի զուցէ ասածներս իրողութիւնից հեռու լինին:

Խաչենի փոքրիկ դաւառում ես ինն թէ տասն զիւղ տեսաց: Առաջին հաստատութիւնը, որ այդ զիւղերը շատ աղքատ են, ինքը բնութիւնն է: Մի երկիր, որ զաշտեր քիչ ունի, մի երկիր, որի փառքն ու պարծանքը լայնատարած թանձր անտառներն են, մի այդ տեսակ երկիր ի՞նչ է կարող տալ բնակիչներին: Սարերի լանջերին են կպած այդ զիւղերը, ո՛չ լաւ ճանապարհներ ունին, ոչ այնպիսի հողեր, որոնց վերայ երկար կարողանալին աշխատել: Անտառը զեռնրանց համար աշխատանքի դուռ չի բացել և շուտով էլ չի կարող բանալ: Ծմակից, մենք բոլորս այսպէս ենք հասկանում, կարելի է չոր վառելափայտ հանել, ծախել. իսկ երբ մօտիկում քաղաք չը կայ, աւելորդ է այդ մասին մտածել անգամ: Մնում է տախտակ շինելը: Այս արհեստն էլ այնպիսի զրութեան մէջ է, որ ոչինչ է համարւում, ամենքը տախտակ շինել չը զիտեն: Մարդը վերցնում է ուրազն ու սղոցը, վերցնում է շատ օրերի համար հաց, մնաս բարեաւ է ասում իր ընտանիքին, գնում է ծմակի խորքը. այնտեղ շինում է մի որջ, որի մէջ ապրում է, հարեւանութիւն է անում արջերի հետ. ցերեկը բանեցնում է իր ջրհեղեղեան խեղճ ուրազը, վայրենի ծմակի լուութեան մէջ նորան սիրտ է տալիս միայն ուրազի թխկթխկոցը: Եինում է մանր տախտակ, ծմակից դուրս է տանում մի քանի շաբաթից յետոյ, ծախում է այնպիսի գնով, որ մի օրւայ աշխատանքը 40 — 50 կոպէկ է նստում: Այդ է այն օգուտը, որ տալիս են նորան ահագին անտառները: Նրանց խորքում երբեմն պատահում ես այդպիսի տեղերի, ուր գիւղացին տաշել է փայտը և զարմանում ես, թէ ի՞նչպէս է խեղճն այստեղ ապրել, ի՞նչ զրկանքներ է կրել:

Ուրեմն ծմակը զիւղացուն շատ հարկաւոր չէ, մինչև անգամ նեղում է նորան, որովհետեւ բռնել է այն տեղերը, ուր կարելի էր վար ու ցանք անել: Առանց վար ու ցանքի նա ոչինչ է, երբէք չի կարող այնքան փող աշխատել, որ մի տարւայ հացը ուրիշից առնէ, իր տունը դնէ: Հողը, վարելահողն է նորան կերակրողը. հողը չը կայ, նա ապրուստ չունի, եղն չունի, քնում է առանց անկողնի, չոր գետնի վերայ, աղքատ է, այնպէս սաստիկ աղքատ, որ նորա կինն ու երեխան տեսած ժամանակ, լացդ է դալիս: Մի գիւղի ճանապար-

Հին իմ առաջը դուրս եկաւ մի զիւղական աղջիկ: Մեծացած էր նա, նշանեւրու աղջիկէր: Ինձ լաւ յայտնի է հայի մի յատկութիւնը: Երբ աղջիկը մեծացաւ, «տանից դուրս ձգելու» դառաւ, ընտանիքը նորա վերայ է հաւաքում իր բոլոր հոգսերն ու մտածմունքները, աշխատում են որ մեծացած աղջիկը լաւ հագնուի, լաւ երեւայ մարդկանց մէջ, աշխատում են մոռանալ տնային շատ պէտքեր, բերաններէն կտրում՝ նորա վերայ են դնում: Բայց իմ տեսած աղջիկն ի՞նչ տնէր հագած: Ես երկար մտիկ էի անում, նորա ետեւից, երբ նա քշում էր էշը, մտիկ էի անում, բայց չէի կարողանում որոշել թէ ինչի՞ց է շորը կարած: Այսքանը միայն լաւ խմացայ, որ արխալուղի միայն մի թւէքն էր հագած ուսի վերայ, մնացած արխալուղը զըզզըզած, կախ կախ ընկած կտորների մի հաւաքածու էր, որ երեւում էր նորա մէջքի վերայ և նորա ոտների շարժողութիւնից ծանր կերպով օրօրւում էր մի կողմից դէպի միւսը: Նա քարշ էր տալիս այդ կտորանքները միայն նորա համար, որ տեսնողը չասէ թէ նա հալաւ հագած է ման գալիս: Մեր մօտովն անցնելիս՝ նա մեզ վերայ մի հայեացք ձգեց, որ անտարբերութիւն և մի տեսակ արհամարհանք էր արտայայտում: Բնութեան հարազատ զաւակը հպարտ էր իր ցնցոտիների մէջ. նա, կարծես, չը գիտէր էլ որ ինքը շորեր չի հագած և նորա համար բոլորովին միևնոյն է, թէ ի՞նչ կը մտածենք նորա համար մենք՝ աւելի լաւ հագնւած քաղաքացիներու: Ուրիշ տեղեր էլ տեսայ նմանօրինակ պատկերներ: Գիւղերի մօտ տեսայ մեծ ու փոքր երեխաներ, որոնց վերայ միայն մի կտոր հալաւ կայ, որ ամառ-ձմեռ նորանց հագուստն է, մնացած տեղերը բաց են, երևում են չոր, բարակ ոտներ, տափակ ու ոսկորացած կուրծք, փախտ, հոդի գոցն ունեցող դէմքեր, և կե'ղտ, կե'ղտ՝ որքան կարող է լինել: Ես, ի հարկէ, չեմ կարող ասել թէ բոլորն էլ այդպէս են. բայց թէ տեսածներս հաստատում են մեծամասնութեան դառն աղքատութիւնը՝ դա իմ համոզմունքն է: Աղքատութիւնն է պատճառը, որ մեծ մեծ գիւղեր չը կան. իւրաքանչիւր գիւղ բաղկացած է 7, 15, 35 տնից:

Ես մասնաւորաց արի հոդի պակասութիւնը: Բայց պէտք է մատնացոյց անեմ և այն, որ այդ պակասութիւնը կապ ունի չը գիտեմ ծուլութեան թէ աղքատութեան հետ: Կան հոդեր, որ կարող էին արտ

դառնալ, բայց արտ չեն. կան տեղեր, որ պաշտառու վարելահող դառնալու համար աշխատութեան են կարօտ. հարկաւոր է մաքրել թփերն ու մացառները, հարկաւոր է աղբով պարարտացնել կամ ջրել: Բայց մեր դիւղացին շատ վախկոտ է. նա չի անում, չի հասկանում որ կարող է անել. նախ պէտք է ապահով լինի, որ մի բան էլ կը ստանայ և ապա աշխատէ: Նորան շրջապատող վայրենի բնութիւնը իր անհամար դժւարութիւններով չի դրել նորա մէջ փորձասէր հոգի, տոկուն, յամառ մրցութեան պահանջ. նա գուցէ չի էլ հաւատայ, որ աշխարհում ապրում են մարդիկ, որոնք ահագին ծահիճներն են վարուցանքի տեղ շինում և հնձում: Անփորձութիւնը, անօգնականութիւնը, դարերի աւանդական խրատը որ և է բանի մասին — այս ամենը հարկադրում է նորան ընդունել խոտուաղէմ և անհիւրասէր բնութեան մօտ մի դրութիւն — աղքատ լինել: Ուրիշ ճար որ չը կայ, աղքատ մնացիր, աղքատ ես և քեզ շատ լաւ են հասկանում Յելւ-Ձորի, Հոտապոկի, Արջաձորի, Կրատափի և այլ տեղերի անտառները. այսպէս պէտք է հասկանալ դրութիւնը: Իսկ երբ միանգամից աղքատութիւնը կոխում է, մնա՛ս բարեաւ ամեն տեսակ բարօրութիւն. հող էլ լինի, չի. մշակի, նա անտրտունջ կը քնէ առանց վերմակի և ման կը դաջ այնպիսի արխալուղ հաղած, որի մի թւեք միայն կարելի է կուռը գցել: Նախապաշարած է դիւղացին, կաշկանդած հոգեպէս. իր այդ դրութիւնը ճակատագրական է համարում և երբ տեսնում է, որ հողագործութիւնը մի հատ եզնով գլուխ չի գալիս, ինքն իրեն համոզում է, որ վարելը նորան չէ տւած, գնում է հեռու տեղեր, ուր արտեր շատ կան, մշակ է դառնում, հնձում ուրիշի արտերը, որ գոնէ իր ստացած հնձաւարծով ապրէ կէս կուշտ և կէս քաղցած: Կնձ պատմում են Քոլատակ դիւղի մասին, որ զարնւում է Յակովբայ վանքի մօտ: Դիւղացիները համարեա՛ թուրք թափառականների օգնութեամբ և տուրքով են միայն ապրում, երբ նորանք Խաչենաղետի ափերով սարն են գնում կամ սարից գալիս են: Ճանապարհի վերայ առեւտուր են սկսում, թուրքերին ընկոյզ, շինած մահակներ են ծախում: Թուրք թափառականների շնորհիւ ապրել... երբ այդ թուրքերն իրանք ողորմելի թշւառներ են՝ սար ու ձոր ընկած...

Այս ամենից չկտոյ էս մտաբերում եմ ներկայ տարին, որ այն-

քան վատ է, այնքան դառն։ Չափից դուրս անձրևներն այս տարի
գիւղացու շատ յոյսերն են փշացրել, զաշտը մի չնւին բան է տւել,
այս պատճառով հէնց այժմ, դեռ աշունը չը սկսած, հացի պա-
կասութիւն է։ Ես չը տեսայ մի տեղ, ուր զանգատ չը լինէր։ Խորշա-
կահար արտեր տեսայ, որ թողել են, իմանալով որ արդիւնք չը կայ-
նղած ցորենը սեւ է, անհիւթ, հաց չի դառնում, մինչև որ կորեկ
չեն խառնում։ Ունեւորների համար էլ զգալի է պակասութիւնը,
ինչպէս պէտք է միւսներն ապրեն։ Պէտք է երեւակայել, թէ ի՞նչ օրի
մէջ կը լինին գիւղացիները, երբ երկիրը ծածկւած կը լինի խոր ձիւնի
տախ։ Սարսափելի՛ բաներ։ Մի քանի ամսից յետոյ ձիւնը կը գայ,
այս լեռները, անմատչելի անտառները բոլորովին կը կտրւեն ամեն հա-
ղորդակցութիւնից։ Ո՞րտեղից օգնութիւն ստանան, և ո՞վ կը տայ։ Սովը,
ինչպէս և տարափոխիկ հիւանդութիւնը, ամեն անգամ անարգել
կարող է գիւղը մոնել, գիւղացու բէից կախւել։ Գիւղացին ամեն
դէպքում է անպատրաստ և անփորձ։ Պաշար պահել չը գիտէ, հասա-
րակական՝ ամբարի դադափարը երկնքի աստղի պէս հեռու է նորա
հասկացողութիւնից։ Առատ տարիների թողած աւելորդը վաղուց
ծախել, կերել է, այժմ, ինչպէս ասում են, մատը բերանով և մնացել։
Կար մի ժամանակ, այդ գիւղացին ցորենի առևտուր էր ա-
նում։ Փողը չափազանց քաղցր բան է, ունեւորն ու չունեւորը ծախել
են այն, ինչ կարողացել են բերանից կտրել։ Եւ այժմ ահա պա-
կասութիւն է, թանկութիւն է։ — ո՞ւր դնայ։ Նա ծախել է, որովհետև
չը գիտէ որ իրան միշտ պաշար է հարկաւոր, չը գիտէ՝ որովհետև
գիւղացի է, որը բացի դրանից շատ ուրիշ բաներ էլ չը գիտէ։ Իսկ
նորանք, որոնց ձեռքում կային թւանշաններ և որոնց առաջ գիտու-
թեան թէօրիան շատ և շատ հետաքրքիր հետեւողութիւններ,
հաշիւներ էր բացել, ծափ էին զարկում ուրախացած, որ մեր եր-
կիրն էլ արտահանում է հում ապրանք։ Միայն այս փաստը, ցորե-
նով լիքը վագօնների երկար շարքը, ուրախացնում էր և չը գիտէին
որ այդ արգիւնահանութիւնը քամում, սպառում է երկրի ներքին
ոյժերը։ Մոռանում էին այդ պարոնները, որ մեր երկիրը չունի հա-
ղորդակցութեան չարմար ճանապարհներ, որ մեր գիւղացիները ապ-
րում են տարերի և ժայռերի դադաթներին, այնպիսի տեղերում, ուր
միայն ամառն է հնարաւոր երկար դիտլ ու դալը, պակասութեան,

սովի ժամանակ ազէտալի գրութեան մէջ կը լինեն, առանձնացած լինելով միւս տեղերից: Հիմա հրամայեցէք տեսէ՛ք: Այն տարին մենք էժան հաց տւինք Ֆրանսիացուն և գերմանացուն, նորանք լաւ սուրեցին: Հիմա մենք ենք դժարութեան մէջ, հիմա էլ թո՛ղ իրանք ցորեն բերեն մեր խաշենցուն կամ վանանդեցուն տան, յետ ստանան իրանց տւած ֆրանկները: Թո՛ղ ստանան, զիւղացին ուրախութեամբ կը տայ, միայն թէ հարկադրւած չը լինի իր սոված երեխայի բռնը, հացի փոխարէն, երկու-երեք եփած բակլա կամ սիսեռ դնել:

Մենք սխալուած էինք, ուրեմն մեր ուրախութիւնը անհիմն էր: Նւ գեռ շատ կը սխալենք, շատ բաների վերայ կ'ուրախանանք, փոխանակ տխրելու, որովհետեւ մեր երկիրը, մեր տունն ու տեղը չենք ուսումնասիրել: Վանահայր վարդապետի պատմածները իմ մէջ դանաղան մտքեր են յարուցանում: Նս յանկարծ յիշում եմ ոռոսաց գրականութիւնը, մտաբերում եմ թէ վերջին տարիներս ոռոս ինտելիգենցիան ի՞նչ տեսակ զիրք է բռնել զէպի զիւղացին: Ուսպէնակի, կոմս Տոլստոյ, Զլատոպրատսկի իրանց զբաւածքներով, լրագրութեան մի յայտնի մասն իր քարոզներով անցնում են իմ յիշողութեան միջով: Գեղարեւտը, հրապարակասօսութիւնը, մասնագիտութիւնը միացած, ձեռք ձեռքի տւած՝ մտել են զիւղական աշխարհը, փորում, ուսումնասիրում են, զարմանալի փաստեր են դուրս հանում: Գիւղացու կեանքը, պատկերը պարզւում է, բարձրանում մտածողների աչքի առջև: Նս հաւատացած եմ, որ մեզանից ամեն մէկը, որ զոնէ մի տարի շարունակ ոռոսական նոր գրականութեանն է հետեւել, շատ լաւ հասկացողութիւն կը լինի կազմած ոռոս զիւղացիների նիստ ու կացի, հոգեկան ընդունակութիւնների, բարի ու չար դրածերի մասին: Գրում են և չեն բաւականանում միայն մտքեր առաջարկելով, գրելով: «Գի՛ւղ համեցէք, պարո՞ններ, զի՛ւղ համեցէք», գոչում են նոքա առանց հանաքի, լրջութեամբ, զինուորւած բազմութիւ առողջ մտքերով և փաստերով: Հրաւիրում են ինտելիգենտներին, որոնք մայրաքաղաքներում հալւում են, մաշւում, չիմանալով թէ ի՞նչ անեն: Ոռոսաց յարգելի թերթերից մէկը, «Неделя»-ն, ահա՛ քանի տարի է արծարծում է այն միտքը, որ ինտելիգենցիան իր կոչումը կարող է պարզել այն ժամանակ միայն, երբ պատրաստ ու

փափուկ պաշտօնների ետեւից փաղելը կը թողնէ և յետ կը դառնայ դաւառները. այդ հարցը այժմ էլ ուռւ պարբերական զրականութեան օրւայ հարցերից մէկն է: Հազւագիւտ բան չեն այս տեսակ նկարագիրները. «Թէ ի՞նչպէս ես սովորեցայ վարն ու հոռնձր»: Այս տարի «Объединный Вѣстникъ» ամսագրում տպագրւում էին Գլէբ Ուսպենսկու յօդւածները «ЖИВЫЯ ЦИФРЫ» վերնագրի տակ, որոնք հիացնում են ընթերցողին. հասարակ ժողովրդի կեանքը, նորա կրած աշխատանքը, ապրուստը այնպէս զեղեցիկ ուսումնասիրւած և մի տաղանդաւոր զրչի տակ նուրբ դժագրութիւններով պատկերացած էր, որ ընթերցողը չէր կարող բաժանել զբքից, չէր կարող չը յափշտակել, չը հիանալ: Մի ուրիշ ամսագրում, («Русская Мысль») նոյնպէս այս տարի, ապւեց Կարենինի «Мой миръ» վերնագրով վէպը, որ նկարագրում է մի ինտելլիգենտի դիւղ գնալը և զիւղացիների հետ ապրելը, նորանց բոլոր զաշտային և տնային աշխատանքներին սովորելը: Եւ ո՞ր մէկը չիշես:

Այդ ամենը յիշելուց յետոյ, երբ յետեմ դառնում մեզ մօտ, տեսնում եմ խաչենցու զրութիւնը իր լեռների և ծմակների մէջ, ես հարցնում եմ. «մի՞թէ մեր մէջ չէին կարող գտնւել մարդիկ, որոնք եթէ ոչ վար ու ցանք անէին, զոնէ ուսումնասիրէին, նկարագրէին այդ կեանքը»: Այդ հարցը տալիս եմ ինձ և ծիծաղում: Ի՞նչպէս կարելի է մինչև անդամ այդ տեսակ հարց դնել. բա՛ն չունես, խելքդ գլխի՞դ չէ: Այդ տեսակ սառն, արհամարհական հարցեր կարելի է լսել մեր մէջ: Ո՞վ է զնացողն, անողը: Երիտասարդը համալսարանում ուսում է ստանում և վերջացնելուց յետոյ, քանի որ թարմ է, ջահել է, հարցնում է՝ ի՞նչ անեմ, ո՞ւր գնամ: Իսկ երբ մի քիչ ման է դալիս, աշխարհի համն ու հոտն աւնում է՝ տեսնում ես լսեց, այդ հարցն էլ չի կրկնում. նա շտապում է պսակել և մի լաւ իւղալի պաշտօն ձեռք բերել. այնուհետև համալսարանական ուսումը նորա ձեռքում մի զէնք է, որով հասարակ մահկանացուներին կարելի է կռացնել նորա առջև, հեղինակութեան փառքը վայելել: Բայց ինչո՞ւ խօսենք միայն համալսարանականների մասին. ահա ուրիշ դասակարգի երիտասարդներ, որոնք ըստ երևոյթին իրաւունք չը պիտի ունենային պատրաստ պաշտօն ու փափուկ ուժիկ որոնելու. — դրանք նոյն այդ զիւղացիների

որդիններն են, որոնք մի կերպ միջին ուսման տէր են զարձել: Հէնց որ Սպէնսերի, Բօկլի, Կանտի անունները լսում են և հասկանում նորանց ինչ լինելը, խսկոյն մեծ կենտրոններ են վազում: Քանի՛ քանիսը այս բուպէին քաղցած նստած են նոյն խի Թիֆլիսում, երևակայում են իրանց մի կերպ նահատակներ, մի կերպ չը գնահատւած մեծութիւններ և թշաւ, աննպատակ կեանք են փչացնում: Այ միայն գիւղը, այլ և զաւառական քաղաքը — երևակայում են նորանք — չի կարող տեղաւորել իր մէջ նորանց պէս մեծութիւնը. ուստի և փախչում են: Փորձի՛ր հէնց այսպէս խօսել զրանցից մէկի հետ.

— Սպասի՛ր, պարո՛ն, ինչո՞ւ այդքան շուտ փախչում ես այստեղից:

Պարոնս քիթը վեր է քաշում, արհամարհանքով ստում է.

— Կ-ե-ա՛նք չը կայ:

Կեանք չը կա՛յ... Բայց տեսնել մեծ քաղաքի առօրեայ իրարանցումը, իլանալ նորա աղմուկի մէջ, ամեն անգամ երես առ երես շփել անառակութեան, մարդակերութեան, կեղտի և սպականութեան հետ, տեսնել քաղաքակրթութեան արտաքին շուքը, լպստած, զարդարած պատկերը և մի և նոյն ժամանակ հոգեկան դատարկութիւն, ամեն զրկանք կրել — սա կեանք է... Ձը կան մշակներ, իսկակա՛ն մշակներ, որոնց համար զործը հոգեկան պահանջ լինէր, որոնց համար աշխատութիւնը պարծանք և երախտապարտութիւն չը լինէր. մենք անում ենք մի բան և դեռ կէսին չը հասած՝ պահանջում ենք, որ մեզ ձանաչեն, պատւեն. և երբ այդպէս չի լինում, վհատում ենք, ընկնում:

— Այս կողմերի զիս դացիների մեծ մասը վերմակ չունի, որ մանէ նորա տակը ու քնէ, ասում է մի պատահական վարդապետ:

Մենք պլշում ենք, զարմանում... Մի՞թէ այդպէս է...

Ձ Ո Ր Ր Ո Ր Գ Յ Ր .

Ֆիզիքական և հոգեկան տանջանքներից յետոյ հանդիսա քնել արեգակը ծագելուն պէս վեր կենալ, նայել փոքրիկ և անշուք պատահանով, տեսնել մի պարզ և չքնաղ առաստ, որի մի մասը ա-

մառնային է, միւսը աշնանային—կը լինի՞ արդեօք մի ուրիշ բաւականութիւն՝ ես մինչև օրս չը գիտեմ:

Յակոբայ վանքը այսպիսի մի առաւօտ պարգևեց: Գլուխս բարձրացնում եմ, Խաչենի խրոխտ լեռների առաւօտը իր հսկայական շւաքներով, ոսկեզօծ գազաթներով և թարմ, սաստիկ թարմ օդով հալածում է ինձ մեր քնարանից: Հաղնում եմ շտապով, շորերիս կէսը թողնում եմ թափւած և դուրս դնում: Անեակը, որ մեզ այնպէս լաւ հիւրասիրել է գիշերային մռայլ և տանջանքներով լիքը անտառի ծայրում, մի շատ ողորմելի, աւերակ շինութիւն է: Հարաւային կողմից ունի մի հնացած պատշգամբ, որ շինւած է փշրւած և փսած տախտակներից. այդտեղ դրած է մի հին, կացնով շինած աթոռ, որի տեսքը ծիծաղ է յարուցանում: Նստում եմ այդ աթոռի վերայ և նայում եմ՝ չեմ կշտանում:

Պատշգամբս կանգնած է բլուրի վերայ, որ կազմում է արեւմտեան կողմից եկած լեռնային ծառազարդ բարձրութեան մի լանջը: Եւ առջևն ընկած է մի երկայն նեղ հովիտ, որի միւս կողմից ընկած է մի ուրիշ լեռնաշղթայ: Այդ շղթայի ստորոտով հոսում է Քօլստակի գետակը, որ յայտնի է իր քաղցրահամ ձկներով: Իսկ ամենաբարձր գազաթներից մէկի վերայ, առաւօտեան երկնքի կապուտակութեան մէջ, բազմած է Կաշաղակբերդը: Նա իմ հանդէսն է և իմ ունորա մէջ ուրիշ սար չը կայ, այլ միայն օդի ովկիանոս, որ թոյլ է տալիս ինձ բաւական հեռաւորութեան վերայ տեսնել բերդի մարմինը, որ լուսաւորւած է արեգակի լուսով և բարձրացած խոր ձորերի վերայ, որոնք դեռ ևս ընկզմւած են գիշերւանից մնացած կիսաթափանց կապուտակութեան մէջ: Կաշաղակների բերդը երկար դէպի իրան է ձգում նայողին, բայց անորոշ և անհասկանալի է մնում նորա առջև: Նկատելի են մոխրագոյն սեպացած ժայռեր, որոնք երեք կողմից վիթխարի պարիսպներ են կազմում: Նայում ես և կարծում թէ այդ բերդը շինւած պատրաստւած է մի ուրիշ տեղ և բոլորովին պատահաբար դրւած է այս սարի գլխին իբրև մի զլխարկ: Դէպի արեւելք երևում են լեռներ և լեռներ, որոնք մի տեղ մօտենում են միմեանց և նեղում Խաչենագետը: Այդտեղ երևում է Յեխ-Ձորի անտառը, իսկ նորա ետևում բարձր է տարել իր գլուխը Պակի ս. Գէորգի սարը. նորա գազաթին կանգնած է մի վանք, որ սպիտակին է տալիս: Իսկ

արեւմտեան կողմից ընկած է այս գիշեր մեր անցած անտառը, որի շարունակութիւնը դալիս է վանքի շուրջը պատում և իջնում գէպի հովիտը:

Լաղւերու համար մեզ ուղարկում են վանքի աղբիւրը: Երկու գաղան շներից պաշտպանելու համար՝ զինուորում ենք ահագին ձողերով, դուրս ենք դալիս մեծ դռներից և քիչ առաջանալով, ծառերի և կանաչների մէջ գտնում ենք մի ցուրտ աղբիւր: Մեր անցած անտառի մի մասն է և հէնց այս ջուրն էր, որ հարկադրել էր մեզ ճրագ վառել: Այժմ, առաւօտեան պայծառ ձառագայթներով ողողւած անտառը որքա՛ն գեղեցիկ է. տերէն ու խոտը այնքան պայծառ կանաչ դոյն ունին, այնքան թարմութիւն, զովացուցիչ խոնավութիւն են արձակում, առաւօտեան ցոյն այնպէս հեղ ցնցուղներ է տալիս և այս կայտառ ու բարակ ջուրը գնում է կորչում միմեանց պինդ բռնած բոցերի և պատուտակների մէջ... Արքան անշնորհք լինիս, որքան անծանօթ մուսանների լեզուին, դարձեալ զգում ես, որ կարող ես մի երկու երեք սող նւիրել բնութեան: Հպարտ է այդ բնութիւնը, այնքա՛ն հպարտ, որ հետացնում է իրանից այստեղ ապրող մարդուն, չի թող տալիս որ աչք խեղճը մի քիչ լաւ ապրէ. նա մարդու ձեռքին չի նւաճւում, բաց և այնպէս որքա՛ն գեղեցիկ է:

Ս. Յակոբայ վանքը հասարակ և անգարդ շինութիւն է: Փոքրիկ տաճարը շրջապատւած է բաղմաթիւ նեղ ու մթին խուցերով, ծակ ու ծուկերով: Թէև վանքը հին է, Պանծասարից էլ հին, բաց, ինչպէս երևում է, շատ անգամ է վերանորոգւած: Նախկին շինութեան քարերը վերանորոգիչները առանց որ և է յարմարութեան և ճաշակի դրել են պատերում, այնպէս որ գերեզմանաքարը սիւնի վերայ է երևում, խաչքարը առաստաղի և պատի մի մութ անկիւնում: Ամբողջ շինութիւնը մի անշնորհք կարկատանի տպաւորութիւնն է թողնում: Նոյն ստել կուղի, այս վանքը Պանծասարից էլ վատ է պահւում. փայտի մասերը փտել են՝ կախ ընկել, աւերակը կատարեալ աւերակ է: Բաց սա էլ հին ժամանակները հստակաւոր վանք է եղել և, կարծեմ, աթոռանիստ: Նորա վիճակը կոչւելիս է կղել Մեծարանց վիճակ: Պատերի մէջ դրած հին քարերն ունին արձանագրութիւններ: Փամատանը կայ Յակոբոս արքեպիսկոպոսի և Մե-

ծարանց ¹⁾ Հայրապետի» ղերեզմանը, որի արձանագրութիւնը կրում է 1223 թւականը: Գաւթում թաղւած է Աղւանից Յովհաննէս կաթողիկոսը, մի տեղ դրած է մեծ իշխան Ջալալի որդի Յովհաննէս կաթողիկոսի խաչքարը. իսկ մի ուրիշ արձանագրութիւն, որի ղլխին դրած է «Ջալալին հրաման», վկայում է որ Ծովասեղ անունով հուշք վանքին է նւիրւած 1251 թւականին. այժմ էլ այդ հողը վանքի սեպհահանութիւնն է: Ջալալ և Ջալալ իշխան ամեն տեղ... Ամեն քարի վերայ, ամեն մի մամուլատու արձանագրութեան մէջ, ծմակներին խորքերում, սարերի ճահատին և ձորերի յատակում միշտ այս անունն է յիշւում...

Վանքի նշանաւոր սրբութիւնն է Մծբնաց Յակովբ հայրապետի աջը, որ մեծ յարգանք ունի Ղարաբաղում: Աջը դրած է մի փոքրիկ խուցի մէջ, փայտի փոքրիկ գմբէթի տակ: Հիւանդութիւնների, երաշտի և վնասակար անձրևների ժամանակ, աջը տանում են զիւղերը, Շուշի, Թափուր են անում: Այս վանքն էլ ունի կալածոներ՝ մօտ երեք հազար դեմետափն տարածութեամբ, բացց, ինչպէս ասացի, արդիւնք շատ քիչ է ստացւում. իսկ թեմական դպրանոցի դանձարանը այստեղից կուպէկ չի մտնում:

Ս. Յակովբի աջը համբուրելով՝ ձի ենք նստում և շարունակում մեր ճանապարհը: Խջնում ենք հովիտը, անցնում ենք մի քանի թումբերով և հասնում ենք Խաչենագետ՝ Առջաձոր գիւղի զիմացը, գնում ենք գետի մերկ ափով: Մերկ եմ ասում, որովհետև այդ հարթութու ջրառատ տեղերում այգիներ չը կան. զարմանալի՝ ծուլութիւն և զիւղական անհասկացողութիւն: Խաչենագետի ձորի խմ տեսած մասում մինչև Գանձատափ այգիներ չը կան, եթէ չը հաշւենք մէկը կամ երկուսը: Բնակիչները ուտում են, ինչ տալիս է անտառը— զկեռ, բնիոյց և այլ վայրենի պտուղներ:

Անցնում ենք Յեկս-Ձորի մօտով և շուտով սկսում ենք բարձրանալ մի ճանապարհով, որ թանձր անտառի միջով տանում է գէպի

¹⁾ Հ. Ինճիճեանը («Ստորագր. հին Հայաս.») վիշում է Արցախի նահանգում Մեծիրանք գաւառ, բայց նորա համար տուածին չի խօսում, որովհետև տեղաւոր է գաւառի տեղը: Այս արձանագրութիւնը պարզ ցույց է տալիս, որ հին Մեծիրանք ալմուսն խաչների մի մասն է:

Պտկի սուրբ Գէորգ: Յմակը Յելի-Ձորի ծմակին նման չէ, թէև նորա հարեանն է, ծառերն այնքան բարձր չեն:

Ես չեմ նկարագրում այդ ճանապարհը. իմ ընթերցողը, կարծեմ, մինչև այժմ պատմածիցս հասկացել է թէ ի՞նչ է լեռնային ճանապարհը Ղարաբաղում. այսքանը միայն կ'աւելացնեմ, որ այդ ճանապարհը շատ երկար է, գնում է սարն ի վեր, միշտ և միշտ դէպի բարձր: Մեր տանջւած ձիերը դեռ ճանապարհը չը կիսած՝ յոգնում են, բոլորս իջնում ենք և ոտով բարձրանում, տեղ տեղ հանգստանալով: Գեռ լաւ է, որ արեգակը շատ չէր այրում. եթէ այրէր, չը գիտեմ ո՛րքան քրտինք պիտի թափէինք: Ահօրից անց հասնում ենք Ուլուբաբ անունով փոքրիկ գիւղը, որ մի շատ գեղեցիկ տեղ է ընկած: Տները (մենք համրեցինք՝ տասն և մէկ հատ էին) միմեանց կողքի են շինւած և նայում են մի լայն փողոցի վերայ: Տեղը բլրի գագաթ է, ծածկւած կանաչ խոտով. կանաչ լանջիվերը վերջանում է մի անտառապատ ձորի մօտ, իսկ նորանից դէնը երևում են նոյն տեսակ կանաչ տեղեր ծմակների մէջ: Մի քանի տասնեակ տարիներ սրանից առաջ է գիւղն այստեղ շինւել. առաջներում Ուլուբաբը եղել է Խաչենագետի ափին, բայց, պատմում են, մի ինչ որ հիւանդութիւն մի քանի տարի շարունակ բոցն է զրել գիւղի մէջ և շատ մարդ է կոտորել, գիւղը ցրւել է, մի մասը ուրիշ գիւղեր է գնացել, մնացորդը բարձրացել է այս բարձրութեան գլուխը: Բայց, երևի, հեշտ չէ Խաչենի գեղեցիկ տեղերը զրաւելը. ուլուբաբցիք շատ դժուարութիւններ պիտի կրեն ջրի պակասութեան պատճառով. մի բեռն ցորեն աղալու համար՝ նորանք պիտի իջնեն այդ բարձրութեան զլխից, Խաչենագետի վերայ շինած ջրաղացների օգնութեան ղիմեն. ես, որ այդ ճանապարհը տեսել եմ, ասում եմ, որ ահագին դժուարութիւն է մի բեռն ցորեն աղալը:

Ուլուբաբի մօտից երևում է բարձրութեան գլխին նստած վանքը, դէպի ուր տանում է մի քարքարոտ և դժւար կածան: Գնում ենք այդտեղով և քրտինքի մէջ կորած, միանգամայն փշրւած հասնում ենք վանքը: Մենք այստեղ պիտի զիշերենք և մեր ձիերին հանգիստ տանք: Մենակ մենք չէինք. օրը շարաթ էր և կային ուրիշ ուխտաւորներ էլ:

Սուրբ Գէորգի սարը շատ բարձր է. վանքի տեղը այդ սարի

ամենաբարձր կէտն է և շրջակայ ուրիշ սարերը — Վաչաղակաբերդ, Գանձասար բաւական ցած են երևում: Մարդու առջև լայն ու մեծ տեսարան է բացւում, հօրիզոնը շատ հեռու է գնում և այս բարձրութեան գլխին կանգնած՝ կարելի է տեսնել բիւրաւոր զանազան տեսարաններ և տեղեր: Նայում ես զէպի արևելք. — անսահման տափարակ տարածութիւններ, այժմ դեղնած, անկենդան փռւած են այս հսկայի ոտների տակ: Հսկան այնպէս տիրաբար բարձրացրել է իր գլուխը, որ ամեն տեղից ցոյց է տալիս իր տիտանական հասակը: Ասում են՝ որ այստեղից երևում է Կուրը, երկաթուղու Նւլախ կայարանը. իսկ այս կողմերի մի բնակիչ հաւատացնում էր, որ Բագուից շատ հեռու չը գտնուող Հաջի-Վարուկ կայարանից էլ տեսնւում է Սուրբ-Քէորզը. կարող էք երևակայել թէ՛ ո՛րքան բարձր է սա և ի՛նչպիսի յաջող տեղ է կանգնած, որ հարթավայրերի նեղ, կուշ եկած հօրիզոնից վեր է գնում այնքան հեռւաւորութեան վերայ: Հիւսիսային, արևմտեան և հարաւային կողմերում երևում են անթիւ սարեր, հովիտներ, երևում է Շուշին, կարծես ձեռքի ափի վերայ դրած, երևում են և Շուշուց դէնը գտնուող սարերը: Ես կ'ասեմ, որ մի օր, երկու օր այստեղ մնալով և չորս կողմից նայելով՝ չի կարելի ամեն մի տեսարան զատ զատ տեսնել, հասկանալ և նկարել. այնքան շատ են նորանք, այնքան տեսակ տեսակ, որ մի, երկու ժամւայ ընթացքում աչքը միայն մէկից դէպի միւսն է վազում և միայն հարթավայրի ընդհանուր տեսքն է տեսնում:

Վանքի տեղը, ինչ ասել կուզի, զեղեցիկ է, բանաստեղծական: Սեպտեմբերի սկիզբն է արդէն, բայց խոտը դեռ կանաչ է և թարմ: Թանձր անտառը սարի բոլոր կողմերից բարձրանալով՝ գալիս է, վանքի շուրջը մի բոլորակ կազմում: Վանքը մօտաւորապէս երկու հարիւր տարւայ շինութիւն է, հասարակ, զուրկ հին վանքերի զեղեցիկ քանդակներից. մինչև անգամ վանքի հիմնադիր Յովսէփ վարդապետի արձանադրութիւնը քարի վերայ չէ, քչլ աջակողմեան խորանի կամարակապ առաստաղի ծեփի վերայ: Այդ խորանում դուրնւում է հիմնադրի գերեզմանը, որի վերայ մոմ են վառում. իսկ բեմի առաջ մի ուրիշ գերեզման ծածկւած է բազմաթիւ մոմերով — աչք է ս. Քէորզի մասունքների սղահարանը, որ մեծ քանակութեամբ ուխտաւորներ է բերում Վարաբաղի ամեն կողմերից: Ներսիս էլ շինու-

թիւնը անպաճոց՝ է, բայց լաւ ո՞՞նչ ունի. կտուրը դարձեալ խախտ-
ւած է և ջրի կաթիլները այտուեղ էլ աւերմունք են զործում:

Աշնանային ցուրտը, որ ամբողջ ամառը այս տեղին շատ այցե-
լութիւններ է անում, այժմ վերջնականապէս հաստատուել է. ամեն
կողմից փչում է թէեւ ոչ սաստիկ, բայց բաւական ցուրտ քամի, որի
համար ոչ մի արդիւք չը կայ, ազատ է այտուեղ, ինքնիշխան: Ա-
րեղակը հաս ու հաս է Պանձասարի լեռներին, որոնց ետեւում է
մայր մանուկ: Մենք դէս ու դէն ենք շրջում և ցրտից կուշ կհաճ-
մտածում ենք՝ թէ ի՞նչպէս պիտի գիշերը լուսացնենք: Փէկ ամառ-
ւայ տօներին այտուեղ թափւում է ուխտաւորների ահազին բազմու-
թիւնը, բայց ոչինչ չարմարութիւն չը կայ նորանց համար. երկու
հաստ սենեակներ կան, որ կարող են ապաստանարան դառնալ. դը-
րանցից մէկում ապրում է վանահայր քահանան, մի ինչ որ անձ-
նաւորութիւն, որ թողնելով իր տունն ու տեղը հեռու Միւնիքում,
առանձնացել է այս սարի գլխին և բոլորովին մենակ է— ինքն ու
մէկ էլ ինքը. երկրորդ սենեակը, մի հին ու մտացւած շինութիւն,
որ սակայն ամբողջ է և ամուր կազմեաճք ունի, աւելի դժ է, քան
տուն: Իսկ մենք քնելու չոր, մինչև անգամ հաստ վերարկու էլ չու-
նինք, ուրեմն ի՞նչ կը լինի մեր գրութիւնը: Շատ աստուր հարց է, մանա-
ւանդ մի այսպիսի տեղ, ուր բնութիւնը հաստատաւորմութիւն չու-
նի և ուզած ժամանակը ցոյց է տալիս իր այլանդակ քմահաճու-
թիւններից մէկը. Պանձասարի գլխին հաւաքւել են ամպերը, որո-
տոցի թոյլ ձայնը մեր ակնջին է հասնում: Մենք տեսնում ենք թէ
ինչպէս թափւում է անձրևը Պանձասարի գլխին. երկնքի մի ծայ-
րում հաւաքւել են ամպերը, կախ լնկել երկրի վերայ, իսկ մայր
մանուկ արեղակը մի կողմից իր ծուռ ճառագայթներով լուսաւորում
է այդ ամպերն ու անձրևը, որոնք հեռոցհեռ գէպի մեզ են գալիս:
Սպասում ենք զրանց ճնշւած, վհատւած սրտերով: Բայց անձրևա-
բեր ամպը անցնում է մեզանից բաւական հեռու և անշարժանում
է երկնքի մի ուրիշ կողմում:

Հեռոցհեռ գալիս են ուխտաւորներ, բերում են ոչխարներ. նո-
րանք իջնում են բաց երկնքի տակ, կրակ են վառում, փռում են
կապերաներ և խորոյն իրանց բանին ու զործին են կենում. որը գը-
նում է ջուր բերելու Աւրւբաբ գիւղի մօտից, որը փայտի պատ-

բաժանութիւն է տեսնում. մարդ ու կնիկ, հարս, աղջիկ, երեխայ միմեանց են խառնում. մեռած, սառած զաղաթը կենդանութիւն է ստանում. Բայց ուխտաւորները զիւղացիներ են:

Այդ իրարանցումը, հանաքն ու ծիծաղը, բարձր ու հանդարտ խօսակցութիւններն ինձ վերայ շատ ակնորժելի տպաւորութիւն են գործում, և ես կանգնած տէրտէրի սենեակի կտրին՝ խորին ուշադրութեամբ դիտում եմ դրանց, տեսնում եմ հայ զիւղացու կեանքի նշանաւոր երևոյթներին մէկը. տեսնում եմ և յիշում իմ մանկութիւնը, այն երջանիկ և միշտ քաղցր ժամանակները, երբ այնքան աղեւորած, ուրախ և զւարթ մենք էլ ուխտ էինք դնում, տեսնում էինք շատ տեղեր, շատ մարդիկ. կարելի է մոռանալ այն հոգեկան երջանիկ տրամադրութիւնը, այնքան մեծ ուրախութիւնը...

Ուխտադնացութիւնը, այո՛, հայ կեանքի մի հաստ երակն է կազմել և այժմ էլ կազմում է: Անյիշելի ժամանակների սրբագործած այդ սովորութիւնը իր մէջ ծածկած ունի շատ խորհրդաւոր, շատ հեռաքրքրական դժեր: Մեր ժամանակը իր վայր ու վեր անող, դէմք ու կերպարանք փոփոխող ձեռքերով դեռ չի մոտեցել այս սովորութեան, չի խախտել նորա հիմքերը. էականը, հուսկեան կրտսկած կարգն ու կանոնը, ծէսն ու արարողութիւնը մնացել են և դեռ շատ կը մնան: Էականն ասացի, որովհետեւ մի քանի երկրորդական կողմերը փոխում են իրանց կերպարանքը, կապ ունին ժողովրդի արտաքին կենցաղաւարտութեան հետ, որ, ինչպէս յայտնի է, ժամանակի փոփոխութիւններին է ենթարկւած: Փաղաքն ու նորա քաղաքակրթութիւնը զիւղերի վերայ մեծ ազդեցութիւն են դործում. հին, նահապետական օջախը երկաթի վառարաններին է իր տեղը տալիս, մեծ փափախը՝ մահուտի թեթեւ զլխարկին. և զիւղացին, որ օտարութեան մէջ քիչ զուսաւորութիւն և փող է ձեռք բերում, փոխում է շատ անգամ իր կնոջ հաղուստն անգամ. այս է պատճառը, որ ուխտատեղերում տեսնում ես զիւղական կարմիր հագուստների մէջ եւրոպական ճաշակով կարած հաղուստներ, որոնց պակասում է միայն տուրնիւրը, այն էլ երեւի հեռու է: Պանդխտութիւնը, որ դժւարութիւն չունի նաեւ մեր անշափահասներին համար, հաստատուել է մեր մէջ մի զբօսասէր հոգի: Մեր ժամանակներն ո՛վ է տեսնել, որ փոքր տղան այնպիսի երեւոյնքութեամբ փաղաքում երգէ թրքական զա-

նազան կեղտոտ երգեր, ինչպէս այժմ երգում է կօշկակարի աշակերտը, երբ իր վարպետի ծանր շունչից ազատուելով, երեկոցեան զուրս է վազում խանութից: Նա զեռ չը մեծացած՝ մեծ է, գրպանում պահում է ատրճանակ, և քաջ ձեւանալով զօռ է տալիս կոկորդին, բղաւում է իրան անծանօթ լեզուով, որպէս թէ երգում է. լսողը զայրանում է, ուզում է բռնել նորան, ականջիցը ձգել. բայց մի թէ զրանով կարող կը լինի կտրել այն բարակ ձաջնը, որ երգում է ծծերի գեղեցկութիւնը, երգում է սիրեկանի հետ անցկացրած գիշերները: Երգիչները շատացել են, պէտք է որ երաժիշտներն էլ շատանան. և ահա պատրաստ է դարձնիան, ինչպէս մի երաժշտական զործիք, որի վերայ հեշտ կարելի է սովորել: Պատանիների ձեռքին դարձնիան, պէտք է ասել, շատ է տանջւում, որովհետեւ նորան հարկադրում են հիւսիսային եղանակների տեղ հնչեցնել մեր տեղական ծանր, առանձգական եղանակները, որոնց կախարչի ոյժը երկար ու ձիւղ, բարակ ու ոլորուն ելեէջների մէջն է. իսկ դարձնիան երբեք չը պիտի կարողանայ այդ տեսակ ձայներ հանել, դրանց համար լեզու չունի. այս պատճառով էլ նա իր կէս եւրոպական և կէս ասիական սրտով ու մտքով միայն ծիծաղ է պատճառում մինչև որ չի ձանձրացնում: Բայց ուխտագնացութեան համար սրանք մանր հանգամանքներ են. նայե՛նք, ուրիշ բաներ տեսնե՛նք:

Ուխտագնացութիւնը պարզում է, հրապարակ հանում ժողովրդի հոգին, նորա մտաւոր կեանքի այնպիսի կողմերը, որ ուրիշ անգամ դիտողութեան տակ չի մտնում: Հեթանոսականը խառնւում է քրիստոնէականի հետ, հաստատելով որ այդ ամեն կարգ ու կանոն տեղծագործել է ինքը ժողովուրդը, իր խելքի և մտքի ոյժով, որ այնքան պինդ և տաք է պահում մի անգամ հաստատւածը, մի ժամանակ հասկացածը: Տեսնում ես մի ժողովուրդ, որ սիրով և անտրտունջ կրում է իր խաչը, որովհետեւ հասկանում է իր ցաւը և այդ ցաւի դարմանն էլ զիտէ: Ահա բերել են մի ծանր հիւանդ, վերմակների մէջ փաթաթած: Նկատեցի՛ք, վերջին յոյսը սուբբն է. զեղ ու բժիշկ հեռացած են հիւանդից: Փորձեցի՛ք մտածել այս զէպքի վերայ. չէ՞ք տեսնում արդեօք թէ որքան առանձնացած, կղզիացած է ժողովրդի միտքը: Աշխարհում կայ և գոյութիւն ունի բժշկականութիւնը, որ վատ թէ լաւ՝ գործ ունի մարդու հիւանդութիւն-

ներին հետ. բայց նորա հետ գործ չունի զխղացին, նորա ձայնին ականջ չի գնում թէ այն պատճառով, որ այդ ձայնը նորան շատ ակար կերպով է հասնում և հեղինակութիւն չունի և թէ իմանալով, որ եօթն բժիշկ մի տեղ էլ հաւաքւեն, ս. Գէորգի զօրութեան չեն հասնիլ: «Այլ բռնենք սուրբի փէշիցը», ասում են: Եւ բռնում են, պինդ են բռնում, աղաչում են, պաղատում: Աղաչանք, պաղատանք—ահա՛ այն միակ զօրաւոր զէնքը, որ ունի զխղացին իր կեանքի դժւար ըրպէներում: Նորան կանչում են դատարան, նա չի գնում. և երբ նորան մեղադրում են, դատապարտում, երբ բոլոր դռները փակւում են նորա առջև, նա սկսում է աղաչել, պաղատել: «Տնաշէն, ասում են, եթէ այսքան մի սուրբի աղաչէի, հիմա սրտիս ուղածը կատարել էր: Բայց աղաչանքը կեղծ զէնք չէ, արհեստ չէ, որ դործ են ածում անդգայաբար: Պէտք է իմանանք, որ աղաչանքը, «փէշ բռնելը» հաւատով և յուսով ապրող սրտի խորքիցն է գալիս: Անհասկացող է այդ մարդը, տգէտ է. նայում է իր երկնքին, տեսնում է իրան ծանօթ աստղերը և հաւատացած է՝ որ ուրիշ տեղ, ուրիշ երկրում չը կան այսպիսի երկինք ու աստղեր: Նորան փող է հարկաւոր և նա գնում է վաշխառուի մօտ «հոգին գրաւ դնում», փող վերցնում, իր տունը քանդում. այդպէս է անում, որովհետեւ ուրիշ ճանապարհ չի ճանաչում: Միտքն ու հասկացողութիւնը սահմանափակւած են, մի նեղ շրջանի մէջ մնած. և երբ նորա հասկացողութիւնից դուրս բան է պատահում, նա իրանն անել գիտէ: Երբ ծմակում ծառ է կտրում, չիմանալով որ իր տոմսակի ժամանակը անցել է և բռնւում է՝ սկսում է աղաչել. և երբ նորա որդին ասատիկ մրսում է և թոքերի բորբոքումն ստանում՝ նա էլի սկսում է աղաչել, պաղատել: Նորա բոլոր հասկացողութիւնները հաւատի վերայ են հիմնւած, ջերմ հաւատի վերայ. և ինչպէս հաւատում է որ օտար երկինքը աստղեր չունի, այնպէս էլ հաւատում է որ անտառապահը իր աղաչանքին կը լսէ: Խնչ դժւարութիւն կարող է լինել, երբ անկեղծ աղաչանքը, պաղատանքը կայ: Ամենքն էլ սիրտ ունին, ամենքն էլ յարգում են սրտի սրբութիւնը: Եւ տեսէ՛ք: Ամբողջ ընտանիքը մի երկար շարք կազմած, մատաղացու ոչխարը առաջ գցած, ոտաբոբիկ պտոյտ է դալիս վանքի շուրջը. եօթն անգամ պտոյտ է դալիս, յայտնում է որ ինքը, այդ ընտանիքը, սուր-

բի ոտի տակ մատաղ է գնում: Ամենքն այսպէս են համոզւած. մինչև անգամ վեց տարեկան երեխան էլ ունի զէմքի վերայ մի տխուր, աղաչաւոր արտայայտութիւն: Վերջանում է այդ արարողութիւնը, արի՛, նայի՛ր վանքի մէջ. նոյն բնասնիքը սիւների մօտ ծունկ է չոքում և այդտեղից չոքէչոք գնում է դէպի գերեզմանը, մոմ է վառում, ուխտ է անում. բերանը լուռ է և միայն երբեմն ձեռքը բարձրանում է կրծքի վերայ և զարնում այդ տեղին, երեսը քառում է քարերին, մինչև անգամ աչքերը թացանում են: Այնուհետև ընտանիքի մեծը ահով և դողով վերցնում է գերեզմանի ծոցից քիչ հող, փաթաթում է և գնում հիւանդի մօտ: Նորան նստացնում են, հողը ջրի մէջ խառնում, տալիս են նորան: Ամենքը երեսները խաչակնքում են, մաշւած հիւանդը խորին յարգանքով և հաւատով խմում է: Մոռական մորմոքւած սիրալ զէթ առժամ հանդատանում է, և ամենքը խօսում են, սովորական անհոգութիւնը մանում է նորանց մէջ. ի հարկէ, չեն էլ կարծում թէ դուցէ հիւանդի այստեղ բերելը աւելի մօտեցնում է օրհասական րոպէն: Ահա՛ սրտեր, որ ապրում են այսպիսի հաւատով: Նա ամենևին փիլիսոփայութիւն չեն անում. և կարծեմ, ով որ քննէ ուխտաւորների իւրաքանչիւր շարժւածքը, պիտի մի և նոյն եզրակացութեան հասնէ: Ուրիշ ի՞նչ բանով բացատրել: Մենակ հիւանդները չեն ուխտ գնում. ամեն մարդ ունի իր սրտի խորհուրդը, իր մուրադը: Վանքի զրանը զրած է մի փոքրիկ քառակուսի քար, որ ունի քառակուսի լայն ծակ. այդ ծակով անցնում են չբեր կանայք ամուլութեան կապանքներից ազատւելու համար ¹⁾: Մոտխապաշտութիւն է, ի հարկէ, կ'ասեն ամենքը: Ինչ անուն ուղում էք՝ տէք. բայց կարևոր է ոչ թէ այն, որ մարդիկ սնոտխապաշտ են, այլ այն թէ՛ ինչո՞վ են զեկաւարւում և կառավարւում այդ մարդիկ: Ունենալով կեանքի բոլոր հանդամանքների համար մի այնպիսի կարողութիւն, ինչպէս է աղաչանքը, իր բոլոր դործողութիւնների ժամանակ ունենալով այդպիսի վառ հաւատ, որ երեխայական պարզամտութիւն է առաջացնում:

1) Նոյն այդ տեսակ մի քար ես տեսաւ և Հաւատոտուլի աւերակի եկեղեցու առաջ. ուրեմն աղետեղ էլ մի ժամանակ փորտող են աւել չբեր կանայք: Հաւապոտուլին էլ, ուրեմն, մի ժամանակ ս. Քէորդի ոչէս հօջտիաւոր ուխտատեղի է եղել:

Ասածներինցս յետոյ թող տեւք ծանօթացնել ձեզ հետ մի անձ-
նաւորութիւն, որ բաւական հետաքրքրելի է, որովհետեւ աւանդա-
կան է մեր մէջ, ունի մի տիպի բոլոր յատկութիւնները: Դա սուրբի
«մուղղութիւն» է, այսինքն լուսարարը և մի և նոյն ժամանակ հլու
ծառան: Դա մի կարճահասակ, սև միրուքաւոր մարդ է, ունի տափակ
չրթունքներ, մեծ, սրածայր քիթ և խորհրդաւոր աչքեր. պոլսը
ծածկած է չթի թասակով, որ այս տեսակ մարդկանց պաշտօնա-
կան զլխարին է: Արագաշարժ է, ամեն ծակ ու ծուկ մտնող, զուրս
եկող և շատախօս: Նա գիտէ պատմել, գիտէ իր պատմու-
թիւնները աղով անել, քաղցրացնել, և այդպէս հազար ու մի
բան է պատմում, զլխաւորապէս սուրբ հրաշքները, որոնց ինքն էլ
տկանատես է եղել: Երեսուն տարի է, որ նա ծառայում է սուրբին.
անդրադէտ է, բաց այնքան սուր են ականջներն ու յիշողութիւնը,
որ իր մտքի մէջ շատ բան է ամբարել և, ինչպէս ասում են, մի
տէրտէրից էլ շատ բան գիտէ: Նա մեզ պատմում է, թէ ի՞նչպէս մի
օր նորան երևացել է այս վանքի վանահայրերից մէկը, Առևիաս վար-
դապետը, որ հարիւր յիսուն և աւել տարիներից առաջ է մեռել:
Դարնան մի արև օր էր, ասում է. ես նստած էի այստեղ, մանի-
շակներ շատ կային փռած, բացւած, ես նորանց մօտիկ էի տալիս.
մէկ էլ տեսայ մի սպիտակամերուք ծեր վարդապետ, որ ողջոյն տեց
և յայտնեց ինձ, որ իր գերեզմանը հողի տակ թաղւած է: Վանա-
հայրը բացակայ էր վանքից. ես գնացի ցոյց տւած տեղը, քանդեցի,
գերեզմանաքարը գտայ. վարդապետը եկաւ, տեսաւ և զարմացաւ:
«Մուղղութիւն» ցոյց է տալիս այդ քարը, որ ցից է դրւած մի քանի
ուրիշ գերեզմանների մօտ: Հրաշքով բացւած գերեզմանը ուխտա-
տեղի է դառել. քարը սկսեցած է գիւղական պատրուկների ծխից, տա-
պանազրի միայն մի քանի բաւերն են զօռով կարդացւում: Զեռքը ծո-
ցում դրած, «մուղղութիւն» կանգնում է նորա մօտ և պատմում է
ամեն մէկին այդ հրաշքը, աւելացնում է և այն, որ Առևիաս վար-
դապետը մի անգամ էլ երևացել է նորան վանքի մէջ, հրամայել է
յիշոցներ չը տալ, բերանը մաքուր պահել: Այդ ամենից յետոյ, ի՞նչ
կարծիք, որ «մուղղութիւն» սուրբի ընտրեալն է, ուստի և պատիւ շատ
պիտի ստանայ ուխտաւոր ժողովրդից: Եւ ստանում է, ինքն է աս-
տում, ապրում է լաւ, նորա գէմքը բաւականութիւն է յայտնում:

«Բոլորը մերոնք են», ասում է ցոյց տալով ուխտաւորներին: Ճշմարիտ է, նա ինքն է որ այդ զիւղացիներին հրաշքներ է պատմում և աւելի ևս պինդ կապում նորանց ս. Գէորգի հետ: Ես կը բերեմ նորա պատմութիւններից մէկը:

Վանքի արևելեան կողմում երևում է մի սալ քար, որ համբուրում են բոլոր ուխտաւորները: Այդ քարը գերեզմանաքար է և, ի՛նչ էք կարծում, ոչ թէ մարդու, այլ... արջի գերեզմանաքար. այդպէս է հաւատացնում մուղղութին: Ահա՛ և պատմութիւնը—Յովսէփ հայր սուրբը, ասում է նա, որ այս վանքը շինել է, սուրբ մարդ է եղել և կանանց երես ամենեւին չի եղել տեսնում: Վանքը շինելիս ժամանակը, մի քանի կին ուխտաւոր են գալիս. հայր սուրբը հեռանում է վանքից, գնում է անտառը: Մէկ էլ լսում է, որ մէկը անտառի մէջ վա՛յ է կանչում մարդու լեզուով, կասես թէ մարդ է: Գնում է այդ ձայնի վերայ, հասնում է՝ տեսնում, որ մի արջ ընկած է թփերի մէջ. հայր սուրբը չի վախում, մօտենում է, ի՛նչ է տեսնում: Արջի մի ոտը ուռել է, մի բռն դառել. նայում է ոտին, տեսնում է որ թաթի մէջ մի մեծ սուր փայտ է խրել, որից ուռել էր ոտը և նա վա՛յ էր կանչում: Հայր սուրբը հանում է դանակը, բռնում է արջի ոտը, սուր փայտը դուրս հանում, վերքից թարախ է թափւում և վարդապետը պինդ կապում է ոտը, ինքը յետ դառնում վանքը: Գալիս է, տեսնում է, որ չէ՛, արջն էլ է գալիս: Վանքը շինող վարդապետները երբ տեսնում են որ արջը գալիս է վարդապետի ետևից, վախում են փախչում: Բայց վարդապետը հասկանում է, որ վերելից է այս հրամանը. բոլորին հանգստացնում է և թողում է որ արջը վանքի մօտ ապրէ: Արջը դառնում է վանքի ծառան, կատարում է ինչ որ հրամայում են: Խնքը, ի հարկէ, խօսել չի կարողանում, բայց, ինչ որ նորան բերանով ասում են, հասկանում է ու գնում: Հայր սուրբը նորա անունը գնում է Վարդան: Վանքի էջերը դուրս են անում և արջ-Վարդանին հրամայում են, որ զնայ զիւղերից վանքի բաժին ցորենն ու գարին հաւաքէ. նա գնում է և բերում. քանի անգամ էլ Գանձակ են ուղարկել, զնացել է ու եկել: Շատ տարիներ այսպէս ծառայում էր. ժամանակ անցաւ, Յովսէփ հայր սուրբը հիւանդացաւ, իմացաւ որ պիտի մեռնէ. այդ ժամանակ արջը Գանձակ էր գտնւում. հայր սուրբն ասաց միւս վար-

դասկետին, որ երբ ինքը մեռնէ ու թաղւի, արջը յետ դառնալով իրան սպանելու է: Այդպէս էլ լինում է. արջը զալիս է, մոմռալով անհանգիստ որոնում է իր բարերարին. նորան յայտնում են, որ բարերարը մեռել է. նա գնում է նստում գերեզմանի մօտ, գլուխը վերցնում է, այնքան զարնում քարերին՝ որ մեռնում է: Նորան թողում են այստեղ, աջ խորանի առաջ և նոյն գիշերը գերեզմանի վերայ լոյս է զալիս:

Ես, ի հարկէ, «մուղղուսու» պատմութեան կմախքն եմ պնդում. պէտք է տեսնել թէ ի՞նչ տեսակ շարժածքներով, ի՞նչ խօսքերով է պատմում նա. կարծես ինքն էլ այդ ժամանակը եղել է և իր աչքով տեսել: Այս տեսակ առասպելների տուարակ է կարճահասակ «մուղղուսին». նորան լսում են և հաւատում: Զրիակերութեան համար հարկաւոր էր զիւղացու հաւատացող սրտի մի անկիւնում մի փոքրիկ տեղ բռնել. «մուղղուսին» կարողացել է այդ անել, վայելում է իր զխտութեան և իր ընտրեալ հոգու փառքն ու պատիւը: «Բոլորը մերոնք են», ասում է:

Օրն անցաւ, երեկոյ է: Լուսինը լողում է բարձր և պարզ երկրնքի երեսին. իսկ նորա տակ անսահման դաշտավայրերն ու մեծամեծ սարերը ընկղմւած են մի կախարդական լոյսի մէջ: Անընդհատ փչում է լեռնային ցուրտ քամին, մենք մրսում ենք, կուչ ենք զալիս ահադին խարոյկի ծառացած բոցի շուրջը, տաքացնում ենք մեզ: Բոլոր ուխտաւորները քաշւել են իրանց տեղերը, ընթրիք են պատրաստում: Խօսք, ազադակ ու երգ խառնւած են միմեանց: Մանաւանդ շատ աղմուկ է հանում մի խումբ, որ մեզանից քիչ հեռու է. այդտեղ կան զիւղական ինքնուս երաժիշտներ, մէկը փռչում է իր փողը, միւսը երգում է: Ուրախութիւն է տիրում այդ շրջանում. մերթ ծանր և մերթ արագ ձայնում է փողը, միանման խռպոտ ձայներ է հանում նւագողի հաստ ու կոշտ մատների տակից: Տխուր են մեր եղանակները, մեղամաղձոտ, ճնշւած. նորանք պիտի ազդեն իրանց ծանր, տխրազին հնչիւններով, պիտի ունենան այնպիսի ձայներ, որոնք միանգամայն պիտի սրտից բռնեն: Մենք ուրախանում ենք, զւարճանում տաղտուկ և վհատեցուցիչ եղանակները լսելով. մեր սիրան այնպէս է, որ գեղեցկութիւնը ըմբռնում ենք նորա տխուր կողմերով միայն. սիրում ենք լսել սիրոյ մասին և

լսում ենք ոչ թէ նորա ձայնը, այլ մեր բերանով տխրամած դէմք ենք տալիս նորան, մռայլ, վհատեցուցիչ գոյներով ենք նկարում թէ ի՞նչ է նա:

Մենք մի փոքրիկ պտոյտ ենք զործում ուխտաւորների շուրջը: Տեսնում ենք ուրախացող խումբը, փողահարին ու երգչին. մնացածները ծափ են տալիս, խրախուսական ձայներ են հանում և զովում են երաժիշտներին. իսկ մէկը, որ երևի ուզում է բոլորի ուշադրութիւնը գրաւել, գուցէ մի նոր փեսայ, տափակ տափակ հանաքներ է անում և ամենքի փոխարէն ինքը կուշտ կուշտ ծիծաղում: Բացւած է սրարգ և անսլաճոյճ սուփրան, որի շուրջը նստած են նաև կանայք ու աղջկերք, նստած են և լուռ: Անցնում ենք. ահա մի ընտանիք, որ ինչպէս երևում է, շատ աղքատ է և նստած է լուռ ու մունջ, ցամաք հաց է ուտում, շոր էլ չեն բերել իրանց հետ, երևի կը քնեն գետնի վերայ: Վանահայր քահանայի սենեակի առջևով անցնելիս՝ նայում եմ դէպի ներս: Խորին լուռութիւն է տիրում. անկողնի մէջ պառկած է հիւանդը, իսկ նորա զլխի կողմի պատին կպցրած է մի զոյգ մոմ. տխուր լոյս է տարածում մի անկիւնում դրած զիւղական կաւէ նաւթածրագը. մի կին արձանացած է հիւանդի մօտ, զլուխը դէպի նորան է կուացրել: Այտեղ ու այնտեղ թափւած են մարդիկ, որն արդէն քնել է, որը քորում է իր դրասորը և որը կոտորում է մորթած ոչխարը:

Մենք էլ վերջացնում ենք մեր ընթրիքը լուսնի տակ: Քահանան մեզ մի վերմակ է տալիս և մենք պառկում ենք շոր կապերտի վերայ, մի կերպ ծածկւում ենք քամու. յարձակմունքներից: Բայց մեր տեղը բոլորովին բաց է և զիտենք որ անպատճառ պիտի մըրսենք. կրակի բոցը երբեմն ցած է ընկնում, բաժան բաժան է դատում և սկսում է սողալ փայտերի վերայ, երբեմն էլի սաստկանում է, բարձր խփում, երբ զիւղացի երիտասարդը խանձողները միմեանց վերայ է հաւաքում: Նա պառկած եմ մէջքիս վերայ, ուշադրութեամբ նայում եմ երկնքին: Այդտեղ, այդ բարձրութեան վերայ, մի բան պետք է լինի. այդ զիտէ և կրակի մօտ նստած զիւղացին, որ կէս ժամ առաջ գուշակում էր թէ քամին շուտով կ'անցնի միւս կողմը և մենք նրանցից պաշտպանւած կը լինենք վանքի պատով: Նրմը և մենք նրանցից պաշտպանւած կը լինենք վանքի պատով: Նրմը և մենք նրանցից պաշտպանւած կը լինենք վանքի պատով: Նրմը և մենք նրանցից պաշտպանւած կը լինենք վանքի պատով:

կողմից շարունակ ամսեր են գալիս, դիզում մեր կողմում: Ահա ամսերի միջից լսում է մի թույլ թնդիւն. անցնում է մի քանի րոպէ, կայծակը սկսում է կայծեր հանել: Տեսարանը զեղեցիկ է: Այստեղ, մեղանից բարձր, երկինքը պարզ է և լուսինը իր քաղցր լոյսն է թափում. տիրում է մի խաղաղութիւն. բարակ քամին թէև քրտում է մեր դէմքերին, բայց այնքան երկիւղալի չէ, որ մենք հեռանանք լուսնի լոյսից և պատերի մէջ ապաստան որոնենք: Բոլոր ուխտաւորներն էլ վճռել են քնել այդ արծաթափայլ շողերի տակ: Նշանակարժ հիւսիսից վրայ է հասնում այդ բանաստեղծական անդորրութեան զէմ մի խոժոռագէմ, երկիւղալի և կոպիտ փոթորիկ. ամպերը եռանդով զէպի հարաւ, զէպի լուսինն են արշաւում և կարծես ուզում են մինչև տեղ հասնելը վախեցնել, հալածել լուսինը շանթ ու որոտով, որոնք դուրս են թափւում նրանց զորշ-կապտագոյն ծալքերից և աջ ու ձախ վազում: Կայծակի դեղին բոցը փայլում է լուսնի սպիտակ լոյսի մէջ, բայց դեռ անգոր է նորան ոչնչացնելու, կարծես հալւում է, սեւանում, կարճանում: Ամպերը գալիս են ու գալիս: Ո՛չ, պէտք է փախել այդ հրեղէն օձերի երեսից, որոնք գալարւում են սարսափելի արագութեամբ, ճեղքում են, պատռում իրանց զոյւթիւն տուղ ամպերի կուրծքը: Բայց ո՛ւր դնանք, ո՛ւր դռներնք մի ազատ անկիւն: Նրկու սենեակները լցւած են. մարդ ու անասուն մի յարկի տակ պաշտպանւում են երկնքի պատուհասից: Մնում է միայն վանքը. նա կը լինի մեր պաշտպանն ու հովանաւորը. քահանան թոյլատրում է և մենք վերցնում ենք մեր վերմակը, մոնում ենք լուռ ու մռայլ կամարների տակ, պառկում ենք մի անկիւնում: Այդտեղից էլ լսում ենք, թէ ի՞նչպէս մեղ ծանօթ խումբը շարունակում է իր ուրախութիւնը. փողը հանդարտ բռնացնում է, ոտով ու ձեռքով ողւորութեան կրակի մէջ ընկած երգիչը անընդհատ իր թուրքերէնն է երգում, հանաքչու ձայնը անհոգ որոտում զրտում:

Մենք քնում ենք: Այդ խոնաւութեան մէջ, այդ չոր զեանի վերայ քնելը զուցէ մի ուրիշ ժամանակ անխելքութիւն կը համարէինք, բայց այժմ կատարեալ երջանկութիւն է. և այնպէս քաղցրը քնում ենք, որ սաստիկ փոթորիկն ու անձրևը երազ ենք կարծում: Դրսում ինչ ուզում է, թո՛ղ լինի, մերը՝ քունն է:

ՀԻՆԳԵՐՈՐԴ ՕՐ.

Գիշերւոյ անձրեւը սաստիկ է եղել. փափուկ ցելս ենք կոխ տալիս, երբ առաւօտը շատ վաղ դուրս ենք գալիս մեզ հովանաւոր կամարների տակից: Մռայլ և վհատեցուցիչ է բնութիւնը. երկեքի երեսին դեռ կուտակւած են մոխրագոյն ծանր ամպերը. հողը, բոցը, օդը խոնաւ են, ցուրտը մարդու ոսկորներին է հասնում: Մեզ ասում են, որ անձրեւի հետ հաւ հաւ ձիւն էլ է եկել:

Սարից իջնում ենք ուրիշ ճանապարհով, որ համեմատաբար յարմար է այնքան, որ սալեր են դնում մինչև վանքը: Բայց սալի ճանապարհ ասելով մեծ բան չը կարծէք, նոյն լեռնային ճանապարհն է, այն զանազանութեամբ, որ քիչ լայն է և այնքան մեծ լանջի-վայրեր չունի: Միայն Արաբաղի գոմէշներն են, որ այս տեսակ ճանապարհներով սալ են քաշում: Նստեալ թէ ինչպիսի մեծ ծառայութիւն է անում այդ հսկայ և անձոռնի անասունը այս տեսակ տեղերում: Ինձ հետ մի սալ էր դնում, որի վերայ նստած էր մի պառաւ ուխտաւոր կին: Մի անգ ճանապարհը յանկարծ բարձրանում է, մի շատ թեք զառիվայր է կազմում: Գիւղացիները շրջապատել էին սալը, որ ձեռքերով և ուսերով օդնեն գոմէշներին սալը դէպի բարձր տանելու համար. աղաղակ, իրարանցում, միմեանց հրամայում են, ամեն մէկը մի տեսակ կարգադրութիւն է անում: Բայց մինչև մի բան վճռելը՝ աջ կողմից լծած ջահէլ դոմէշը, զլուխը դէս ու դէն ծռմուխով՝ ձգեց, համարեա՝ մենակ տարաւ սալը գառիվայրի զլուխը: Անհանգիստ աղաղակները զարմանքի և զոխասանքի են փոխւում:

—Այ, ուսի՛դ մատաղ, ըհէ՛յ, գոչեց փաղաքշական քաղցր ձայնով մի գիւղացի: Նստեցայ, տեսայ որ դա աղքատ հազուադէպ մի մարդ է, բաւական համակրելի դէմքով, միջին հասակի տէր: Նստալում էր գոմէշին, որի ուսին մատաղ էր դնում, և այդ բոպէին նորա դէմքը ուրախ էր, հպարտ:

—Լաւ անասունը լաւ բան է հա՞, հարցնում եմ ես:

—Բո՛, քե՛զ մատաղ, ի՛նչ ես ասում, տղա՛մարդ է, տղա՛մարդ, թիւ ու թիկունք է: Գիւղի մարդ ենք, արհեստ չունենք, ոռճիկ չունենք, մերն էլ զրանք են՝ անասունները: Լաւ, տղամարդ անաս-

սուներ որ պրանն է լինում, դուրսս նորան մատաղ, մարդ իսկի միտք էլ չի անում:

Շատ հասկանալի է, թէ ինչո՞ւ գիւղացին անասունը իր երեխայի պէս է սիրում, պահում է, պաշտում և երբ նա սատկում է, սև սուզը դալիս է ամբողջ ընտանիքը պատում:

Օրը հետզհետէ բացւում է, արեգակի նւազ լոյսը անցնում է ամպերի միջով, տխուր և թույլ լոյս է սփռում թրջած երկրի վերայ: Պատահում են ուխտաւորներ, որոնք մօտիկ գիւղերից վանքն են գնում: Ահա ճանապարհի կողքով մենակ գնում է գեղջկուհին, երեսը ծածկած է, թւի տակ տանում է մի աքաղաղ: Ահա գնում են և երեք երեխաներ, մի էլ և մի ոչխար: Մեր ձիերը տեսնելուն պէս՝ փոքրիկները քաշւում են մի կողմ, կանգնում են, նայում են մեզ զարմացած, բերանները բաց. նորանց մօտ կանգնած է մատաղացու ոչխարը նոյն չափ զարմացած, դունչը վեր ցցած: Նւ երբ մենք անցնում ենք, լսում ենք նորանց կարծիքը, որ շտապում են հաղորդել միմեանց մեր մասին:

— Ռուսներ են, է՛...:

Գիւղացին ինձ հետ է: Նա Ղշլաղեցի է, ունի մեծ ընտանիք: Հարցնում եմ նորանց ապրուստի մասին: Ապրուստը դժւարացել է, պատմում էր նա: — Ի միջի ալոց նա պատմում է, թէ ի՞նչպիսի «օյիներ» են դնում նորանց գլուխը խեղճ, վիզը ճկած «միրգաները», որ քաղաքում այնպէս խոնարհ և աննշան բան են երևում, հէնց որ գիւղերն են գնում, առիւծ են դառնում: Տղրուկներ են, աներես, անկուշտ ազրուկներ, որոնք գոյութիւն են ստանում հէնց այս գիւղերից: Մի որ և է տեղ գրագիտութիւն սովորելով, գիւղացին վազում է մանում որ և է դիւանատուն, քիթը կապած հարսի պէս ծառայում է, շատ անգամ ռոճիկ չի ստանում, տանում է ամեն տեսակ ստորութիւն, մոռանում է իր գիւղը, քաղաքացի է դառնում և մինչև մազերը սպիտակելը մնալով միւլնոյն պաշտօնում, ապրում է գիւղացու հաշուով, միշտ ի շարն է գործ դնում նորահաւատը, աղաչանքը: Ամեն կեղտոտութիւն դուրս է գալիս նորանից, այն գիւղացուց, որ ուսումի հետ ստացել է սասալիկ ընչասիրութեան քաղց:

Հասնում ենք սարի ստորոտը, անցնում Ռէվ գիւղի միջով: Գա

մի փոքրիկ զիւղ է, ունի մի քանդուած եկեղեցի. զիւղացիներն այն-
քան աղքատ են, որ չեն կարողանում եկեղեցու քանդուած կոուրք
շինել, թէև քահանայ ունին: Տները գետնափոր են, ցածրիկ և
ողորմելի, մի ողորմելի լանջիվայրից կալած, որի կողքով հոսում է
մի ողորմելի բարակ ջուր: Այդ աղքատ առուակն է, որ ջրում է եր-
կու-երեք հատ բանջարանոցներ:

Ռէվից շատ մօտիկ է Ղշլաղ գիւղը, որ թէև նորանից մեծ է,
բայց էլի աղքատ: Ղշլաղում մենք իջնում ենք մի տան բակում,
նստում ենք հաստ ու կողիտ տախտակներով պատած մի ինչ որ
Կածկի տակ: Տանտիկինը մեզ համար մի շքեղ ձւաձեղ է պատ-
րաստում, հիւրասիրում է գոմշի համեղ մածնով: Հանգստանում ենք,
կաղաւերւում, մտադիր ենք մինչև իրիկուն Խաչքինդի հասնել: Մեր
առջևն այլ ևս չը կան բարձր սարեր ու մեծ մեծ անտառներ.
բնութիւնը աղքատ է, խոնարհ: Յիշում եմ մեր տեսած տեղերը և
մի վերջին անգամ տեսնելու համար՝ նայում եմ դէպի Սէյիդի-շէնի
կողմը. առաջին անգամ տախտակների ձեղքով իմ աչքին երևում է
Կաշաղակաբերդի զլուխը: Ջարմանալի՝ բերդ. ուր որ գնում ես, աչ-
քիդ առջևն է, ամեն տեղ ցոյց է տալիս իր յանդուգն գլուխը, որ
արհամարհական հպարտութեամբ բարձրացած է այստեղի վերայ:

Թողնելով Ղշլաղ գիւղում մեր Վարազաբոյնցի ընկերին, ձի ենք
նստում և բռնում ենք դէպի Շուշի տանող ճանապարհը: Նրկինքը
ամպերի սատոյի մրցութեան ասպարէզ է դարձել. երբեմն արևն է
հաստատում և մեզ այրում, իսկ երբեմն թեթև անձրևն է կաթ-
կաթում: Կէսօրից մօտ անցնում ենք Դաշբուլաղ գիւղի մօտով, որ,
երևի, այդ անունն ստացել է մեծ աղբիւրից, որ բղխում է քարի
միջից: Այդ գիւղում կան քաղաքի տների ձևով շինած տներ, ինչ-
պէս նկատելի է, ունեւորները շատ են: Անցնում ենք Խոջալուի դեմք
թիթի այգիների միջով, գնում ենք բաւական ուղիղ ճանապարհ-
ներով: Քայց ամպերը, երևում է, չը պիտի թոյլ տան մեզ հան-
գիստ կերպով մեր ճանապարհը վերջացնելու, նորանք հաւաքւել
են մի տեղ. օդը ծանրացել է, խեղդում է մեզ, քրտինքը առատու-
թեամբ դուրս է թափւում, և շուտով մեր գլխին սրտոց են զալիս
որոտոցն ու կայծակը. անձրևը մեզ բռնում է Դահրաւ գիւղի մօտ
և նորանից ազատւելու համար մենք մտնում ենք տեղացի քահա-

նայի երկկարկանի նորաշէն տունը: Տէր հայրը մեզ լաւ ընդունում է պատշգամբի վերայ, թէեւ ինքը հիւանդ պառկած է: Շուտով արեգակը արեւ է տալիս, մենք էլի ճանապարհորդում ենք: Անձրեւը մէկ էլ վրայ է հասնում Բալլուշայ գիւղից վերեւ. թրջւած մտնում ենք գիւղը, որ բաւական մեծ է և ունի մի նոր ու գեղեցիկ եկեղեցի: Զի կարելի ասել, որ այս գիւղն էլ աղքատ է. արդէն երբ բազմամարդ է, նշանակում է որ ապրուստի միջոց կայ, իսկ ապրուստը վատ չէ, քաղաքային ձևի տներ կան: Առհասարակ պէտք է ասել, որ մեր գիւղերը հետզհետէ կերպարանափոխւում են. հնադարեան գետնափոր խրճիթները (չգարադամ—սեւ տուն) իրանց կողոր կտուրներով և ահագին երդիկներով հետզհետէ անհետանում են և նորանց տեղը երևան են գալիս փոքրիկ տներ՝ փոքրիկ լուսամուտներով և տափակ կտուրներով: Նորաձեւութիւնը, անկասկած, մենակ շինութիւններին չի դիպում, այլ նորաձեւ դռներով ներս է մտնում ընտանիքի ծոցը. թէ ի՞նչ տեսակ յեղափոխութիւն է գործում նահապետական կարգերի, նիստ ու կացի և վարք ու բարքի մէջ—մեզ բոլորովին յայտնի չէ, այդ տեսակ բաներով հետաքրքրւողներից չենք: Բալլուշայի մօտ, գետի ափին, կայ մետաքսի գործարան. սա էլ ի հարկէ, իր ազդեցութիւնն է մոցնում գիւղացիների մէջ, որ էլի անցայտ է. ընդհանրապէս դիտենք, որ այսպիսի տեղերում են տարածւում վեներական ակտերը:

Բալլուշայից մօտ է Խնածախ գիւղը: Խնածախը Բալլուշայից փոքր է, բայց աւելի լաւ արտաքին տեսք ունի, որովհետեւ գիւղի մէջ ծառեր շատ կան: Ղարաբաղի հայ գիւղերը ընդհանրապէս տըխտեր կերպարանք ունին, չոր ու ցամաք տեղերի վերայ են, ծառեր չեն տնկւում գիւղի մէջ. փողոցներ համարեա՝ չունին, կտուր կտրի վերայ է բարձրանում:

Խնածախը վերջին գիւղն էր, որ անցնում էինք: Մութը հասած անցնում ենք նորա միջով և անդադար ձիերը քշելով՝ հասնում ենք Խանքենդի աւանը, ուր և գործերի բանակատեղին է:

Հրաշալի երեկոյ էր. երկինքը սպարդ. բոլորակ լուսինը առատ լոյս էր թափում ծառերի մէջ կորած Խանքենդու վերայ: Նորա լացն և ուղիղ փողոցներում, ինչպէս և միշտ, տիրած էր մեռելային լուսութիւն: Զքնազ անկիւն է այս Խանքենդին. փոքրիկ սպիտակ տները

Ծոյլ ու անհոգ կանգնած են ծառերի մէջ և նորանց փոքրիկ պատուհանների մաքուր ապակիների վերայ խաղում է լուսնի արծաթեայ ճառագայթը: Գարուն ու ամառ այդտեղ բուրում են ծաղիկները, անպակաս է մաքուր, առողջարար օդը: Մի տեղ շինած է շատրւան, որի պարզ ջուրը լուսնի լոյսի տակ պսպղալով հանդարտ մրմնջում է և թափւում գլխիվայր: Երբեմն լսում է փողոցով գնացողի ոտի ձայնը, կանաչադարձ բակի մի անկիւնից բառաչում է եզը, կամ փողոցի դրան քամակին պահապան շունը մի երկու երեք անգամ հաչում է: Անցնում են այդ ձայները, և կրկին մեռելային անփրկով լուռ թիւնը մտնում է ծառերի տակ, շրջապատում է ու իր զօրեղ գրկի մէջն է առնում այդ բանաստեղծական անկիւնը: Մնում է բարձր կամարի պայծառ լուսատուն, որ ծանր գնում է՝ հաւատարիմ իր գիշերային ճանապարհին:

Մենք նստած խօսում էինք, պատմում էինք մեր ծանօթներին մեր այս հինգ օրւայ տպաւորութիւնները: Հեռու տեղեր չէինք դրնացել, բնութեան աշխարհահռչակ հրաշալիքները չէինք տեսել, մարդկային հանճարի դիւթող կերտածներով չէինք զմայլւել: Տեսել էինք մեր երկիրը, լսել էինք բազմաթիւ քաղցրահամ աղբիւրների ցուրտ-ցուրտ ջրերը, լեռների և ծմակների խոնաւ, բաց մաքուր օդը ծրծել էինք, կշտացել, կազդուրւել. հայրենի հովը մրսացրել էր մեզ, արեգակը տաքացրել էր, լուսինը դգւել մեզ:

Նւ բաղդաւո՛ր էինք....

ՆԵՐՇՆՉԱՆՔ

Հեղ.

Ն. Ժ. Դ. Ե. Հ. Ի

Ո՛վ սուրբ ներշնչանք՝ երկնային զու. կայծ,
Քեզ եմ սպասում ես, շնորհաբեր քո ալց.
Ե՛կ, ինձ ազատիր տանջող մըտքերից,
Թախծալի սրբտիա դառն ցաւերից.
Հըզօր թւերովդ սլանանք, թռչենք,
Աշխարհ պատրանաց միտին հասնենք,
Ուր ցնորք տենչական, տեսիլք և յուսեր
Հանգիստ, երջանիկ կը տան ինձ ժամեր.
Եւ երգ սրտառուչ, վայրենի, անկապ
Կը քամէ աչտոց արտասուք հրատապ:

Մօսկւա 1885 [Թ. յուլ.

Ե Ր Ա Ջ

Հեղ.

Ն Ժ Դ Ե Հ Ի

Տանջանքից յոգնած տառապեալ Հոգիս
Ընկըղմեց քրնի օրօրող ալիս.

Եւ քաղցր երազ թեթեւ թեւերով
Տարաւ ինձ եղեմ, սուր, դաշտ անցնելով:

Ջերմ, թեթեւ, մեղմ օդ, լսյս առատ, քնքոյշ
Լըցրած են չքնաղ այն եղեմ անոյշ.

Եւ ես երջանիկ, ուրախ, իմ գրկում
Տեսնում եմ նորան, լալիս, գանգատուում:

Գեղանի իր դուռնի կայրած նա կուրծքիս,
Հեզ, սլարզ իր աչեր դարձրած երեսիս,
Մըմնջում էր նա, ժպտում, արտասուում,
Եւ սիրոյ խօսքեր ականջիս հընչում:

Մոռացայ ես վիշտը, կարօտ ու տանջանք.
Կարծում էի թէ՛ տյսու յաւիտեան
Բաժանելու չէ դըժնեայ հանգամանք,
Եւ արդէն հասայ վայր երջանկութեան...

Բայց ահա, ցնցած ես անոյշ քընից,
Տեսայ ինձ մենակ, հեռու նորանից.
Եւ վիշտ մշտաքաղց դարձեալ ինձ տիրեց,
Տառապեալ իմ սիրտ թախիժը գերեց:

ՊԱՏՐԻԿԵԱՆԻ ՆԱՄԱԿՆԵՐԸ

Ա. ՆԱՄԱԼԵԱՆԻ

Նորերս մեռաւ մեր աչքի ընկնող երիտասարդներէց մէկը՝ Պատրիկեանը, որից նորան ծանօթ երիտասարդութիւնը սպասում էր մեծ հասարակական գործունէութիւն: Գուցէ ժամանակով յաջողէի գրելու Պատրիկեանի կենսագրութիւնը: Պատրիկեանի մասին ամենաէական տեղեկութիւնները կարելի է ստանալ նորա սգաւոր քրոջից, որի հետ Պատրիկեանը ունեցել է անդադար և ամենամանրամասն նամակագրութիւն: Պատրիկեանի քոյրը յանձնեց ինձ իւր եղբօր այն նամակները, որոնց մէջ նիւթեր կան մեր հասարակական կեանքին վերաբերեալ: Մեծ նամակների թիւը քսանից աւելի է: Նոցանից լոյս ընծայւելու յարմար են ներկայումս միայն մի քանիսը: Ես փոխեցի նամակների մէջ մարդիկների և տեղերի անունները: Մի քանի նոյնաբովանդակ նամակներ միացրի՝ ընդհանուր պատկերներ ներկայացնելու համար ընթերցողին: Բացի այդ՝ նամակների համար՝ համեմատ նոցա բովանդակութեան՝ յօրինեցի վերնագիրներ:

I

ՕՏԱՐՈՏԻ ԱՅՅԵԼՈՒ.

Սեբեղի քոյր.

Դու դուցէ զարմանաս միմեանց վերայ ինձանից երկու նամակ ստանալուդ համար: Առաջին նամակս դրեցի երեկ—վերադարձիս երրորդ օրը, մէկն էլ գրում եմ այսօր: Նամակը արդէն ուղարկած էի, երբ մի նոր ծանօթութիւն արի մի օտարոտի հիւրի հետ, որի մասին կամենում եմ մի քանի բան պատմել:

Խնչպէս գրել եմ՝ քեզ, ես իջած եմ հիւրանոցում: Երեկ ամբողջ օրը քաղաքում շրջագայում էի և բաւականին յոգնեցի: Տուն դառնալուց և ճաշելուց յետո՝ թէք էի ընկած բազկաթոռի վերայ և կիսամոռացութեան մէջ մտածում էի նոր գործունէութեանս սկզբնաւուրթեան վերայ: Յանկարծ դուռը թխկեցրին:

—Մտէ՛ք, ներս եկէ՛ք, ասացի ես:

Ահնեակը մտաւ միջահասակ մի պատանի:

—Դո՞ւք էք պարոն Պատրիկեանը, հարցրեց նա՝ ինձ դառնալով:

—Ես եմ, այո՛:

—Ես ձեզ հետ խօսելիք ունիմ մի երկու ժամուայ: Դուք ուրիշ ոչ ոքի չէ՞ք սպասում այսօր:

—Ո՛չ ոքի:

—Ուրեմն թող առէք մի երկու ժամ ձեզ հետ խօսակցելու ինձ համար շատ կարեւոր մի խնդրի վերայ:

—Խնդրեմ նստեցէ՛ք և յայտնեցէ՛ք ձեր ցանկացածը:

Պատանին զձեց վերարկուն աթոռի վերայ, եկաւ նստեց դէմ ու դէմն և մի րոպէ լուռ նայում էր յատակին: Ես նայեցի նորա գունատ երեսին, վայր իջեցրած ունքերին, նորա միմեանց սեղմած շրթունքներին և սկսեցի սպասել:

—Դուք ինձ՝ ի հարկէ՛ չէք ճանաչում, սկսեց պատանին. բայց չէք էլ հարցնում ո՞վ և ի՞նչ լինելու: Այդ շատ լաւ էք անում, որովհետեւ ի՞նչ հարկաւորութիւն կայ անունս զիտե՞նալու:

—Իսկ դուք իմ անունը գիտէ՞ք:

—Այո՛. բայց դուք ինձ հարկաւոր էք, իսկ ես ձեզ հարկաւոր չեմ: Միթէ՞ ձեզ համար միւլնոցն չէ, եթէ ես Միքայէլեան, Աւրորեան, Մանուկեան, Տիգրանեան, կամ մի ուրիշը լինէի:

—Ես պատրաստ եմ լսելու ձեր ասելիքը. ի՞նչ բանի է նա վերաբերում:

—Այս րոպէին կը յայտնեմ. միայն ոչ ոք ինձ չի՞ խանդարիլ: Գիտէ՞ք՝ ես չէի կամենալ, որ ասելիքս ընդհատուի: Դուք հրամայեցէ՛ք ծառային, որ ոչ ոքին ներս չը թողնի:

Ես պատուիրեցի ծառային, որ ոչ ոքի չընդունի: Ժապտառի հիւրս գլխով նշան արաւ շնորհակալութեան տեղ: Եւ յետոյ սկսեց այսպէս.

—Ես երեք տարի է, որ զիննազիծնական կուրսս վերջացրած

եմ՝ և այս երեք տարւայ մէջ շատ բաների վերայ մտածած եմ—
գուցէ լաւ և ուղիղ չեմ մտածած՝ այդ մի ուրիշ խնդիր է—բայց
մոտաւանջւած եմ, շատ ցաւած: Ես կամենում եմ կեանքիս եղա-
նակի փոխել: Բայց նախապէս ձեզ մի խնդիր տամ. ի՞նչ էք կար-
ծում, ինչո՞ւ ես բարձր ուսումնարան չը գնացի ուսումնա
կելու:

—ձշմարիտն ասած՝ չը գիտեմ. գուցէ աւարտումի վկայական
չունէք, գուցէ ձեր միջոցները չեն ներում:

—Ո՛չ, ո՛չ, ո՛չ. այդպէս բաներ չեն. վկայական էլ ունեմ, միջոց էլ
մի կերպ կը գտնէի: Բայց ես ինձ մի խնդիր առաջարկեցի՝ թէ ինչի՞
է պէտք բարձր ուսումը: Ես ձեզ մի դէպք կը պատմեմ իմ կեան-
քից. գուցէ նա հեշտ կերպով պարզի ասելիքս: Երբ որ դեռ ուսա-
նող էի գիմնազիօնում՝ ես շատ բարձր գաղափար ունէի համալսա-
րանական ուսանողութեան վերայ: Ինձ շրջապատողները երեխաներ
էին, գուցէ ես ինքս էլ նոցանից մէկը: Գիմնազիօնական կեանքը
ինքը մի ատօիճանաւորի կեանք է. ամեն բան ձեւած, սարքած,
կարգած, կանոնի տակ դձած: Մեք լսում էինք ուրիշներից և կար-
դում էինք գրքերում, որ համալսարանն է ազատ մտածողութեան
և ազատ զարգացումի տեղը, որ նա մտքի լաբօրատօրիա է, որ նա
համազմունքներին հաստատ կերպարան տւող մի վարժոց է և այլն
և այլն: Ես և երկու միւս ընկերներս յաճախ խօսում էինք այդ ա-
ռարկացի վերայ: Մենք խորհում էինք մեր սիրելի մտածութիւն-
ների կոյտը այդ բովելի մէջ գծել նորան զտելու համար: Ի՞նչ էք կար-
ծում, լաւ թուէ՞նք չե՞ն կեանքի մէջ այդ թուէ՞նք:

—Այո՛, լաւ թուէ՞նք ես, պատասխանեցի ես:

—Գուցէ յիշողութեան համար, բայց ոչ ապագայ տանջանքնե-
րին ենթարկւելու համար:

—Բայց դուք, ինչպէս երևում է, առնում էք իրերի միայն մի...

—Խնդրում եմ ինձ մի՛ հերքէք այժմ, որովհետեւ պատմութիւնս
կը խանգարւի, ես պէտք է նախ ասելիքս վերջացնեմ: Այդ ձեր խօս-
քերն էլ արդէն ինձ պէտք է փոքր ինչ այժմ զբաղեն: Ես եկել
եմ ձեզ մօտ այն նպատակով, որ ձեր կարծիքը, ձեր հեր-
քումը, ձեր հաւանութիւնը ստանամ. ես ինքս յետոյ պէտք
է խնդրեմ, որ ինձ դատէք. բայց այժմ թոյլ տւէ՛ք շա-

րունակեմ: Ինձ համար այդ բոլիները թունաւոր են: Գուցէ բոլորովին ուրիշ կերպ ընթանար իմ կեանքը—եթէ այդ բոլիները փոքր ինչ ուրիշ կերպ լինէին... Ես թողի իմ պատմութիւնը. դո՛ւք էք մեղաւոր. դուք շտապեցիք իմ դէմ խօսելու. ձեր հերթը յետոյ է:

Պատանին խօսում էր շտապելով. բայց հատ-հատ արտասանելով բառերը, կարծես ամեն մի բառի վերայ շեշտում էր: Նա խօսում էր՝ աչքը դարձրած ուղիղ իւր դէմ. բայց չէր նայում ինձ վերայ, մինչև անգամ ինձ դարձած ժամանակը: Նա խօսում էր այնպէս, որ կարծես կենդանի մարդիկների հետ երբէք չէ խօսացել, այլ զրքերի հետ միայն:

—Ասելս այն էր թէ, շարունակեց նա, ամենավաւովուրէն մըտածմունքներիցս մէկն էլ եղել է ուսանողական կեանքը բարձրագոյն դպրոցում: Իմ ընկերները հաստատ մնացին իւրեանց որոշումին՝ ձեական կողմից—այսինքն գնացին բարձր ուսումի, իսկ ես մնացի: Ինչո՞ւ մնացի: Զարմանալի՝ է մարդու կեանքը. որչա՛փ նա հեշտ կարող է խաղալիկ դառնալ հանդամանքներին: Այնպէս չէ՞: Մնալուս պատճառը համալսարանի ուսանողներն էին, որոնք ընդհակառակն ամեն կերպ ինձ դրդում էին, որ ես հաստատ պահեմ բարձր ուսում ստանալու միտքս: Բայց այնու ամենայնիւ նոցա մի ուրիշ խօսակցութիւնը ինձ բոլորովին փոխեց: Այս մանրամասութիւնները դուցէ ձեզ ձանձրացնեն. բայց թոյլ տէ՛ք պատմեմ, ինչպէս յարմար է թւում ինձ:

—Խնդրում եմ շարունակեցէ՛ք, պատմեցէ՛ք ինչպէս կ'ամենում էք:

—Իիմնազիօնական ուսումը վերջացնելուն միայն մի շաբաթ ժամանակ էր մնացել. վերջին հարցաքննութեան պատրաստութիւններով էինք զբաղւած: Զը պիտեմ ինչ մի հարցաքննութիւն տւած էինք և ուրախ էինք, որ վերջին առարկայի համար մի ամբողջ շաբաթ ժամանակ ունենք: Երեկոյեան դէմ մտնում է ինձ մօտ ընկերներիցս մէկը և ասում է. «գնա՛նք Ծամիկեանի մօտ. նորա մօտ երկու Պետերբուրգի ուսանող հիւր են»: Ես հարցրի թէ ո՛րտեղից է Ծամիկեանը նոցա հետ ծանօթ և իմացայ, որ հայրենակիցներն են. իսկ յայտնի է, որ որչափ էլ մարդիկ զանազան լինեն միմեանցից՝ երբեմն մի բան կապում է հայրենակիցներին: Այս փիլիսոփայութիւնը ես կամաւ առաջ եմ բերում այն պատճառով, որ այն ժամանակ նոյն իսկ այդ կերպ ես պատասխանեցի ընկերիս և այն բոլիին իրաւունք

էլ ունէի: Մամիկեանը երբէք զբաղւած չէր ոչ մի թէ՛ դիտնական և թէ՛ հասարակական ինդրով, կամ զոնէ նոցանով հետաքրքրւած չէր: Ուստի անկարելի մի բան էր թւում: Մամիկեան և համալսարանական ուսանողներ: Ես, ի հարկէ, համաձայնեցի ուրախութիւնով և զնայինք Մամիկեանի մօտ: Երկայն կը տւէր — եթէ ես պատմեմ մանրամասնաբար այնտեղ եղած խօսակցութիւնները, ուստի ամփոփեմ կարճ կերպով: — Ես ծանօթացայ ուսանողների հետ և մի կէս ժամից յետոյ սաստիկ վիճում էի: Խօսում էի միայն մէկի հետ: Միւսը մեր Մամիկեանի օրում մի բան էր: Այդ վերջին ուսանողը այդ երեկոյ ինձ չէր զբաղեցնում, բայց յետոյ շատ անգամ նորան յիշել եմ: Եւ նա սաստիկ հարւած տւաւ այն բարձր գաղափարին, որ ես կազմել էի բարձր ուսում առնողի վերայ: Այդ երեկոյ, կարծես, նորան ամենեւին նկատում էլ չէի. նա էլ չէր մասնակցում վէճին, այլ Մամիկեանի հետ միասին մտաբերում էր չը գիտեմ ինչ մի դետի եզերք, որտեղ շատ անգամ զբօսանքի են դուրս գալիս նոցա հայրենակիցները: Ես վիճում էի առաջին ուսանողի հետ. դուք պէտք է որ նորան ճանաչէք, կամ զոնէ լսած լինէք նորա մասին — Մակսարեան ազգանունով:

— Այո՛, լսած եմ. մի անգամ տեսած էլ եմ նորան, բայց ծանօթ չեմ:

— Մակսարեանը ուսումը վերջացրել էր: Իմ շատ վառվռուն և եռանդալից հայեացքին նա նայում էր ծերի յոդնած երեսով և պատասխանների մէջ էլ միևնոյն յոդնածութիւնն էր արտայայտում: — «Ե՛հ, մեք էլ ենք այդպէս մտածել... Է՛հ, հեշտ է ասելը... ի հարկէ կարելի է մի բան անել, բայց ներքին խռնդոտներ... Ո՛ր է պատւանդանը»... և այլն, և այլն: Զը նայելով իմ սաստիկ վառւած լինելուն՝ այնու ամենայնիւ զգացի, ինչպէս սաստիկ մեռելութեան մի շունչ փչեց Մակսարեանից: Բայց ես չէի կարող զսպել ինձ և սկսեցի մինչև անգամ ակնարկել, որ զարմանալի է երիտասարդ մարդկանց մէջ տեսնել այնպիսի պառաւ տրամադրութիւն: Մակսարեանը սկսեց փոքր ինչ իրան պաշտպանել և մինչև անգամ դարձաւ իւր ընկերին, որ նոյնպէս խօսակցութեան մէջ մտաւ: Մեք սկսեցինք ուղիղ զիպչել սկզբունքներին: Մակսարեանը ձեական կողմից ինձ հերքեց և ես փոքր ինչ ընկճեցի. բայց չը համոզեցի և նորա հետ չը համա-

ձաջնեցի, իսկ մի քանի կողմնակի կերպով ցրւած նախադասութիւնները ինձ մինչև անգամ շարեցրին. զորօրինակ՝ Մակսարեանը դառնալով իւր ընկերին՝ ասում էր. «Բաւական չարչարել ենք և ջախջախել մեր ուսանողական կեանքում: մեր բոլոր ոյժերը քամւեցին, իսկ ապրելու ժամանակ չը մնաց. ինչո՞վ ենք մեղաւոր, որ մշտական տանջանքի դատապարտւենք. այնտեղ պահանջներ, այստեղ պահանջներ. մարդու գլուխ տրաքւում է. — և ո՞վ է պատրաստել մեզ գործունէութեան համար և ո՞վ է պատրաստ մեզ օգնելու, մեզ պաշտպանելու մեր գործի մէջ: — Խօսակցութիւնները շատ երկարացան. ես խօսում էի սաստիկ գրգռւած և կարծես թէ ջղային կերպով հիւանդացած. այնպէս որ Մակսարեանը աշխատում էր ինձ հանդատացնել և ինձ հետ համաձայնել, բայց ես նկատեցի, որ միակ յիմար դեր կատարողը ես եմ այդ հասարակութեան մէջ: Յանկարծ վերջ դրի խօսակցութեանս. բայց մի երկու բոպէից յետոյ՝ չը կարողացայ լացս պահել և դուրս վազեցի սենեկից և ուղևորեցի դէպի խուլ փողոցները և քիչ մնաց, որ դուրս գալի քաղաքի շրջանից: Բայց աչքի առնելով ուշ լինելը՝ շտապեցի տուն դառնալ: Արդէն բաւական հանդատացել էի և աշխատում էի առ ժամանակ չը մտածել եղածի վերայ: Տուն դարձած՝ տեսայ ընկերիս իմ սենեակում նստած: Նա զարմացել էր իմ բացակայութեան վերայ. բայց վճռել էր սպասել և պատմեց, որ իմ գնալուց յետոյ խօսակցութիւնը բոլորովին դադարել է. նա հաղորդեց, որ Մակսարեանը ասել է, որ ինձ հետ իբր թէ վիճել անկարելի է, որովհետև շատ մօտ եմ առնում սրտիս ամեն բան և շատ վրդովւում: Այդ բոլոր պատմածները ես լսում էի հանդարտ, առանց իմ կողմից նկատողութիւն անելու, որովհետև մտադիր չէի խօսելու: Ընկերս յետոյ կցեց, որ Մակսարեանը մի ժամանակ եռանդով հետաքրքրւում է եղել զանազան տեսակ խնդիրներով, որ նա բաւականին կարողացած էլ է և այլն: Այդ բոլորը ինձ համար մի հնազօտական լուրի նշանակութիւն ունէր: Ես լուռ էի մնում: — Ընկերիս գնալուց յետոյ ես ինձ զսպել չը կարողացայ. կրկին զարթեցին իմ մէջ պատահածի մանրամասնութիւնները: Մի երեկոյում ինչքան փոփոխութիւն իմ սպասածի, իմ կարծածի մէջ: Այդ երեկոն ինձ համար երեք տարի դարձաւ: Այժմ ես կարողանում եմ փոքր ի շատէ հանդարտ պատմել, բայց այն ժա-

մանակ ես խորովում էի: Մի հարւածը այն էր, որ տեսայ ուսանող՝
Ծամիկեանին ընկեր, նորանից ամենեւին չը բարձրացած. բայց դա
գեւ. շատ մեծ հարւած չէր, որովհետեւ բացառութիւններ ամեն
տեղ լինում են և Ծամիկեանը մեր մէջ մի՞թէ միւսնոյն բացառու-
թիւնը չէր: Միւս հարւածը այն էր, որ ուսանողը արդէն ուսանո-
ղութեան ժամանակ կորցրել էր իւր եռանդը և մատաղ ոյժը և հո-
գեպէս ծերացել: Նրորողը այն էր, որ նա այնքան հեռացել էր ժո-
ղովրդից, որ ձևակերպում էր իւր գաղափարները կամ իւր ներքին
իդէալ մի օտարոտի ոճով, օտարոտի բացազանչութիւններով: Ես վա-
խենում եմ, որ այստեղ արդէն ինձ չը հասկանաք դուք:—Ինձ յի-
շեցնում է, թէ ո՛րչափ ուրեմն այդ ուսանողը հեռացել է մեր հա-
սարակութիւնից, որ իւր սրտին սիրելի մտքերը չի կարող յայտնել
իւր շրջապատողներին: Ես մտածում էի՝ եթէ դա է հետեւանքը—այդ
յոգնածութիւնը, վաղ պառաւութիւնը,—ուրեմն ինչո՞ւ է պէտք
ուսանողութիւնը: Ես ինքս ասում էի ինձ. կը դնամ, ուսում կ'առ-
նեմ, բայց ոյժերս կը սպառեմ և կը դառնամ հայրենիք. ո՛ւմ և
ինչի՞ եմ ես պէտք: Յանկարծ միտքս եկաւ, որ մեր քաղաքում
հինգ իրաւագէտներ կային, երեք բժիշկ, երկու արհեստագէտներ.
Դոքա բոլորն էլ բարձր ուսում են ստացած. դոցանից միայն մէկը—
բժիշկ Սադարեանը—կենդանի մարդ է՝ հասարակական խնդիրներ
քրքրող և ընդհանուր շահերի ջատագով: Ուրե՛մն, ուրե՛մն, ուրե՛մն,
կրկնեցի ես մի քանի անգամ և այն էլ բարձր ձայնով և անվճիռ
թողած ինձ տանջող խնդիրը՝ աշխատեցի քննալ: Ես անվճիռ թողի
ուսանողութեան մասին խնդիրը. ես ասում էի՝ թէ այնտեղ կան
երեւի և լաւ բացառութիւններ: Տեսնում է՞ք, որտեղ ես հասայ. ես
դեռ մի քանի ժամ առաջ կարծում էի, թէ վատ ուսանողու-
թիւնն է բացառութիւն: Այդ խնդիրը ես չը վճռեցի. այլ մի ու-
րիշ խնդիր արդէն բոլորովին հաստատ վճռեցի—այն, որ ես բարձր
ուսում ստանալու չը պէտք է գնամ: Այդ երեկոյ վճռեցի. և ահա՛
երեք տարի է, որ հաւատարիմ եմ վճռիս և յոյս ունիմ միշտ հա-
ւատարիմ մնալու:—Գուցէ այս մտքերի հետ դուք համաձայն չէք.
բայց ես յայտնում եմ իմ կեանքի մի կոտոր, ինչպէս նա եղել է և
կայ: Զեղ համար դա մի պատմութիւն է, իսկ ինձ համար՝ իրա-
դորժւած ողբերգութիւն: Ես մտադիր չեմ պատմելու շատ ուրիշ

մանր դէպքեր, թէ ինչպէս, զորօրինակ, նոյն իսկ Մակսարեանը աշխատում էր ինձ յետոյ համոզել, որ զնամ բարձր ուսումնարան և այլ այդ տեսակ անցքեր: Ընկերներս զնացին Սօսկա և Պետերբուրգ, ես այստեղ մնացի: Նամակներ ստանում էի նոցանից և մինչև այժմ էլ ստանում եմ, թէ և ուշ-ուշ: Հարցնում եմ ձեզ այժմ. ի՞նչ զանազանութիւն կայ նոցա և իմ մէջ:

— Ի՞նչ տեսակէտից, հարցրի ես:

— Ի՞նչ տեսակէտից կամենում էք: Փորձեցէ՛ք զանազան տեսակէտներից:

— Առաջինը, ասացի ես, նոքա ստանում են իրանց ընտրած մասնագիտութեան համեմատ մի համակարգւած ուսում, երկրորդ...

— Սպասեցէ՛ք, պատասխանեմ առաջին կէտին: Նս խնդրեցի ընկերներիցս մէկին, որ ուսումնասիրում է իրաւաբանութիւն, ուղարկի ինձ բոլոր դասախօսութիւնները, յետոյ ինքս՝ քրքրելով զանազան գրքեր՝ կազմեցի մի մեծ ցուցակ այնպիսի գրքերի, որոնք վերաբերում էին իմ ցանկացած զիտութիւններին և սկսեցի շատ խիստ կարգաւորութիւնով կարդալ, քննելով միւլնոյն ժամանակ աղբիւրները: Ընկերներիս նամակներիցը ես տեղեկանում էի, որ նոքա շատ էլ կանոնաւոր չեն յաճախում դասախօսներին, որ նոցա լսածներն էլ կրում են պատահականի բնաւորութիւն: Դրաւագէտ ընկերս մինչև անգամ երբ անցեալ տարի տուն էր զարձած և ինձ պատահեց — երկայն խօսակցութեան միջոցին յայտնեց, որ նորա համալսարանական ընկերների մէջ գուցէ ոչ ով այնպէս մանրամասն չը զիտէ առարկաները, ինչպէս ես: Այս երեք տարւայ մէջ, ես անցել եմ բոլոր իրաւագիտական առարկաները, որչափ կարելի է մանրամասն: Բացի դա, բոլոր ազատ ժամանակս նւիրել եմ ընդհանուր ընթերցանութեան և ես հաստատ գիտեմ, որ համալսարան զնացած ընկերներս այնքան չեն կարդացած, որչափ ես:

Իսկն ասած՝ ինձ շատ զարմացրեց այդ տեսակ տոկունութիւնը. ես զեռ կամենում էի ինքս փոքր ինչ մտածել պատանու վերայ. բայց նա սպասում էր իմ երկրորդ հարցին:

— Երկրորդը, ասացի ես, ուսանողական շրջանի ազատ երիտասարդական կենցաղավարութեան աղղեցութիւնը ուրիշ է, քան ձեր սեփական ուսանողութիւնը:

—Նրկորդ տեսակէտը կարող էր, ի հարկէ, նշանակութիւն ունենալ—եթէ խօսքը իմ ընկերների վերայ չը լինէր: Ես նոցա ազատ երիտասարդական կեանքի ո՛չ մի բարերար ազդեցութիւնը չեմ տեսած: Նոքա միայն աւելի համարձակ են դարձած և այն, ինչ որ զինազինում նոքա յայտնում էին երեխայաբար, բայց երեքն էլ սովորելով իւրեանց անկատարելութիւնից, այժմ նոքա յայտնում են միևնոյնը աւելի ազատ, շեշտելով և իբրև մի պատգամ արտասանելով: Բայց ես, որ նոցա ճանաչում եմ վաղուց և զիտեմ նոցա բնաւորութիւնները, միայն զարմանում եմ և բարկանում: Իսկ սենեկային ուսանողութեան վերաբերմամբ ես ինքս էլ ցաւում եմ և ձեզ զիմեւ ապառճառը մասամբ այդ է: Բայց համեմատութեան կողմից կ'ասեմ. միթէ՞ համալսարանական ուսանողը, եթէ անձնատուր է իւր մասնագիտութեան, նոյնպէս սենեկային չէ՞: Ես կարդացել եմ զոնէ գերմանական ուսանողների վերայ այդ տեսակ նկարագրութիւններ:

—Խնդրեմ, առանց ինձ հարց առաջարկելու, շարունակէ՛ք ձեր ասելիքը, պատասխանեցի ես նորան. ինձ հարցեր տալը դժւարացնում է, որովհետև ես իմ կարծիքը ունեմ ուսանողութեան վերայ—թեր և դէմ:

—Այո՛, ճշմարիտ է ձեր ասածը. բայց իմ հարցեր տալը այն նպատակն ունէր, որ ձեզ ցոյց տայի թէ ես շատ բաների վերայ մտածած եմ և խորհած: Նրեք տարւայ չարչարանքս չեն կորցրած, ի հարկէ, իմ եռանդը, բայց նորան տւել են մի ցաւոտ, մի սրտամաշ կերպարանք. ես միշտ անբաւական, միշտ բարկացած, միշտ դատաքննող—կարծես կեանքի մարդ լինելուց հեռացել եմ: Պէտք է ասեմ, որ այստեղ արդէն սկսւում է անորոշութիւն. ես հաստատ ձեզ ոչինչ չեմ կարող ասել. —մինչև այժմ՝ անցեալ իրողութիւն էի պատմում, այժմ սկսւում է իմ ներկան և բոլորը խառնիխառն զրութեան մէջ է ընկնում: Այժմ հասել է ժամանակը, որ ես պէտք է կեանքիս եղանակը փոխեմ, որ պէտք է աշխատեմ աւելի ու աւելի գործունէութեան մօտիկանամ: Եւ այս բանում դուք ինձ պէտք է օգնէք: Ես կարդացել եմ ձեր մի քանի նամակները (ո՛ւր և ի՞նչպէս՝ այդ միևնոյնն է). ձեր նամակների միջից երկու նախադասութիւն ինձ վերայ ազդել են և այդ պատճառով ես մտադիր եմ խնդրել ձեզ երկայն խօսելու:

— Ի՞նչ նախադասութիւններ են:

— Գուցէ մինչև անգամ դուք մոռացած էք, որովհետև տարի ու կէս առաջ գրեալ բաներ են նոքա: Ես միայն կարճ մտքերը կարող եմ ասել: Մէկն այն է թէ՛ մեր մէջ անգործադիր ոյժեր շատ կան զանազան որակութեան, պէտք է և կարելի է մեծ գործ գտնել նոցա համար. միւս նախադասութիւնը այն է թէ՛ պէտք է օգտուել ժողովրդական կեանքի այն արտայայտութիւններով, որտեղ վառ է ստեղծագործական ոյժը և խաղում է կենդանութեան երակը: Գուք չիշո՞ւմ էք դոցա:

— Ես հաւատում եմ, որ այդ տեսակ բան կարող էի գրել. սակայն, իմ կարծիքով, թէև այդ երկու նախադասութիւնները մեծ ամփոփ ունեն՝ այնու ամենայնիւ կարօտ են լրացնող կէտերի, որոնց պէտք է աչքի առաջ ունենալ:

— Այժմ ես խնդրում եմ, ասաց պատանին, որչափ կարելի է հանգամանօրէն յայտնեցէք ինձ ձեր հայեացքները:

Ես սկսեցի մանրամասն քննել մեր հասարակական կեանքի դրութիւնը: Գրաւեցի առարկայով և մեծ զգացմունքով խօսեցի: Պատանին սկսեց կամաց-կամաց զլուխը բարձրացնել և ինձ վերայ նայել. յետոյ բոլորովին անձնատուր եղած մի տեսակ անգործութեան՝ թուլացրեց իւր կիտած ունքերը և մեղմ մտածութիւնով լսում էր ինձ: Ես չեմ պատմում կրկին իմ ասածները. դա աւելորդ է, դու գիտես արդէն իմ գաղափարները:

Նրկայն խօսակցութիւնից յետոյ, եկանք այն եզրակացութեան, որ նա մի քանի ամիս էլ կամ մի տարի պարապելի ուսումնասիրելով գործնական կեանքի պայմանները և պահանջները, աշխատի այցելել շատ գիւղեր և քաղաքներ:

Ինձնից հեռանալիս, պատանին ջերմ, բայց կտրուկ սեղմեց ձեռքս և հեռացաւ, չը յայտնելով իւր աზուրը: Օտարոտի այցելու չէր... բայց ինձ համար շատ բան հասկանալի է:

Նամակս չերկարացնելու համար, ես դուրս գնեցի մեր վերջին խօսակցութիւնները: Գու, ի հարկէ, անբաւական կը մնաս նամակս կրճատելուց: Բայց մտածի՛ր, սիրելի քո՛յր, մի բոյլէ. — միթէ՞ պատմածս չէ ամենազլխաւորը, միթէ՞ օտարոտի այցելուիս խոստովանութիւնը չէ՞ ամենաէականը: Իսկ այն, ինչ որ ասուեց, խօսուեց

յետոյ—լսել ես զու շատ անգամ մեր վէճերում: Եթէ քեզ պակասորդ բան է թւում մնացած նորա պատմածի մէջ—այդ նորա մեղքն է: Այսքանովս բաւականացի՛ր. նամակս էլ տեսնում ես, որ բաւականին մեծ է զուրս գալիս:

Հիւրս ինձ ասաց, որ նա զեռ մի քանի օր քննելու է մանրամասն իմ ասածները, սակայն աւելացրեց, որ եթէ ինձ հետ տեսակցելու լինի—չի վճռւիլ մի տարուց առաջ:

Ի՞նչ ես կարծում: Յգրութիւն:

Ք. Ս. Պ.

ՊԵՐՃ ՊՈՑԵԱՆՑ

ԵՒ

ՆՈՐԱ ՎԷՊԵՐԸ

Ուսումնասիրութիւն

Ն. ՔԱՐԱՄԵԱՆՑԻ

...Zufällig naht man sich, man fühlet, man bleibt,
Und nach und nach wird man verflochten;
Es wächst das Glück, dann wird es angefochten,
Man ist entzückt, man kommt dem Schmerz heran,
Und eh man sich's versieht, ist's eben ein Roman...
Greift nur hinein in's volle Menschenleben!
Ein jeder lebt's, nicht vielen ist's bekannt,
Und wo ihr's packt, da ist's interessant.

Faust. I. 129—137.

«Հանդիպում ենք պատահմամբ, զգում, կենում,
«Հետ գլխիս հանդոյցներով շղթայւում,
«Աճում է երջանկութիւնն, յետոյ հալածւում.
«Հրապուրած նրանով՝ մեզ գտնում է աղէտ,
«Դեռ չը զարթած ցնորքից, վէպն է սկսում՝ յաւէտ...
«Մեկնեցէք ձեռներդ դէպ շտեմարանը կենաց.
«Տեսել ենք ամենս, շատերս ենք անգէտ,
«Ուստի կ'ողգէք նիւթ առէք, գրաւիչ է շահաւէտ»:

Ֆաուստ. Ա. 129—137.

Բ.

ԱՇԽԱՐՀԱՐԱՐ ԳՐԱԿԱՆՈՒԹԵԱՆ ՍԿԻՋՐԸ.

Առողջ և բնական վարդապետն ունեցող գրականութիւնները բանաստեղծութիւնով են սկսում իրենց գոյութիւնը. հին դասական գրականութիւնների պատմութիւնը հաստատում է այդ ճշմարտութիւնը. Յայտնի է՝

որ հաղկական հին մատենագրութիւնը դժբաղդաբար ընական և կանոնաւոր զարգացումն չէ ունեցել. նա ծնունդ է հաշկեղեցու պիտոյքի, ստեղծւած է եկեղեցականների ջանքով, ծառայել է երկար ժամանակ գրեթէ միայն եկեղեցուն և սեպհականութիւն է եղել եկեղեցականներին. ուստի հասկանալի է նորա բանաստեղծութիւնից զուրկ լինելը, հասկանալի է նա մանաւանդ վիպական բանաստեղծութեան կատարեալ բացակայութիւնը: Հաղկական հին կամ գրաբար մատենագրութեան ստեղծւելու նրպատակն էր եկեղեցական դպրութիւնն ունենալը. աչս պատճառով նա սկսում է թարգմանութիւններով, ծաղկում է մի ուղղութիւնով, աչսինքն՝ նորա բոլոր արտագրութիւնները, լինին նոքա բանաստեղծական թէ գիտական, հետեանք են եկեղեցու պիտոյքին. նորա վիպական բաժինը սրբերի վարքն է (Legende), քնարերգականը միատեսակ ներքող է և զուրկ է քնարերգական ազատ երգերից, երգիծարանութիւնից և եղերերգից, իսկ ամենաբարձր տեսակը բանաստեղծութեան, թատերագրութիւնը, գուրս լինելով բոլորովին եկեղեցու չրջանից, ամենևին ծնունդ անգամ չէ առել: Անուամենայնիւ աղբ գրականութիւնը կրում է հաղկական հոգու զրոշմը. ուստի իրաւամբ մեր հին գրաւոր կամ գրաբար մատենադրութիւնը կարող ենք անուանել հաշկական—քրիստոնէական գրականութիւն:

Տարբեր հզաւ մեր նոր կամ աշխարհիկ գրականութեան զարգացումն: Մեր ազգային զարգացման ընթացքն աչնպէս է եղել, որ մենք որոշեալ գրական չառաջադիմութիւն պէտք է անժխտելի կերպով ունենալինք և ունեցել ենք: Մեր ազգը բանաստեղծութեան երկու առաջին տեսակների չրջանն էլ, վիպականի և քնարերգականի, անցել է, բաց երրորդին՝ աչն է թատերգականին՝ չէ հասել. եթէ հին դպրութիւնը բոլորովին իւր չրջանից զուրս է համարել ժողովրդական գրականութեան արտագրութիւնները և չէ կամեցել ծառայել գրան, աղբ չէ նշանակում, որ մենք աչն չրջաններից չենք անցել երբէք. եթէ աչս վերջին ենթադրութիւնս անելու լինինք, աղբ կը հերքէր գրաբար մատենագրութեան մէջ պատահաբար մնացած հետքերով և աղժմեան ժողովրդական բանաւոր գրականութեան մնացորդներով: Գարերի ընթացքում հաղկական դպրութիւնը չամառութեամբ գլացաւ ծառայելու հաշ ոգու բոլոր արտագրութիւններին, նա մի տեսակ հիւրող Ք—սրբադրոշմ մատենագրութիւն էր. բաց վերջապէս կոտրեց նորա չամառութիւնը և ժողովրդական պահանջը չաղթեց դարաւոր նախապաշարման: Գրաբարի անմատչելի դառնալն և նորանով գրելու դժւարութիւնը պատճառ հզաւ աշխարհաբարի բարձրանալուն, և երբ լեզուն բարձրացաւ իւր ընկած վիճակից, նորանով պահած գրական արտագրութիւնների արժէքն էլ աւելացաւ. ժողովրդական և կէս ժողովրդական երգերը գրի առնեցին, սրբերի վարքն և իրատական պատմութիւնները ժողովրդի լեզուով գրեցին և տարածեցին:

Գործնական կեանքին վաղուց արդէն ծառայում էր գրութեան ար-
ւեստը. նամակները, դաշնագիրներն և պայմանագիրները զրուում էին սո-
վորաբար աւելի աշխարհարար կամ աշխարհարարով խառն գրութար. սա-
կալն դեռ ևս չը կար աշխարհիկ գրականութիւն, մինչև որ ժամանակը Խա-
չատուր Աբովեանի ձեռով լուծեց աշխարհարարը կաշկանդող կապերը: Ա-
բովեանի «Ալէքը Հալաստանին» մի կողմով համեմատելի է Դանտէի «Աստ-
ուածալին կատակերգութեան»: «Ալէքը Հալաստանին» թէև շատ հեռու է
դասական և լարատե չքնաղ «Աստուածալին կատակերգութիւնից», բայց
մի պարագայով շատ նման է. ինչպէս նա հիմնաքար եղաւ խաւական գր-
ականութեան և լեզուի, նոյնպէս և Աբովեանի վիպական եղբւր գը
եղաւ հիմնաքար մեր արեւելեան գրական լեզուի: Մեր նոր գրականութիւ-
նը ծաղկեցնող առաջին մշակները անխտիր կամ Աբովեանի աշակերտներն
են և կամ աշակերտների աշակերտները: «Ալէքը Հալաստանին» իբրեւ բա-
նաստեղծութիւն և գեղարւեստական արտագրութիւն՝ շատ փոքր արժէք
ունի. նա մի գերմանական լիզէալական (գաղափարական) ուղղութեամբ
գրած անկաջող վիպասանութիւն է, բայց հեղինակի բուռն ղգացումնե-
րը նորան կենդանութիւն են տալիս և նա կարողանում է ազդել ընթեր-
ցողի վիրաւ: Աբովեանի այդ բանաստեղծութիւնը մի կողմով զուտ հաշ-
կական է. այդ նորա ղգացումների խորութիւնն է, որ արտապայտում է
Գրիգոր Նարեկացու նման բառերի անհնարին կուտակումով: Այս պատ-
ճառով «Ալէքը Հալաստանին» ևս չաջող կերպով կարելի է անուանել «Ալալ-
կենական ի խորոց սրտէ խօսք ընդ Աստուծոյ»:

Իւր ամենին ըմբռնելի լեզուով, անկեղծ ղգացումներով և վառ հաշ-
րենասիրական ոգով, Աբովեանը գրաւեց մի անգամից ընդհանուրի համակ-
րութիւնը. միւս կողմից նա նոր վիպասանութեան օրինակին ծանօթաց-
րեց հաշ հասարակութեան, որի ճաշակն առնելով՝ սկսաւ սա և աշուհետե
այդ տեսակ նիւթ պահանջել: Ռուսական արշաւանքների և աշխարհակալու-
թիւնների հետեանքն եղել էր համեմատաբար հանգիստ նիւթական կեանք
և մուտք ուսման և գիտութեան ճաշակի: Կալին արդէն նորաբողբոջ ծա-
ղիկներ հալկական գաւառներում և գիւղերում. թէ՛ Ներսիսեան և թէ՛ տէ-
րութեան ուսումնարանները տեւել էին նորակիրթ երիտասարդներ, որոնք
ողկորւելով Աբովեանի բանաստեղծութեամբ, սկսան նորա շաւղով ընթա-
նալ և կարգացրին մեր նորածին գրականութիւնը: Աբովեանի այդ առաջին
աշակերտներից էր մեր ալժմեան արդիւնատու վիպասան Պերճ Պռօշեանցը,
որի գործերի ուսումնասիրութիւնից առաջ, նորա կենսագրութեան հետ
ծանօթացրինք, որ մեզ նրա վիպասանութեան շատ կէտերը հաս-
կանալուն նպաստում է:

Այդ ուսումնասիրութեան նպատակն է Պռօշեանցի վիպասանութիւննե-
րի գեղարւեստական և գրական արժէքը որոշել՝ միանգամաւն և նորա տեղը
գրականութեան մէջ:

Գ.

ՊՈՇԵԱՆՑԻ ԿԱՐՄԻՔԸ ՎԵՊԱՍԱՆՈՒԹԵԱՆ ՄԱՍԻՆ.

Ընդհանուր էր մեղադրանքը դէպի մեր պատմագիրներն, որ ժողովրդական կեանքը անտես էին արել իրենց երկերի մէջ: Այս մեղադրանքն հասնում էր անայդարութեան, որովհետեւ նոցա դատում էին մեր ժամանակի չափով: Հասկանալի է աղ արդէն, որ անցած և անդառնալի կորուստը վերականգնել կարելի էր միայն եռանդուն լինելով նոր գրականութեան մէջ աղ կողմով: Այս եռանդն աչնչափ շատ էր, որ միայն աղ էր կարծւում գրականութեան նիւթ:

Խաչատուր Աբովեանի դործն առաջին փորձն էր ժողովրդին մօտենալու, բայց աչնչափսի փորձ, որ բոլոր աչն ժամանակեան դադափարներով տողորւած երկտասարդութեան պիտի ոգևորէր: Աղպէս էլ եղաւ. «Վէրք Հաչատուանին» դարձաւ գեղադրութեան օրինակի նման մի օրինակ մեր ժողովրդական գրողներին: Լսենք Պռօչեանցին աղ մասին, որովհետեւ աղ խօսքերով որոշում է նա իւր ասպաղաղ գործունէութիւնն:

«...Մտածելով այս ամենը Խաչատուր Աբովեան ուսումնականը և զգալով ան-
« շուշտ աղբի աւանդութիւնն երբ և ծէս երն կեանքանացնելու
« հարկն, գրեց իւր «ՎԷՐՔ ՀԱՅԱՍՏԱՆԻ» աղբիւնաւոր շարադրու-
« թիւնը, նկարագրելով նորա մէջ յրեանու նախնայի Քոնաքեւ գիւղի լեզուի
« դարձուածքը և տնային մի քանի սովորութիւնքը...: Սա առաջինն
« եղաւ, որ մի գիւցաղնի ձեռքով ընծայեց մեր աղբին իւր աւտնին կե-
« նաց նկարագրելը և յայտնապէս ցոյց տուեց...: Թէ չէ եղել Աղասին, կամ Թէ ե-
« ղել է մի աննշան ոմն, հոգ չէ. Աղասու վերայ պատմութեանը ամեն հայ մար-
« դու յատկութիւն է...»:

Ուրիմն լաւ հասկանալով վիպական բանաստեղծութեան էութեան մի մասն, Պռօչեանցը Աբովեանի գործը համարում է նկարագիր և ճշգրիտ նրկարագիր կեանքի. իսկ նրա վիպական ձեւը և Աղասու անձնաւորութիւնը նրա համար երկրորդական զեր ունի. նա կարող էր և չը լինել, միայն թէ սովորութիւնները և լեզուի նկարագիրը լինէր: Վիպական պաղափարը դասութիւն չունի նրա համար, վիպական ձեւը միայն կամաւապական ձեւ է, որ ընթերցանելի լինի գրւածքը. նա թերեւ համաձայնէր իսկ վախճանակ աղ վիպական ձեւի՝ ընդունել բուն պատմական ոճը, որպէս զի ժողովրդի կեանքի նկարագիրը ճշգրիտ լինի և ոչ մի չինծուբան չը գտնւի աչնաւ: Սրա պարզ հետեանքն աչն է, որ Պռօչեանցը վիպասանութեան նոր ուղղութեան է հաւանում, նա պաշտող է իրական ուղղութիւն և որ գլխաւորն է անկախ եւրոպական աղբիցութիւնից և ուրիշ պատճառներից գրւած, քան եւրոպական իրական բանաստեղծները: Մեր ուսումնասիրութեան ընթացքում մենք շատ անգամ աւիթ կ'ունենանք ասպաղաղսներու աղ իրողութիւնը:

վերոյիշեալ չառաջարանի խոտքերին հետևում է Պռօչեանցի գործու-
նեւութեան ծրագիրն, որ ստիպւած ենք ամբողջովին չառաջ բերելու:

«Կարգաւով մեր նախնեաց պատմութիւնները և գտնելով նրանց մէջ ժողո-
« վրդեան կենաց մի քանի նկարագրեր, աչքներն առաջն ունենալով մեծաքան-
« քար Սրբուհանի «ՎԼԻԲ ՀԱՅԱՍՏԱՆԻՆ» սիրահարուեցանք մեր հայոց մեզ թողած
« աւանդութիւնների վերայ և կամելով ծաւալել ազգիս, իբրև յանձնէ
« երաւ, երգելի ենք ըստ մեր տկար կարողութեան մեր հայրենեաց սովորու-
« թիւնք, վարքն ու բարքն և այլ այսպիսի արտաքին ճշտերը: Եւ այց զխառնո-
« ըսու թեամբ մեր գրուածքն ախորժելի անելու համար: Երբե-
« լի ազգիս, թէ մեծին և թէ փոքրին և անտնայով կոյս սերոյ
« սրբութիւնը, երկու կուսից միջնորդութեամբ պատմեցինք
« Աշտարակ գիւղի սովորութիւնը, ի մէջ բերելով ամենա-
« փոքր և չնչին համարուած արարողութիւններն անգամ առանց
« զանազանելու լաւ ու վատը...»

Շարունակութեան մէջ ցոյց է տալիս հեղինակը՝ թէ աչք վառած սո-
վորութեանց մէջ կան բարոյական դասեր և թէ աչք սովորութիւնները
զուտ հաշկական են և Արարատեան ճահանգի անխառն բնակիչներին չա-
տուկ, որոնց ներկայացուցիչ կարող են համարել Աշտարակցիք:

Յառաջարանի վերջում կրկին անգամ պարզ առում է՝ թէ բոլոր
նպատակը սովորութիւնները և լեզուն նկարագրելն է եղել, և որովհետեւ չէ
կարողացել հեղինակը բարեկենդանի չորեքշաբթի օրւանից մինչև ծաղ-
կազարդ գիւղական կեանքը նկարագրել, թողնում է պատահ ժա-
մանակի: Այս խոստումը կատարում է նա «Հացի խնդրի» մէջ,
ուր նա վիպասանութիւնը սկսում է «Սօս և Վարդիթերի» վերջանա-
լու կէտից:

«Հացի խնդրի» չառաջարանն աչապէս է սկսում.— «Սօս և Վարդիթեր»
վիպասանութեան մէջ Արարատեան ճահանգի սովորութիւնները նկարա-
գրելու՝ վիպասանութեան պահանջմանց համեմատ պակաս էր մը-
նացել բուն բարեկենդանից մինչև ծաղկազարդի կեանքը: Նույն գրքիս
չառաջարանի մէջ ես խոստացել էի, երբ և իցէ, աչք սովորութիւններն էլ
լրացնեմ, որով Հապատանի զլիստօր ճահանգի տեղական կեանքի պատ-
կերը իւր բարբառի, առածների, աւանդութիւնների և ծե-
սերի հետ ազատած կը լինեմ ժամանակի անհետացնող ժանիքներից...
Նկարագրելով «Սօս և Վարդիթերի» մէջ 40 թւականների տեղական սովո-
րութիւնները, ես դիմամբ աջմ ես «Հացի խնդրի» նիւթը վերցրի նոյն
թւականներից, որ մի որոշեալ ժամանակի կեանք ամբողջապէս նկարագրեմ»:

Այսպիսով ուրեմն, Պռօչեանցը իւր աչք երկու զբաղմունքով կամեցել
է վիպական ձևով միայն ժողովրդական կեանքի նկարագրելը տալ: Այս
նպատակին հասնելու համար, նա վերցրել է 40 թւականների Արարատեան
կեանքի շրջանն և նկարագրել է երկու վիպասանութիւնների մէջ, չառաջ
բերելով աչտեղ ամբողջ տարւած կեանքը, առանց մի օր անգամ բաց

թողնելու։ Այս երկու վիպասանութիւնների մէջ պատմական անձնաւորութիւններ չունեցին չէն գալիս և ոչ էլ պատմական դէպքեր. սոքա ժամանակակից հասարակական վիպասանութիւններ կարող են համարուել։ Պոօչեանցի միւս երկու վիպասանութիւններն ունին պատմական տիպար, թէև կեանքի նկարագիրն առկա ժամանակակից է։ Ինչպէս աշխուղ նպատակ է ունեցել հեղինակը սովորութիւնները, ծէսերն անմահացնել, աշտուղ էլ ցանկացել է նա իրեն հասած պատմական տեղեկութիւնները աղատել կորստից, ուտի և սոցա վերաջ պիտի նախնաք ոչ իբրեւ զուտ պատմական վիպասանութիւնների, այլ դարձեալ աւանդութիւնների ժողովածուի վերաջ։

Դ.

«ՍՕՍ ԵՒ ՎԱՐԴԻԹԵՐ» ՈՒ «ՀԱՅԻ ԽՆԴԻՐ».

Յօդաժխ ճակատի նշանաբանի ճշմարտութիւնը՝ թէ պէտք է միայն ձեռք մեկնել դէպի մարդկային կեանքի շտեմարանն և ամենաշն տեղ հետաքրքրելի և շահաւէտ նիւթ կարելի է գտնել, ապացուցանում է Պոօչեանցի վիպասանութիւններով. նա գրեթէ անխտիր (բացի Շահէնից) իւր նիւթն առնում է մի գիւղի (Աշտարակի) կեանքից. բայց բոլոր նրա վիպասանութիւններն էլ հետաքրքրելի են և նրանց մէջ նկարագրած կեանքի հանդամանքներն և անձնաւորութիւնները իւրեանց տիպարով ամենագեղեցիկ նիւթեր են քաղաքակրթութեան պատմութիւն գրողի համար։ Ինչպէս ապացուցինք՝ Պոօչեանցի առաջնակարգ նպատակը նոյն իսկ քաղաքակրթական է և ոչ բանաստեղծականը, որ իհարկէ երբեմն ցաղթող է հանդիսանում և տոբալում է անդամահատող արձանագրողին իւր ցեղից գնալ. այս հանդամանքն աչքի առաջ ունենալով, մի նշանաւոր զուգարկութեան վերաջ մատնանիշ լինել կը կամենալի։

Ֆրանսիական վիպասանութեան իրական (ուէալական) ուղղութեան իսկական հայրը, Հօնօրէ դը Բալզակ (1799—1850), գրեթէ նոյնն է ցանկանում տալ ֆրանսիական հասարակութեան համար և վերաւի տալիս է իւր վիպասանութիւնների մէջ, ինչ որ Պոօչեանցը մեր հասարակութեան։ Ահաւորիկ Բալզակի իսկական խօսքերը՝ «Նրբ կարդում ենք այն չոր ու ցամաք և անտանելի ցուցակագրութիւնները, որ պատմութիւն են կոչւում, այն ժամանակ նկատում ենք, որ բոլոր երկրների և ժամանակների մատենագիրները մոռացել են տալու մեզ բարբերի նկարագիրն և պատմութիւնը։ Ահա այս պակասորդը կամենում եմ, ինչքան ուժերս կը ներեն, լրացնել։ Եւ կամենում եմ հասարակութեան կրքերի, առաքինութիւնների և ախտերի ամբողջ տեսլաձեւը ներկայացնել, նման բնաւորութեանց հաւաքումով տիպարներ տալ և երկաթի տոկոսնութեամբ և ջանքով ձեռք գալ».

բու մասին ալն զիրքը զրին, որ մեզ զժբաղդարար Աթէնքը, Հոփմը, Տիրոսը, Մեմփիսը, Պարսկաստանն և Հնդկաստանը չեն թողեր»¹⁾։

Ի հարկէ երկու բանաստեղծների նոյնանման նպատակից չէ հեռուում և նոցա նոյնատեսակ լինելը. Բաղլակի, համաձայն ֆրանսիական հասարակութեան կրթութեան և իւր բանաստեղծական բարձր աւելնին, Պոօշեանցի հետ չը պիտի համեմատուի, սակայն ահա դարձեալ մի ապացոյց, թէ ինչպէս ժամանակով և տարածութեամբ հեռաւոր մարդիկ նոյն շաւիղը կարող են ընտրել միմեանցից անկախ կերպիւ. Բաղլակ լաւ հասկանում էր մարդկային գործողութիւնների ներքին շարժառիթները և ալն կեանքի պատկերը, որ նա կամենում էր տալ, պինդ շողկապւած էր ալն ներքին շարժառիթների հետ, որ, նրա կարծիքով, մեր դարում ոչ եթէ սէրն և վախճութիւնն է, ալ փողը, որին երկրպագում են ամենքը. Պոօշեանցը թէև իբրև սուր նկատող և բանաստեղծ տեսնում է ալն շարժառիթները, բայց կարծէք խոյս է տալիս նրանցից. նա իւր նպատակն աչքի առաջ ունի. միշտ ձգտում է կեանքի արտաքին պատկերը տալ և ըստ կարելւոյն փախչել ներքին շարժառիթներից. սակայն ալն փախուստը միշտ չէ լաջողում նրան. օրինակ «Հացի խնդրում» բնդհակառակն, իւր բանաստեղծական տաղանդի շնորհիւ, հակառակ իւր ցանկութեան, նկարագրւած սխալարների և հասարակութեան ներքին կեանքը թևակոխում է արտաքին նկարագրութիւնն և առաջնակարգ տեղը բռնում։

Պոօշեանցի «Սօս և Վարդիթեր» և «Հացի խնդիր»-ը իբրև միմեանց հետ կապւած Աշտարակի կեանքը նկարագրող վիպասանութիւններ, միասին կ'ուսումնասիրենք. Չենք կարող աստեղ մի երկրորդ զուգադիպութիւն ևս Բաղլակի հետ չը նկատել. Բաղլակի «Մարդկային կատակերութիւն» վիպական երկն էլ վիպասանութիւնների կապակցւած շարադրութիւն է։

Ե.

«ՍՍՍ ԵՒ ՎԱՐԴԻԹԵՐ».

«Սօս և Վարդիթեր»²⁾ վիպասանութիւնն նւիրւած է Աշտարակի զիւղի մեծին և փոքրին մի ոտանաւորով, որի ոճն ու ողին իսկույն վիշեշնում է ընթերցողին «Վէրք Հաջատանի» գրքի տաղաչափական կոտորները։

Վիպասանութեան թովանդակութիւնն համառօտ վիշենք աստեղ— Աշտարակի զիւղում երկու զիւղական հասարակութեան կատարելատիւ ներ-

1) Dr. A. Stern: Geschichte der Weltliteratur. 1887 Stuttgart. S. 673.

2) Պերճ Պոօշեանց. «Սօս և Վարդիթեր», Էրկրորդ տպագրութիւն, Թիֆլիս 1887. տպ. Վարդանեանի։

կապացնող երիտասարդներ սիրահարած են միմեանց հետ. աղան, որի անունն է Սօս, զիւզացոց միջին կարողութեան տէր տան զառակ է, իսկ աղջիկը, Վարդիթերը, հարուստ և առաջնակարգ ընտանիքի։ Սիրոյ ծագումը մեզ չէ նկարագրում բանաստեղծը, այլ նրա լառաջադիմութիւնը։ Աղջկան ծնողները սկզբում հակառակ են երկու երիտասարդների միաւորութեան, սակայն նրանց անդրանիկ որդի Արտաշիրը և գիւղի տիրացու վարժապետ Գարեգինը, որ Սօսի սրտակից ընկերն և ողջում-աղբէրն է, չաջողում են փոխելու ծնողների կարծիքը չօգուտ Սօսի Գարեգինի ճարտարութեամբ։ Հանձնաժողովում սուրբ կարապետի տօնին, վարդապետին, Վարդիթերի մայրը ընդդէմ դնելով Աշտարակցիների առաջ խոստանում է իւր աղջիկը տալ Սօսին, մի րոշորովին տարօրինակ ձևով էլ աղջիկ ու տղա միմեանց ձեռ են տալիս։ Արշաւիրն և նրա մայրը կարողանում են Հեթումի, տան տիրոջ, միտքն էլ փոխել չօգուտ Սօսի և նշանդրութիւնը վատաճգուում է մինչև աշունք։ Բայց երբ Սօսը իւր նպատակին արդէն մօտեցած էր կարծում, Արշաւիրի միտքը փոխւում է. նա որ աշխատել էր այս գործը գլուխ բերել, ալօժ պահանջում է նրա քանդումը, միւս կողմից էլ Սօսի փեսան, Տիրանը, 15 ուրբէլի փող վաստակելու համար, աշխատում է համոզել Սօսին մի ուրիշի աղջկան հետ ամուսնանալու, բայց երբ չի չաջողում, թլիսմ է անել տալիս և ինքն էլ Հեթումի տունը գնալով, խալտառակում է նրանց, թէ իւր աներոջ տղի վետեիցն են ընկել և ուղում են անպատճառ պսակել իրենց աղջկան հետ։ Տիրանի խօսքերը կատաղեցնում են Հեթումի ընտանիքն և նորա մերժում են Սօսին. Սօսը խելագարւում է, Վարդիթերն հիւանդանում, Գարեգինը գրեթէ վարենացած՝ Սօսին վետ է բերում գիւղը, բայց նա առնելով իւր Վարդիթերի մահւան գուժը, ինքն էլ մեռնում է. նոցա միասին են թաղում և Գարեգինը նոցա դամբանի վերայ գրել է տալիս.

- « Ահա սիրոյ պտուղներ,
 « Մի ազահ մարդու զոհեր,
 « Ով ըստեղից անց կենաց,
 « Յիշի Սօսն և Վարդիթեր »:

Վիպասանութիւնը վերջանում է մի եղերական երգով, որ Գարեգինը երգում է իւր սրտակից սիրելիների վերայ։

Վիպասանութեան առակը (fabula), ինչպէս տեսնւում է, շատ սովորական է և փոքր. նրա նեղ շրջանակը չէ համապատասխանում վիպասանութեան ընդարձակ ծաւալին, իսկ սիրոյ զարգացման նկարագրին նւիրւած բաժինը անհամեմատ մեծ է, քան եթէ խանդարող հանգուցներին նըւիրւած բաժինը։

Վիպասանի նպատակը լինելով «երկուց կուսից միջնորդութեամբ պատմել Աշտարակ գիւղի սովորութիւնք», ուշք չէ դարձրել գործողութիւնների և անձնաւորութիւնների բնավորութեանց և ձգտումների դարգացման

վերաջ. վիպասանութեան հերոսը, Սօսը մի կողմից ներկայանում է մեզ իբրև կատարելատիպ գիւղացի աշխատաւոր և քաջ երիտասարդի, միւս կողմից բարձր հոգեկան ձգտումն ունեցող և զգալուն գիւղացի մարդու, որով բացատրւում է և նրա սերտ բարեկամութիւնը Գարեգնի հետ. իսկ Գարեգնի անձէր սէրը հետեանք է երևի Սօսի աչդ իսկ բարձր բարոյական ձգտման, որ արտապայտւում է և նրա բանաստեղծական աւիւնով: Սօսը ներկայացրած է իբրև գաղափարական տիպար (Idealtypus) գիւղացի երիտասարդի, որի աչդ աստիճան առաւելութիւնները մեզ չէ բացատրած և կամ նոցա զարգացումն իրենց պատճառներով չէ դրած մեր առաջ, ալ ուղղակի տւած է, որ նա քաջ և կորովի էր, խելօք էր, համեստ էր, բարոյական էր, եկեղեցասէր էր, բանաստեղծ էր և ալն և ալն, ինչպէս նաև Գարեգինը գիւղական համեստ, բայց կշիռ ունեցող ուսուցչի տիպար է և անձնէր ընկեր. երրորդ գաղափարական (իդէալական) անձնաւորութիւնը պիտի լինի Վարդիթերը, որի նկարագրութիւնը սակաւն համապատասխան կարելի է գտնել գիւղական աղջկա տիպարի, եթէ գաղափարական համարենք նրա սէրը դէպի հասարակական գիրքով իրանից ստոր Սօսը:

Պռօշեանցի աչա վիպասանութեան միւս բոլոր անձնաւորութիւնները առած են ուղղակի կեանքից, նոցա գծագրութեան մէջ չը կա ոչ մի լրդկած և ուղղած գիծ, նոքա ամենն ևս նկարւած են ուղղակի ընտելութիւնից. աչսպէս Հեթումը, հարուստ, աշխատասէր և իւր գիրքն հասկացող գիւղական ծերունին, նորա աշխատասէր և լամառ կինը, Արտաշիր գիւղական հարստի որդին, Պարէտ Սօսի մեծ և հօր սեղ բռնող եղբայրը, շահասէր և անխիղճ Տիրանը, Գարեգնի Անուշ քույրը և ալն: Եթէ առաջին երեք անձնաւորութիւնները, Սօսը, Վարդիթերն և Գարեգինը սպացուցանում են Պռօշեանցի իդէալական (գաղափարական) ուղղութիւնը, որ հետեանք է Աբովեանի հետևողութեան, միւս երկրորդական անձանց նկարագիրը նրա իրական (ռէալական) ուղղութիւնը, որի առաջին ներկայացուցիչներից մէկն ինքն է մեր զրականութեան մէջ:

Դառնանք ալժմ վիպասանութեան բուն նպատակին, աչսինքն նրա մէջ նկարագրւած սովորութիւններին և ժողովրդական կեանքի պատկերներին, որի միայն արտապայտութեան իբրև մի ձև է ծառայում վիպական կապն և բարոյական գաղափարը, որ է սիրոյ բարձրութիւնը կեանքի ամեն շահերից: Վիպասանութիւնը սկսում է մարտի 15-ից և տևում է մինչև միւս տարւան բուն բարիկենդանը. աչս չըջանի գիւղական կեանքի բոլոր երևոյթները նկարագրւած են ալսեղ գրեթէ առանց բացառութեան և առանց ուշ դարձնելու, թէ արդեօք կապ ունին մէպի առակի հետ թէ ոչ և եթէ չունին էլ՝ ստեղծւում է մի շատ թուլ կապ, որպէս զի առիթ լինի նկարագրելու գիւղական կեանքի մի որ և է նշանաւոր կողմը: Ծառվարդարի շաբաթ երեկոյից է սկսում վէպը և նկա-

բաղրում է ծառղարդարի կիւրակէն, աւագ երկուշարթին, երեքշարթին (խնոցահարի և փմար իմաստունի օրը), հինգշարթին (ստնալաւի օրը), ուրբաթ գիշերւան եկեղեցական սուգը, շաբաթ օրը (ծու նաշխելու օրը) և երեկոյեան թաթախումն: Ջատիկ օրւանից սկսում է մի շարք գիւղական հասարակական կեանքի բնաւորական սովորութիւնների նկարագրութիւնը, ողջում-ազալէր դառնալու, ջիրիղի, հալլու, գերեզմանօրհնէքի, կարմիր կիւրակէի գլոսանքը:

Կարմիր կիւրակէի երկուշարթի օրւանից սկսած բանաստեղծը տալիս է մեզ գիւղացու ամառային պարապմանց, գրօսանքների և առհասարակ կեանքի մանրամասն նկարագիրը, ուխտադնացութիւնները, համբարձման վիճակահանութիւնը, մի թաղման նկարագիրը, որի կապը շատ թույլ է վիպասանութեան հետ և կամ, աւելի լսւ. ասել, որ ամենեկին կապ չունի (տե՛ս եր. 121), վարդաւառը և սուրբ Կարապետի ուխտադնացութիւնը, աղիների մշակութիւնը և թուրքերի պողոթիւնը (որ դարձեալ մի թույլ կապւած միջնաւիպ է), մաթ և փելը, արաղ քաշելը, շուջուխ եփելը: Գիւղական աշնանալին կեանքից նկարագրւած են նշանդէքն և հարսանիքը շատ կենդանի կերպով, միայն թէ սուքա ևս դարձեալ անկապ միջնաւիպեր են: Չմերալին կեանքից համառօտ նկարագիր կալ ջրօրհնեաց և սուրբ Սարգսի տօնի, որով գլխի է վերջանում է սովորութիւնների նկարագրութիւնը:

Այս սովորութիւնների և կեանքի երեւթիւների նկարագրութեան մէջ երևում է Պոօշեանցի տաղանդը, նրա դիտելու նշանաւոր կարողութիւնն և նկարագրելու չնորձքը: Այլ տեսել է Հալատտանի գիւղական կեանքը, նա պէտք է անշուշտ վիպէ Պոօշեանցի նկարագրութիւնները իրական լինելը: Աչքի ընկնող թերութիւններից կարելի է համարել նրա կեղծ դասական ոճը տեղ տեղ, որով սկսում է իւր վիպասանութիւնների գլուխներն և գործող անձանց դասական (classisch) և հին անուններ տալը, օրինակ՝ Արտաշիւր, Հեթում, Պարէտ, Տիրան և այլն:

Աչքաթող անել կարելի է նաև Պոօշեանցի վիպասանութիւնների դիտաւորական (tendenziös) ուղղութիւնը. ժամանակակից խնդիրները վիպասանին ևս առիթ են տւել լարմար տեղերում խօսելու հասարակական պակասութիւնների մասին. «Սօս և Վարդիթերի» մէջ ապէ արեքան աչքի չի ընկնում, ինչքան «Հացի խնդրի», բայց մանաւանդ «Դահէն»-ի մէջ: «Սօս և Վարդիթերի» մէջ երկու խնդիրներ են գրաւում վիպասանի ուշադրութիւնը, մէկը՝ քահանաների և առհասարակ եկեղեցականների տգիտութիւնը, երկրորդ՝ կրթութեան պակասութիւնն ու կանանց հարեմական կեանքը: Առաջին խնդրի մասին նա իւր կարծիքը րաշխում է ժա. դլխում, երես 93—94. Իսկ եկեղեցականների տգիտութիւնը նկարագրում է տէրանէրի ջարդով զլ. դ. երես 33. Պոօշեանցը քահանաներից կենդանի խօսք և բարի օրինակ է պահանջում: Ուսման և կրթութեան մասին նա խօսում է հարեանցի կերպիւ զլ. ժղ. եր. 143, ուր նա պահանջում է աշխարհական-

ներից գրեւ-կարգաւ սովորել և այդ չը թողնել միայն հողերականներին։ Կանանց հարեմական և ծածկւած . դրութիւնից դուրս դալու . ճգտումը ստիպում է երեւի բանաստեղծին այն Հանախանքի բակի տեսարանը ստեղծելու, ուր հասարակութեան առաջ աղջիկը ձեռ է ապլիս իւր սիրածին, որ ի հարկէ բնական չէ. այս սկզբունքն է դարձեալ Գարեգինի խօսեցնողը զլ. ի. եր. 184, ուր նա երեսը բաց պսակ է պահանջում։ Պիտի նկատենք սակայն, որ այս վիպասանութեան մէջ նկատելի չէ այն հրապարակասօսի լեզուն և ձևը, որ այսպիսի խնդիրներում ունի վիպասանը իւր միւս երկերի մէջ. իւր կողման ուղիղ հասկացողութեամբ նա աղապիսի նկատողութիւնները ծանօթութիւնների մէջ է դնում. այստեղ, օրինակ զլ. ժէ. եր. 167.

2.

«ՀԱՅԻ ԽՆԴԻՐ»

Նաղօ. «Միշտ յաւաճ, մնաս բարեաւ,
Լցրո՛ւ քսակդ փողով։
Այսպէս խեղիտտակիս ինձ քսակ եմ շինում։
Կը սրբապղծէի խորամանկութիւնս անշուշտ,
Թէ ժամանակս վատնէի այդ անխելքի համար,
Առանց զւարճանալու և օգտուելու նորանով։

(Սթէլլօ. Հանդէս ա. երրորդ տեսարան)։

«Սօս և Վարդիթեր»-ին չաջորդում է, թէև ոչ ժամանակադրական կարգով, «Հացի Խնդիրը», որին հեղինակն իւր առանձին հրատարակութեան քառաջարկում շարունակութիւն է համարում «Սօս և Վարդիթերին»։ Այս երկու վիպասանութիւնների մէջ նա կամենում է «ժամանակի անհետացնող ժանիքներից» աղտակ «Հալաստանի գլխաւոր Նահանգի տեղական կեանքի պատկերը իւր բարբառի, առածների, աւանդութիւնների և ծէսերի հետ, որ գոյութիւն ունէին մեր ներկայ կեանքի առաջին շրջանում»։ Տեսնենք ալժմ թէ ի՞նչպէս է կատարում վիպասանը իւր խոստումն։

Աշտարակի հարուստ գիւղացի Խէչանենց Խէչանը մի բարիկենդան օր գիւղացի լշիւանաւորների հետ խնճուքի նստած ժամանակ, դալիս ևն գիւղի փոքրիկ տղաները իրենց վարժապետից բարիկենդանի հարկը պահանջելու։ Այս աշակերտներից մէկը, Սմբատ անունով, Խէչանի խնդրով երդում է և աջակց օգնութիւն է ձեռնուն, որ սա բոլոր բազմականների առջև Սմբատի հօր հետ միասին իւր աղջիկ Հեղնարին բաշխեալ թմալ է անում (նշանում է) Սմբատի հետ։

Խէչանի եղբայրը միւսած լինելով՝ Նրան էր մնացել և իւր եղբօր ժառանգութիւնը. իսկ ինքը տղալ ժառանգ չունէր, նրա մեծ հարստութիւն ժառանգ էր համարում իւր միակ աղջիկը, Հեղնարը, որ թէև ա-

սանձին գեղեցկութիւն չունէր, բայց, իւր հարստութեան պատճառով, Աշտարակի երկրասարդների փափագած հարսնացուն էր, ուստի և Սմբատին շատերն էին նախանձում և աշխատում իրիկ նրա ձեռից ազդ հարուստ աւարը, իսկ Սմբատն ինքը սիրահարւած էր որդի Հերիքնազի վերաջ, որ խէչանի քրոջ, Մարիամի աղջիկն էր: Չը նաչելով Հերիքնազի և Սմբատի գէպի միմեանց տաճած փոխադարձ սիրուն՝ նրանք երկուսն էլ սրբապղծութիւն էին համարում հակառակել ճակատադրին, աշխնքն՝ բաշխել և արթմիւն: իսկ Հերիքնազը վճռում է միանգամայն գոհել իւր սէրն, գոհել իրեն անձր, միայն թէ Հեղնարին բազդաւորացնէ: Արդէն բոլոր խոչընդոտները բարձւած են, Հերիքնազը աշխատել է համոզել Հեղնարին պսակել Սմբատի հետ: որտ հակառակորդ հարուստ, պարծենկոտ և երկչոտ Արչակը, որի հետ Հեղնարը գիշերալին տեսակցութիւններով դրիջակի միջոցով սիրահարւած էր, երկիւղից խելագարւած էր և հարսանիքն սկսւած եկեղեցի պիտի պնայն, երբ գործակալի և մովրովի հրամանը ետսավու Մարգարի ձեռով պսակը խափանում է: Ահա աշտեղից է սկսում վիպասանութիւնը:

Պատկի խանգարման պատճառ եղող անձնաւորութիւնն է աշտ բանաստեղծութեան զլիւսւոր հերոսը, «հացի խնդրի» աշխնքն փող և հարստութիւն ձեռք բերելու համար, ամեն չարագործութեան ընդունակ և մանկութիւնից գողութեան, աւաղակութեան մէջ սնած հալոհնապուրկ ոմն՝ միկիտան Սաքօն: Սաքօն մովրովի պալատի մօտ մի գինետուն ունէր և միջնորդ էր դաւառի կառավարչի և ժողովրդիան մէջ, որոնց երկուսին էլ նա խաբում էր օղուտ քաղելով ժողովրդի օրէնքին տեղիակ չը լինելուց և մովրովի անկաշտ ազահութիւնից: Սաքօն իւր ժամանակի գաւառական հասարակութեան կենդրոնացնող սթն էր. նա հատարակ ժողովրդի, հոգեւորականների, բարձր և ստորին պաշտօնեաների, աւաղակների և մարդասպանների բարեկամն էր և նոցա չարաբերութիւնների ղեկավարողը, կառավարչական տնօրինութիւնների ամենալաւ գործադրութեան միջոցը գտնողը, գիւղացիների խնդիրների և վէճերի վճռողը և աւաղակներին աւարի տեղը հոյց սուղն և աղատողը: Հարկաւ աշտ ամենը կատարում էր նա խոլու իւր զրոյանի, ամենքը գիտէին նրա անչափ փողատիրութիւնը, բայց դարձեալ տախարած էին նրան գիտելու իրենց գործին ցաջող ելք տալու համար: Սաքօն ճանաչում էր Նրեանի դաւառի բոլոր գիւղերն և գիւղաւորներին մի աւ. մի, գիտէր նրանց փոխադարձ չարաբերութիւնները, կարողութեան չափն. նա ծանօթ էր մովրովի չարաբերութիւններին իր մեծաւորների հետ, գիտէր հոյհորակածների թուլ կողմերն և բոլորից էլ շահւում էր չնչին մասն հանելով և իւր գործիք դարձող անձանց: Նրկար ժամանակ նա իւր աչքը անկել էր խէչանեց խէչանի հարստութեան վերաջ և կամենում էր նրան ժառանգել, որի գիւղին ճանապարհը Հեղնարին կնութեան տունէն էր. բայց զգուշ պիտի վարւէր, որովհետեւ խէչանն իրրե

բնական խելօք և աղնիւ մարդ, ասում էր աղ չ ր է չ մ ի կ ի տ ա ն ի ն: Նորեկ մովրտին էլ զիտէր խէչանի հարստութիւնն և անհամբեր ուղատում էր քամեւում աղ հիւթալից պտուղն. իւր հաւատը դէպի Սաքօի ճարպիկութիւնն անսահման էր, ուստի և նրան էր չանձնել աղ գործն սուսնց զխոհնալու, որ տա վաղուց աղ որսն իրեն համար էր պատրաստել: Սաքօն տարածում է իւր որսագլխի ցանցերն. հասավու Մարգարի պարզամտութիւնից օգտուելով նրան է խոտտանում Հեղնարին և խէչանի հարստութիւնը, որ կտրողանալ արգելել պտակն: Մովրտին, արդէն չլացած իւր նոյստակով, պաշտօնիցը դուրս հրաման է տալիս արգելել պտակն. իսկ գործակալ հալլը, օգուտ քաղելով իւր զիրքից, եկեղեցական արգելք է դնում պտակին: Պտակն արգելւում է, բայց Սաքօն, չը կարողանալով տիրանալ իւր որսին, փորձում է բարեկամանալ խէչանի հետ, խնամախօսներ և բարեխօսներ է մէջ ձգում, տէրութեան շնորհակալութեան մէջալ է դնում իւր փողով խէչանի համար. բայց աչս էլ չէ չաջողում: Անվիհեր աւաղտին ալժմ գիւմում է աւաղակների օգնութեան և կամենում է Հեղնարին վախցնել, բայց Հերթնալը սպանում է աւաղակներից մէկին և ալս դաւն էլ անչաջող ելք է ունենում: Սաքօն անչաջողութիւնից վնասող անձն չէ. նա անչաջողութիւնը իւր համար ընդհակառակն իրբն միջոց է ծառայեցնում. խէչանը, իբրեւ մարդասպան, բանտն է գրւում մովրտի հրամանով: խէչանը սղժմ Սաքօի ձեռին էր, միկիտանը իւր բոլոր խորամանկութեան հնարներն գործ դրաւ գրաւելու պարզամիտ Սմբատի սիրտն և սկսաւ ծծել նրանց հարցառութիւնը: Նա բարերար հանդիսացաւ խէչանին և կարողացաւ անհետացնել նրա կասկածը իւր չարամտութեան վերաջ: Ահա երբ Սաքօն ինքն իւր նոյստակին հասած կարող էր համարել, եկաւ արդարութեան վրէժխնդրութիւնը, մովրտի գործերին քննիչ եկաւ կասկածարութեան կողմից և ժողովուրդը կեղեքող մովրտին ընկաւ դատաստանի տակ. իսկ նրա աջ ձեռն, չարութեանց գործադիրն և խորհրդատուն աղատուց, ծախելով իւր գինեատունն և գնաց Երեան՝ խէչանի, որին աշնակի բանտն էր ուղարկել տուել, հաւատարմութիւնից օգտուելու և նրա հարստութեան տիրանալու: Սաքօն նկատել էր Սմբատի կասկածն իւր հաւատարմութեան մասին, ուստի մի փորձ արաւ սպանել տալու նրան, սովաջն աղ ևս անչաջող անցաւ: «Սատանի վտի ոտն» Սաքօն կարողացաւ մինչև քննչի աչքից ծածկել խէչանին և արգելել Սմբատին իւր ձալն հասցնելու քննիչին: Այս դատն փորձութիւնների ժամանակ, Հեղնարն անկողինն էր ծառայում և հիւժւած միայն հօր ազատութեանն էր սպասում, որ նրան տեսնի և շունչը տալ:

Եկաւ վերջապէս ազատութեան ժամը, վրէժխնդրութեան ծարաւը Սաքօի գործիքին, Մարգարին, զրդեց օգնութեան հասնելու Սմբատին և նրանք քննիչի հետ երբ փառն բանտն ազատուելու խէչանին, Սաքօն դեռ ևս չարունակում էր իւր մեքենադութիւնները. նա խէչանին ոտորագրել էր կամենում տալ իւր աղբին սղարգելու մուրհակը, որ դուռը բացւեց և հըն.

չէց նրա ազատութեան աւետան. իսկ չարագործը փախաւ և կրկին խուսափեց արգարազատութիւնից:

Խէչանը դարձաւ իւր տունը հալած և մաշած ղնդանի կեանքով, տեսաւ իւր մահամերձ Հեղնարին, որ իւր նշանածը Հերիքնազին էր պարգեւել և մեռնում էր հանգիստ հողով իւրեւ մի հալ կին, որ իւր մեղքերի պատիժը ստանում է հանգարտ հողով: Սմբատն ամուսնանում է Հերիքնազին հետ, և հետո թաղում է Հեղնարին, Մարիամին և Խէչանին:

Վրէժխնդրութիւնը մզում է Մարգարին՝ Սաքօին դանելու և պատժելու, բայց Սաքօի խորամանկութիւնն և խելքը դարձեալ չաղթանակը տանում է և ետափուշը դո՛ւ է լինում Սաքօի չարութեան:

Այս է ահա 48 զլխից բաղկացած 356 ութամալ երես ունեցող վրապատանութեան համառօտ բովանդակութիւնը, որ հեղինակն, իւր ցանկութեան համաձայն, նկարագրում է գիւղական կեանքի հետեւեալ սովորութիւններն և կողմերն, — բարիկենդանի տօն տխրութիւնը, ձիաբաշտը, բնական փակէք, ճւղիքի, գրիջակի, խնամախօս, դատաստան հալչն: Այս վրապատանութեան մէջ գործակից է գրեթէ բոլոր գիւղական և դաւաճական հատարակութիւնը. — մոլորէր, գրազիրներն, ետափուլները, վարդապետները, քահանաները, գիւղապետները, հարուստ և աղքատ գիւղացիք, միկիտանը, աւաղակներն և վերջապէս քննիչը:

Սղոտ քաղելով վրապատանութեան բովանդակութեան ընդարձակութիւնից, բանաստեղծը աւել է աւել թէ ընդարձակ և թէ համառօտ տեղագրական նկարագրութիւններն (տես զլ. Գ.): Առածներն և ժողովրդական ասացածները նոյնպէս խնամքով ժողոված և ըստ չարմարութեան գործ են գրւած (զլ. Բ. Ժէ. խն. լէ. խր. խգ. հալչն), որ արժէր հեղինակի բոլոր գործերից ժողովել և միտաին դասաւորել:

Այս է ահա մօտաւորապէս այն հարուստ նիւթն, որ մեզ տալիս է բանաստեղծը և որի համար նա ինքն ըստ ինքեան զբաղւում է իւր բանաստեղծութիւնը: Սակայն այսչափ չէ միայն նրա տւածը. աւելի մեծ արժէք ունեցող մի բան ևս աւել է նա մեզ իւր տաղանդի չնորհիւ, որ ահա այս վրապատանութեան մէջ չաղթել է հեղինակի գիտաւորութեանը: Պռօչեանցը կամեցել է մեզ «տուածներին, սովորութիւններին և ծէսերին» ժողովածու տալ ու աւել է մի հիանալի նկարագիր քառասունական թւականի հալ ժողովրդի բարբի ու վարբի և բիրտի մի բանաստեղծական արտագրութիւն և ոչ վիճակագրական կամ ժողովրդագրական:

«Հայի խնդրի» հերոսը, միկիտան Սաքօն, մեծ վարպետութեամբ է նկարագրւած. աղք մի լուսանկարչական պատկեր է և ոչ թէ վրձինի կամ գրչի: Նա հայրենադուրի մի բաղդախնդիր է, որ իւր մանկութիւնը անցրել է գինեխանութի խոնութեամբ առականւած հասարակութեան մէջ, սկանառու

է եղել մարդկային ամենատղեղ գործերին և տեսել է մարդու անարժան կողմերն. բնական խելքի տէր լինելով, ճանաչել է դարուս Աստուծուն՝ ուռանց Յաղօի խրատները միշտ լաւ հասկացել է՝ Կիսկ լցրու գրգռանդ, փոշ, սիրելի (Յաղօրէդ 0/թէլլօ Ա.3)։ Ահա միկիտանի մանուկ աշակերտը դնում է իւր բռնը ամուղջ մի գաւառի սրտում և կեղեքում է ամենին, չիմալացնում է զօրաւորներին ու տկարներին։ Նրա համար ոչ մի սուրբ և անձեռնմխելի բան չը կայ.— «Աաքօն իւր միսը կ'ուտի և մտքի գրածին կը հասնի»... (Երես 270)։ Նա կողբարեւ կը տալ, կը կողբալի, կը չարչարի, կը մեղադրի, դատապարտել կը տալ անմեղին, անմեղ հալաղջկան փախցնել կը տալ թուրք աւաղակի ձեռով, մարդ սպանել կը տալ, միայն թէ վաղ ձեռք բերի, իսկ ապա ամենն աջակիսի ոլոր մոլոր ճանապարհներով կը կատարի, որ վերջը կարող է խուսափել արդարութեան ձեռից էլ, վրէժ-խնդրութեան կատաղութիւնից էլ։ Ահա մի կատարեալ Յաղօ իւր չարութեամբ, որ սակաչն իւր ժամանակում և երկրում ամենին անձամբ մին չէ, նրա անունը լսողն անմիջապէս ճանաչում է աղբ հրէչին։ Ամբողջ վիպասանութեան հերոսը Սաքօն է, որի խօսքերն և անունն աւել է գրքին, թէն աւելի չարմար կը լինէր վիպասանութիւնը հէնց Սաքօ անուանել, ինչպէս աղբ արել է ապա զործի գերմաներէնի թարգմանիչը։ Եթէ Սաքօն կատարեալ տիպար է ժամանակի ծնունդ չարագործների մի տեսակին, խէչանհնց խէչանը միւս կողմից տիպար է բարեսիրտ հին գիւղացու, որի վառասիրութիւնը միայն հիւրասիրութիւնն է և բարեկործութիւնը, իսկ ցանկութիւնը՝ հեռու մնալ ուրիշների գործերից հանգիստ խղճմանը ունենալու համար։ խէչանը մի աշխիւ և առողջ դատաւորութեան տէր մարդ է, նրան աշխարհային փառքերն չեն հրապուրում, նա չէ ձգտում մէղալ ունենալու, չի ուզում գիւղացեալ կամ դատաւոր գառնալ, նա ճանաչում է աւաղակներին բոլորին էլ, բազմ ուժ և ցանկութիւն էլ չունի նրանց հետ կուսելու։ Սաքօի խորամանկութիւնը չաղթում է վերջապէս արդարասէր խէչանին և նա հաւատում է ստանալ Սաքօին։ Գժրագրութեան մէջ էլ խէչանը մեծ է, գիտէ կրել ամենաշն տանջանք և քրիստոնէական համբերութիւն ունի, միայն ցաւում է իր պտտճառով հիւժուողների վերայ։ խէչանը բարեսիրտ, անխարդախ և արդարասէր գիւղացու տիպարն է։

Միւս զործող անձնաւորութիւններից աչքի բնկողներն են Սմբատն, Հերիքնաղն ու Հեղնարը։ Սմբատը ներկայացրած է իւրեւ ի իւր գիւղացի երիտասարդի, որ պարտաճանաչ է և զգացմունք ունի, չէ խուսափում վրտանգից և արխասիրտ է։ Պարտաճանաչութեան զգացումը չաղթում է նրա սիրուն, ինչպէս և Հերիքնաղի սիրուն, որ նախապէս իրեւալ է գիւղացի օրիւրդի, գեղեցիկ է, բարեսիրտ և անձնազոհ, պարտաճանաչ, սուրա կրկուն և աւելի գաղափարական էն, քան եթէ իրական անձնաւորութիւնների։ Իրական է Հեղնարի նկարագրութիւնը, հարուստ գիւղացու աղջիկ, արտաքին հրապույններից գրեթէ գարկ, բազմ հպարտ և ծածկամիտ, որի

քննարկում հանձնարարություն է փառաօրոգելու, սա էլ սիրում աշխատակի, գիտելիկ և համեստ Սմբատին, այլ փնդում է փալտուն ամուսին, որին մոտով ցույց տան գեղամիջին: Հեղճարի մահան անխղճում արած խոստովանքը թէև լիք է անբնական, թույլ սրտաշարժ է, մանապես լուր հոր հետ ունեցած խոսակցությունը:

Հարևան ցինկարագրւած և երկրորդական անձնաւորութեանց մէջ նշանաւոր են եւս աւլու և Մարգարը, մովրուիւր, քննիչը և Յրշակը, միայն թէ քննիչը շատ իդէալական է նկարագրած: Հրաշալի են պատահմամբ և հարևան ցինկարագրերնրը գիւղացոց, գիւղապետների, թուրք աւաղակների, եկեղեցականների պատկերներն, որոնք, քանի մի խօսք արտասանելով և կամ գործ կատարելով, բոլորովին ծանօթ են երեսոմ միւր:

«Հացի խնդրի» վիպական գաղտնիարն է չարութեան չաղթանակը, թէև չարութիւնը մասամբ չաղթում է քննչի երևալով և մոլորովի և Սաքօի չարութիւններին վերջ տալով՝ սակաւ բարոյական դեղեցիկ պահանջը չէ՛ լարեցնում վիպասանը, որովհետև Սաքօն ողորդում է արդարադատութեան ձեռից, այլ ընդհակառակն ճոր չարագործութիւնների ասպարէզ է բացում Սաքօի առաջ՝ մոլոր դառնալով։ Սորանով «Հացի խնդիրը» անկատար է մնում և վիպական ամբողջութիւն չէ կազմում, որ հարկաւ մի անձ թերութիւն է, սակաւն աչդ արդարանում է թերևս Պաօչխանցի իրական ուղղութեամբ, որովհետև աչքի առաջ ունենալով իրական մի տիպար, որ կիանքի մէջ գտնւել փոփոխելով զանազան կերպարանքով մեծամեծ ձեւաներ է տալիս հասարակութեան, չէ կամեցել վերջ տալ ողորդ Սաքօի քաջագործութիւններին, անպէս որ դեռ պէտք է սպասենք այս վէպի վախճանին։ Պաօչխանցի վիպական ուղղութեան ձգտումն, որ է արտաքին կեանքի պատկերը տալ, ձևատել է նրա բուն բանաստեղծական արտայայտութեան։

Գալով վիպասանութեան գրութեան ոճին, թէև այլ պէտք էր առանձինն բոլոր վիպասանութիւնների մասին միանգամայն քննել, բայց որովհետև «Հացի խնդրի»-ը ըստ իս Պռօշեանցի ցարդ հրատարակած գլուխ—վարձոյն (Chef—d'oeuvre) է, ուստի անտեղի չեմ համարում արտեղ իսկ նկատուիլ, որ այլ ոճը չառ ընդարձակ է և անմշակ: Վիպասանութեանս մէջ կան գլուխներ և երեսներ, որոնք առանց որ և է մնասի կարող են դուրս ձգուել ու միայն չեն խանդարիլ վիպասանութեանը, այլ կը գեղեցկացնեն: Ընդարձակ և առանց վիպասանութեան սերտ կապը աչքի առաջ ունենալով գրելու պատճառը՝ հարկաւ Պռօշեանցի այն գիտաւորութիւնից է բղխում, որ նա ուզում է ամենայն ինչ որ գիտէ և լսել է, առիթ ունենալ մի որ և է տեսլաւորութիւնը ցրում: Ինչ կապ ունի գրադրի հերոսութիւնը «Հացի խնդրի» մէջ, զարծաւալի ընդարձակ նկարագիրն, Շահապիւղեանց-Կամաս-բախան կոչւած ամբողջ գլուխը, զօնաղն Աստուծունն է և այլն (գլ. ի.

իւր. լը. խզ.): Այսպիսի միջանկեալ և վիպասանութեան հետ կապ չունեցող հաստածներն շատ են վնասում Պոօշեանցի վէպերին և անշուշտ գովելի է այս բանաստեղծութեան դերմաներէն թարգմանչի ընթացքը, որ այսպիսի կտորները բաց է թողել թարգմանութեան ժամանակ:

Այսպիսի աւելորդ միջնադէպերի պատճառը թերևս հեղինակի այն ցանկութիւնն է, որ կամենում է ծաղրալիանը մտցնել կեանքի նկարագրութեան մէջ, ինչպէս օրինակ՝ Յաքուլի, Ռամազանի և Շահապիդեան— Կամսարականի նկարագրութիւնները. սակայն ծաղրալիանը նկարագրել է չէ չաջողում Պոօշեանցին իւր բոլոր վէպերի մէջ. և այդ նրա թերութիւններից մէկն է:

Այս պակասութեան հետ միասին նկատելի է և մի տեսակ լրագրական վարդապետող լեզու, որ երբեմն դառնում է ընթերցողին և սկսում է կամ խրատել և կամ մի բան ցանկանալ: Այս, հարկաւ, վիպասանի սքալիալ ճաշակի հետեանք է և լաւ հեղինակութիւնների անձանթութիւնը, որով ճաշակի դարդադրումն պակասում է, ուստի և նկարագրութիւնների մէջ շատ անգամ անչաջող և անարեւոտ կտորներ կան:

Այս պակասութիւնների պատճառն անշուշտ վիպասանութեան անմշակութիւնն է. Պոօշեանցը սովորութիւն չունի իւր գրածն մի անգամ ամբողջացնել և լետող մշակել հետզհետէ թէ ըստ բովանդակութեան և թէ ըստ լեզուին, ուստի և նրա գործերն միշտ անկատարութեան ստաւորովիւն են անում: Սրա հետ միասին ցանկալի էր, որ լարդելի վիպասանը աշխատէր նախ խուսափել լրագրական ոճերից և լեզուից և, երկրորդ, դարձացնէր իւր բանաստեղծական ճաշակն ընտիր եւրոպական վիպասանութիւններ կարգալով:

ԱՆՋԱՏՄԱՆ ԺԱՄ

ԱՐԾԻԻԵԱՆԻ

Տո՛ւր ինձ քո ձեռքը, ո՛վ Կոյս նազելի,
Թո՛ղ վերջին անգամ սեղմեմ ես նրան
Իմ մատաղ կուրծքին, ուր անջնջելի
Դրոշմած է սլոտկերդ չքնաղ, կուսական:

Թո՛ղ վերջին անգամ քո հետ միասին
ձաշակեմ սիրոյ անհուն քաղցրութիւն,
Եւ ջերմ արցունքով քեզ, ընկե՛ր անգին,
Վկայեմ սրտիս վառ մտերմութիւն:

Եւ սիրանւէր համբոյրն անուշիկ
Թո՛ղ վերջին անգամ, անշտտման ժամում,
Սրբազան ուխտի գրրոշմէ կնիք
Մեր սիրաբորբոք մատաղ սրտերում:

ԳԻՒՂԱԿԱՆ ՎԱՐԿԸ

ՌՈՒՄԻԱՅՈՒՄ ԵՒ ԱՆԳՐԿՈՎԱՍՏՈՒՄ:

(Յօդած առաջին)

ԳՐԻԳՈՐ ՎԱՐԴԱՆԵԱՆԻ

Առաջուց յայտնենք, որ մեր այս յօդածի նպատակն է մուսիալի զիւղական վարկի զարգացման պատմութեան մի ընդհանուր տեսութիւնը տալ. իսկ ապա մենք կը զիմենք զիւղական վարկի կարեւորութեան խնդրին մեր երկրում, աչքի առաջ ունենալով մեր զիւղացիների նորագոյն տնտեսական կեանքի պահանջները:

Գիւղական վարկի խնդիրը թէ՛ ուստաց և թէ՛ եւրոպական մասնագիտական գրականութեան մէջ արդէն լուծւել է և գործնականապէս իրագործւել է մինչ այն աստիճան, որ թէ՛ արեւմտեան Ներուպայում և թէ՛ Ռուսիայում զիւղական վարկի հիմնարկութիւնների կարեւորութեան մասին այլ ևս չեն վիճում: Գիւղացիները յիշեալ երկիրներում, իրանց յայտնի պիտոյքներին բաւարարութիւն տալու համար, ունին հաստատութիւններ, որոնց նոքա դիմում են հարկաւոր դէպքերում՝ վարկ (КРЕДИТЪ) ստանալու համար: Բայց, չը նայած որ խնդրի այդ կողմը վճռած կարելի է համարել, այնու ամենայնիւ այնտեղ ևս մամուլը և գիտութիւնը իրանց կողմից տակաւին խիստ զբաղւած են այդ վարկի խնդրով. սակայն միայն գլխաւորապէս այն տեսակէտից թէ՛ ի՞նչպիսի ձև եր պիտի տալ զիւղական վարկին, որ նոքա համապատասխանէին երկրի ժամանակակից զիւղատնտեսական և առհասարակ տնտեսական նոր պայմաններին: Նւ իրաւ, այժմ այդ պայմանները այն չեն, ինչ առաջ էին, և զիւղական պահանջները նոյնպէս ընդարձակւել են, որպէս և հասարակական շատ ուրիշ պի-

առջիններ: Ահա այդ ընդարձակած պահանջները, որոնք հասարակական նորագոյն պայմանների ծնունդ են, զրդել են զիւղացիներին դէպի աւելի մեծ արդիւնաբերութիւն: Հանգամանքները այնպէս են փոխւել, որ հողատէրը կամ հողագործը, պարտքի մէջ չը խրելու համար, ստիպւած են միջոցների դիմել, որ միւսնոյն հողից աւելի արդիւնք ստանան, քան առաջ ստանում էին: Իսկ դորա համար ստիպւած են նոքա հողի մշակութեան ձևը փոխել՝ մացնելով նոր, աւելի պատշաճաւոր, աւելի արդիւնք խոտոացող մշակութեան ձևեր կամ մշակութեան սխտեմ, որ և կազմում է, այսպէս կոչւած, խիտ մշակութեան սխտեմը (интензивная культура, intensive Wirthschaft): Բայց խիտ մշակութիւնը կամ արդիւնաբերութիւնը պահանջում է և աւելի մեծ փող, որ միշտ չի ձարւում նոցա մօտ, ում նա հարկաւոր է. և ահա թէ ինչո՞ւ զիւղական վարկը դառել է մի անհրաժեշտութիւն և ահա թէ ինչո՞ւ զիւղական վարկը արդէն իւր կազմակերպութիւնը ստացած է արեւմտեան Եւրոպայում և Ռուսիայում: Յիշեալ երկիրներում այժմն, ինչպէս ասացինք, զբաղւած են զիւղական վարկի ձևերի փոփոխման խնդրով ժամանակակից պահանջների համեմատ, մինչդեռ մեզանում զիւղական վարկի խնդիրը նոր է արթնացել և սորա անհրաժեշտութեան գիտակցութիւնը դեռ չէ թափանցել զիւղական շրջանները, մասամբ շնորհիւ այն հանգամանքի, որ երկրիս մամուլը քիչ է իրան նւիրել անտեսական-ժողովրդական հանգամանքների ուսումնասիրութեան:

Բայց քանի որ մեզանում կազմակերպւած զիւղական վարկի հաստատութիւններ չը կան և քանի որ այդ հաստատութիւնները մեզ մօտ սլիտի ազդելն ուստաց օրէնսդրութեամբ, հարկ կայ ուրեմն, զէթ ընդհանուր գծերով ծանօթանալ Ռուսիայի զիւղական վարկի պատմութեան հետ: Գորանից էլ կը սկսենք:

Գիւղական վարկը Ռուսիայում ստացել է իւր սկիզբը գիւղացիների ճորտութեան վերացման օրէնքից, որ տւած է 19 փետր. 1861 թ.: Հէնց այդ օրը զիւղացիները ձեռք բերին քաղաքացիական բոլոր իրաւունքները, դառնալով վերջապէս ինքնուրոյն գործողներ և պատասխանատու իրանց գործերի համար թէ՛ մասնաւոր և թէ՛ հասարակական կիանքում: Նոյն օրը, զիւղացիները, համաձայն 19 փետր-

ւարի տւած օրէնքի, ստացան մշտապէս օգտուելու իրաւունք այն հողերից, որ մինչ այդ ժամանակ մշակուած էին զիւղացիներից ժամանակաւորապէս և այն էլ, ինչպէս յայտնի է, մեծ մասամբ յօգուտ հողատերերի, ստանալով իրանց դառն աշխատանքի արդիւնքից միմիայն մի որոշ չնչին մասն իրանց զոյւթեան համար: Իսկ 19 փետրւարի օրէնքի զօրութեամբ զիւղացիների աշխատանքի արդիւնքը պիտի մնար իրանց, վարձատրելով հողատերերին օրէնքով որոշւած տուրքերով: Այս զիւղական վերանորոգութիւնը ապացոյց էր, որ տէրութիւնը լրջօրէն ցանկանում էր զիւղացիներին դարաւոր ծանր լուծից իրօք ազատել և յետոյ զիւղական հողային սեպհականութեան գործի զարգացման խնդիրը առաջ մղել: Փետրւարի 19-ին տւած օրէնքի հետ զուգահեռաբար լոյս տեսաւ մի ուրիշ օրէնք, որի անունն էր հօղեր յետ գնելու օրէնք (Положение о выкупѣ, Ablösungsgesetz) և որի նպատակն էր զիւղացիներին հողի սեպհականութեան տէր դարձնել: Եւ ահա՛ թէ ինչպէս տէրութիւնը ուզեց օգնել զիւղացիներին, որ սոքա կարողանան հողատէր դառնալ: Չէոր զիւղացիները միջոց՝ չունէին, որ կարողանային օգտուել հողեր յետ գնելու օրէնքից: Համաձայն նոյն իսկ այդ օրէնքի, պետութիւնը փոխ է տալիս զիւղացիներին մի յայտնի գումար, որով վերջիները յետ են առնում հողատէրերից սոցա կալւածների այն մասերը, որ տւած էին զիւղացիներին մշտապէս օգտուելու, համաձայն ճորտութեան վերացման վերը յիշած օրէնքի՝ 19 փետրւարի 1861 թ.: Պետութիւնից զիւղացիների ստացած գումարների գրաւականը կտրմում էին նոյն իսկ այդ առնուելիք կալւածների մասերը: Գիւղացիները վերադարձնում են ստացած գումարները պետութեան մաս առ մաս, երկայն ժամանակամիջոցներում: Մենք աւելորդ ենք համարում այս օրէնքի մանրամասնութիւնների միջ մտնել, որովհետեւ դա կը հեռացնէր մեզ մեր աշխատանքի իսկական նպատակից: Մեզ հարկաւոր էր առաջ բերել այն անհերքելի ապացոյցը, որ յիշեալ օրէնքի գործնական իրագործումն ոչ այլ ինչ էր, եթէ ոչ զիւղական հողային վարկի իրագործման առաջին քայլը: Արանով բացւեց զիւղացիների համար գործունէութեան մի նոր ասպարէզ, ուր նոքա պիտի հանդիպէին այնպիսի տնտեսական պայմանների, որոնց մասին զիւղացիները զազաւար անգամ չունէին՝ չնորհիւ իրենց ամեն

եռանդ մեռցնող նախկին անտեսական նահապետական կեանքի:

Բանը սա է, որ ճորտութեան ժամանակ, ուրեմն մինչ 1861 թ., հողատիրութիւնը ու հողագործութիւնը իրար հետ սերտ կապւած էին, որովհետեւ հողատէրը միեւնոյն ժամանակ է հողագործ էր այս մտքով, որ, թէպէտ է հողագործական աշխատանքները կրում էին ճորտերը, այդ ճորտ-գիւղացիները խկապէս ոչ այլ ինչ էին, եթէ ոչ հողատիրոջ մշակները, բանւորները. այնպէս որ հողերի արդիւնքը պատկանում էր հողատիրոջ, իսկ ճորտերին տրուում էր արդիւնքի մի մասը, որով նոքա ապրել կարողանային: Հողատէրը տէր էր նաեւ իւր հողերի մշակութեան, տէր էր հողագործութեան: Բայց 19 փետրւարի 1861 թ. տւած օրէնքի զօրութեամբ, որով գիւղացիները ազատութիւն ստացան, հողատէրերը կարող էին աւելի հեշտութեամբ իրանց հողերը ծախել, գրաւ դնել և կապալով տալ: Այդպիսով հողը, որ առաջ անշարժ մի սեպհականութիւն էր, դառաւ ապրանքի նման շարժական սեպհականութիւն, նա դառաւ առևտուրի առարկայ: Հողատէրը սկսեց նայել իւր հողի վերայ, որպէս մի առարկայի վերայ, որ իւր առանձին գինն ունի ինչպէս մի արժէթուղթ, որը նմանապէս կարող է ծախւել, գրաւ դնել: Իսկական հողագործը կարող էր մէկը լինել, հողատէրը՝ մի ուրիշը. հողատէրը իրաւունք չունի խառնել կապալառուի անտեսութեան մէջ, ուրեմն հողատէրը կարող էր և հողագործ չը լինել: Այսպիսով այն երկու բաները, որ առաջ իրարից անբաժան էին՝ հողատիրութիւնը և հողագործութիւնը, այժմ բաժանւեցին մէկը միւսից և դարձան առանձին ինքնուրոյն անտեսական միութիւններ: Բնական է, որ այդ երկու ինքնուրոյն անտեսական միութիւնները իրանց զոյութեան համար տարբեր պահանջներ էին երեւան հանում, այնպէս որ սոցա բաւարարութիւն տալու համար միջոցները նմանապէս պիտի տարբերւէին: Նւ վարկն էլ, նկարագրած իրերի փոփոխման զօրութեամբ, պիտի անշուշտ բաժանւէր: Մէկը դառնար բուն հողագործական, միւսը՝ հողատիրական: Վարկը առաջ միմիայն հողատիրական լինելով, 19 փետրւարի վերանորոգիչ օրէնքի երեւալուց յետոյ, ստանում է մի ուրիշ ձև ևս, որը կոչումն ունի միմիայն երկրագործութեան պէտքերին ծառայելու:

Փշուղական հողային վարկի մինչ այդ աստիճան զարգացման

Հետ միասին զարգանում էին միևնոյն ժամանակ տնտեսական նոր պայմաններ, որոնք տնտեսական կեանքի բարեօրոճման համար զգալի հետեւանքներ ունէին: Աւելի պայմանների երեւալուն աջակցում էին թէ՛ երկաթուղիների կառուցումը, որը մեծ զարկ էր տալիս արդիւնաբերութեան ընդլայնման և թէ՛ դատատանական վերանորոգութիւնը, որը կեանքի մէջ նոր իրաւական շարաբերութիւններ մտցրեց ¹⁾: Այդպիսի հանդամանքներում ապրում էին զիւղացիները, և իրանց նորաձեւ տնտեսութեան պիտոյքները հոգալ անկարող էին:

Գիւղացիները ունէին միայն գոեհիկ և կոպիտ աշխատանք, որ ժառանգած էին իրանց նախկին նահապետական կեանքից և որը զուրկ էր բոլոր ընդունակութիւնից ժամանակի պահանջներին համապատասխանելու: Բաւական էր զիւղացիներին սեպհականատէր դարձնելու համար միմիայն իրաւունք տալ, այլ հարկաւոր էր նմանապէս նոցա տնային-կենսական և զիւղատնտեսական պիտոյքների լրացման գործը առաջ մղել: Գիւղացիների այս կարգի պահանջները հետզհետեւ բազմանում էին, երբ որ խելացի տնտեսութիւնը արդէն ստիպողական էր դառնում, մանաւանդ երբ համոզւեցին, որ խելացի եղանակներով արդիւնաբերելը կարող էր հեշտացնել, որ զիւղացիները աջողակ կերպով մրցեն այն ասպարիզում, ուր նոցա հրաւիրում էին արդիւնաբերութեան և վաճառականութեան նոր պայմանները: Մի ասպարէզ, որի համար, բացի աշխատանքից և հողից, պահանջւում էր զիւղացիներից գիտութիւն և մանաւանդ կապիտալ, այսինքն այն, ինչ նոցա բոլորովին պակասում էր: Աւերմն ի՞նչ պիտի անէին զիւղացիները, որպէս զի նոքա փրկէին այն անկումից, որը սպառնում էր նորանց այնքան դժարութեամբ ձեռք բերած հասարակական տնտեսական զիրքին: Արովհետեւ ի՞նչ օգուտ այն իրաւունքներից, որոնցից չը պիտի կարողանային օգտւել, նա մանաւանդ որ, ճորտութեան վերացումից յետոյ, զիւղացիները կորցրին իրանց նախկին խնամատարներին, չանձին նախկին հողատէրերի, իբրեւ ազատներ, իրանց բոլոր հոգսերը իրանք պիտի քաշէին: Միւս կողմից զիւղական հողը, որը զանւում էր յետ զնւելու պրօցեսսի մէջ, համարեա

¹⁾ Աւ որի հետ «Մուրճ»-ը խոր ընթերցողներին առաջին խոշ համարից սկսել է ծանօթացնել «Դատատանական վերանորոգութիւն» վերնագիրը կրող չղաժով:

թէ ոչինչ ապահովութիւն չէր ներկայացնում, որպէս զի գիւղացիները զոնէ փոխառութիւնների զիմէին իրենց անցեւորաձգելի կարիքների համար: Գիւղական հողը, այդ գիւղատնտեսական ամենագլխաւոր տարրերից մինն՝ կարծես կորցրել էր իր միակ նշանաւոր շատկութիւնը, այն է արժէքը, շնորհիւ ի հարկէ մասամբ հողագործութեան անարդիւնաւէտութեան: Բայց դա ունէր և մի ուրիշ պատճառ, այն է, որ 70-ական թւականներին կապիտալները ձգտում էին դէպի աւելի շահաւէտ ձեռնարկութիւններ:

Կապիտալները մոտան երկաթուղական և գործարանական ձեռնարկութիւնների մէջ, որոնք հէնց այդ ժամանակ տենդային արագութեամբ զարգանում էին: Հողագործութիւնը, այսպէս ասած, մոռացւած էր: Մի կողմից գիւղական վարկի հաստատութիւնների բացակայութիւնը և միւս կողմից կապիտալների հողից հեռանալն զէպի երկաթուղիները և գործարանները—այս երկու հանգամանքները գցել էին գիւղացիներին այն անելանելի դրութեան մէջ, որը մի փոքր նմանեցնում էր ճորտութեան վերացումից առաջ եղած նոցա հասարակական-տնտեսական դրութեան: Բայց որպէս զի այդ դրութիւնը ծայրացեղ հետեւանքների չը հասնի, տէրութիւնը առայժմ անկարող լինելով բուն հողագործութեան օգնել, սկսել էր օգնել գիւղացիներին, որ սոքա զոնէ սերմեր ձեռք բերեն և իրանց ուրիշ կենսական պիտոյքներին բաւարարութիւն տալ կարողանան: Նա այդ անում էր վարկ տալով գիւղացիներին: Բայց այս տեսակ գիւղական վարկը ունէր միմիայն ժամանակաւոր և օժանդակիչ նշանակութիւն և նա տրւում էր գիւղացիներին քամբադդութեան դէպքերում և ահա թէ ինչո՞ւ նա կրում է գրականութեան մէջ ընդհանրապէս «ողորմութեան վարկի» անուն (кредитъ изъ милости, Mildthätigkeitskredit). Հէնց այդ ժամանակ ծագում է վարկի այն տեսակը, որը փոխանակ գիւղական տնտեսութեան օգնելու, սորա կատարեալ խանգարման էր նպաստում: Տնտեսական գիտութիւնը վաղուց ի վեր տեսել է սոյն վարկին իրաւամբ վաշխառական վարկի անունը (Ростовщическій кредитъ, Wucherkredit): Այսպիսի վարկ ստանալու համար, գիւղացիները զիմում են կամ խոշոր և հարուստ հողատէրերին, որոնք, ձեւանալով իբր թէ պահպանում են գիւղացիների հետ հարեանի շարաբերութիւններ, տալիս են վեր-

ջիններին պահանջած վարկ, կամ դիմում են մասնաւոր փողատէր մարդկանց, որոնք, շրջելով գիւղից գիւղ՝ նպատակ ունին գտնել փողի կարօտ գիւղացիներ և, ի հարկին, վարկ տալ սոցա. բայց այդ վարկը տրւում էր այնպիսի ծանր պայմաններով, որ ամենատնտես և տոկուն գիւղական աշխատանքով իսկ հազիւ թէ գիւղացին կարողանում էր իւր յանձն առած պայմանները կատարել: Այդ պայմաններից ամենածանրն է բարձր տոկոսը, որ տալիս են գիւղացիները վաշխառուներին: Վաշխառուական տոկոսները հասնում են 20⁰/₀ մինչ 40⁰/₀ և աւելի տոկոսների, որոնք սովորաբար, բացի չոր հացից, գիւղացիներին ուրիշ համարեա ոչինչ չեն թողնում: Շատ յաճախ պատահում է և այնպէս, որ գիւղացիները, չը կարողանալով իւր ժամանակին վճարել տոկոսները, բոլորովին զրկւում են իրանց հողի սեպահականութիւնից: Վերջապէս գիւղական վարկի օրինաւոր հաստատութիւնների բացակայութիւնից ծագում է այն տեսակի մասնաւոր վարկը, որ գիւղացիները ստիպւած իրարու փոխադարձաբար տալիս են, շնորհիւ իրանց պահանջների և ինտերեսների համեմաշխութեան: Այս վարկը, որ կոչւում է ստիպեալ փոխադարձ վարկ՝ (вынужденный кредитъ, Zwangskredit) արտապայտում է օրինակ հետևեալ ձևերով:—Մէկ գիւղացի միւսին փոխատուութիւն է անում, որպէս զի փոխ առնողը մի երրորդ գիւղացուց սերմեր կամ նման պիտոցքներ ձեռք բերէ, կամ գոնէ դորա բեհը տալ: Ստիպւած վարկի երկրորդ ձևը այն է, երբ գիւղացիները իրար կապալով հողեր են տալիս մշակելու համար (այսպէս կոչւած сельская аренда, գիւղական կապալ). վերջապէս ստիպւած վարկ է կոչւում նաև, երբ գիւղացիները փոխադարձաբար հում նիւթեր են մատակարարում տնային արդիւնաբերութեան համար:

Թէ՛ վաշխառուական և թէ՛ ստիպւած վարկի ձևերով գիւղացիներից վերցրած պարտքը, ինչպէս հաշւում են, կազմում է եղել Ռուսիայում 70-ական թւականներին մօտ մի միլլեարդ (հազար միլլիօն) ռուբլի, ի հարկէ բացի այն պարտքից, որ գիւղացիները արել էին հողեր յետ գնելու համար: Յիշած վարկերի գումարը ցոյց է տալիս թէ՛ գիւղական վարկի օրինաւոր հաստատութիւնները ո՛րքան նպատած կը լինէին գիւղացիների բարոյական և տնտեսական բարելաւութեան, եթէ նոքա այդ ժամանակ դոյութիւն ունենային:

Գիւղական վարկի մինչ այդ աստիճան վառթար դրութիւնը, նպաստելով գիւղացիների տնտեսութեան քայքայման, ներկայացնում էր մի յուսահատիչ հասարակական ակտ, որը անուշադիր չը պիտի անցնէր թիւ տէրութեան և թէ այն գործող մարդկանց աչքում, որոնք անկասկած մեծ ծառայութիւն էին արած 1861 թ. ճորտութեան վերացման գործին: Գիւղացիները չէին կարողանում 1861 թ. օրէնսդրութիւնից առաջ եկած տնտեսական պայմաններում գործել առանց նիւթական օգնութեան, որ ընդունակ էր հասցնել միայն կանոնաւորւած գիւղական վարկը: Ահա՛ մի մեծ խնդիր, որի լուծումն տէրութիւնը պիտի իւր ձեռքն առնէր, քանի որ այն գործի իրագործումը մասնաւոր ոյժերից վեր է: Գրականութիւնը իւր կողմից հեշտացրել էր այդ գործը, որովհետեւ նա սկսել էր իւր ուշքը դարձնել գիւղի վերայ և ուսումնասիրել գիւղական կեանքի նոր պայմանները և կարողացել էր շատ նիւթեր ժողովել գիւղական-ժողովրդական վարկի վերաբերեալ:

Տնտեսական կեանքի նոր պայմաններից ծագում էին գիւղական նոր պիտոյքներ, որոնք գիւղացիների համար մասամբ անձնական և մասամբ էլ զուտ գիւղատնտեսական բնաւորութիւն էին կրում: Այս երկու տեսակ՝ անձնական և գիւղատնտեսական վարկի պահանջներին համապատասխան հաստատութիւններ բանալու համար, տէրութիւնը բացեց 21 մարտի 1869 թ. գիւղական բանկերը, որոնք փոխառութեան առկա ընկերութիւնների խիստական տիպն են ներկայացնում (судно-сберегательные товарищества, gegenseitige Vorschussvereine): Փոխառութեան ընկերութիւնների կազմակերպութեան գլխաւոր հիմունքները հետեւեալներն են: Ընկերութեան անդամների ընդունելութիւնը կատարւում է ընտրութեամբ, իւրաքանչիւր անդամ հաւասար իրաւունք ունի ընկերութիւնից վարկ վերցնելու. բոլոր անդամները միասին պատասխանատու են ընկերութեան առջև իւրաքանչիւրի համար, որ վերջինը իր պարտւորութիւնները կը կատարի, այսինքն կանոնադրութեամբ որոշած ժամանակին վարկի տոկոսները կը վճարի և գումարն էլ կանոնաւոր կերպով կը վերադարձնի ընկերութեան: Այսք է չիշել ընկերութեան մի ոչ աննշան սկզբունքի մասին ևս. դա այն է, որ ընկերութեան զուտ արդիւնքից կազմւում են՝ յօգուտ անդամների՝ բաժիններ (паи, Gewinnantheile):

Այս համառօտ նկարագրութիւնից հետեւում է, որ փոխատու-
 խնայողական ընկերութիւնների հիմնւելը զիւղական վարկի մի նոր
 ձեւը տեղծեց, որ իւր կազմակերպութեամբ համապատասխանում է
 զիւղացիների տնտեսական նոր դիրքին: Թէ մինչ ո՛ր աստիճան զիւ-
 ղական վարկի նկարագրած այդ նոր ձեւը դործնականապէս նշանա-
 կութիւն ունեցաւ, այդ կարող են հաստատել միայն թւերը, որոնք
 անհերքելի են: Փոխատու-խնայողական ընկերութիւնների քանակու-
 թիւը Ռուսիայում հասնում էր 1872 թւին մօտ 60-ի. այս թւա-
 կանից մինչ 1875 թ. նոցա թիւը բարձրանում է մինչ 282-ի, իսկ
 1875-ից մինչ 1878 թ. փոխատու-խնայողական ընկերութիւնները այն-
 քան աճում են, որ դոցա քանակութիւնը աւելի քան եռապատկ-
 ւում է՝ հասնելով 966-ի: Ինչ վերաբերում է ընկերութիւնների
 զործունէութեան արդիւնքներին, այդ կարող են ցոյց տալ 1884
 թւականին արած հաշիւները 752 զիւղական փոխատու-խնայողական
 ընկերութիւնների համար. այդ հաշիւներից երեւում է, որ այդ ըն-
 կերութիւնների անդամների թիւը հասնում է եղել 205,000-ի,
 որոնց տրւած է եղել մօտ 25 միլլիօն ռուբլու վարկ:

Սակայն զիւղական վարկի այս հաստատութիւնների թիւը
 սկսում է հէնց 1884 թւականից աւելի քիչ աճել: Այսպէս, 1877 թ.
 նոր հիմնւեցին 57 և 1878 թ. 156 այդ ձեւի ընկերութիւններ.
 բայց 1884—86 թւականները այդ ընկերութիւնների տարեկան
 աճման թիւը հասնում է մինչ 25-ի: Եթէ ուզենային փոխատու-խնա-
 յողական ընկերութիւնների աճման նւազումը վերադրել նոցա անօգ-
 տակարութեան կամ անժամանակակից դառնալուն, զա կը լինէր ան-
 կասկած սխալ և անհիմն կարծիք: Փոխատու-խնայողական ընկերու-
 թիւնների թւի աճման նւազելու սկզբնապատճառը պիտի անշուշտ
 որոնել մի այլ հանգամանքի մէջ: Գիւղացիները այդ ժամա-
 նակ սկսել էին ձգտել իրանց սեպհական հողերի
 սահմանները ընդարձակելու: Այս երեւոյթը զարմացմամբ
 նկատեց թէ՛ գրականութեան և թէ՛ զեմստովօների (նահանգական
 դատակարգային վարչութիւնների) կողմից միայն այն ժամանակ, երբ որ
 զիւղացիները արդէն ձեռք էին բերել մի քանի միլլիօն զեսեատին
 հող՝ առանց որ և իցէ վարկի հիմնարկութեան միջնորդութեան, այլ
 այն մասնաւոր ծածուկ միջոցներին ղիմւելով, որոնց կործանիչ հե-

տւանքների մասին մենք վերը մասամբ յիշել ենք: Բայց և այնպէս, զիւղացիների այդ ձգտումը ոչ այլ ինչ էր, եթէ ոչ համոզիչ նշան, որ զիւղացիները գիտակցաբար սկսել էին իրանց տնտեսական գործունէութիւնը ընդարձակել: Այդպէս հասկացան ռուսաց զեմսովոները, որոնք ներկայումս ամենակենդանի և հաւատարիմ պաշտպաններն են նահանգական տնտեսական բարգաւաճման, մանաւանդ զիւրագգաց զէպի ամեն բան, ինչ զիւղացիներին է վերաբերում: Դոքա, այդ զեմսովոները, ջանացին պահպանել զիւղացիների այդ շարժումը, յատկացնելով մեծ գումարներ վարկի հիմնարկութիւններ բանալու, որոնք պիտի նպաստէին զիւղացիների հողի սեպհականութեան ընդարձակելու գործին: Ուրեմն զիւղացիների համար վարկը ատանում է այժմ այն բնաւորութիւնը, որը ոչինչ նմանութիւն չունի նախկին փոխատու-խնայողական ընկերութիւնների հետ: Փոխատու-խնայողական ընկերութիւնները պաշտօն ունէին զիւղացիների զիւղատնտեսական և անձնական կարիքներին ծառայելու, և այս գործին աջակցելու դերը, պէտք է ասած, յաջողութեամբ են կատարում: Մինչ այսօր էլ զիւղական վարկի այդ հիմնարկութիւնները գործում են առանց խոչընդոտի և առանց դուրս գալու իրանց բուն պաշտօնից: Դոքա նոյն շաւղով շարունակում են գործել և այժմս, կը գործեն զեռ ևս ապագայում, որովհետեւ այս կարգի կարիքներ զիւղացիները միշտ ունենալու են, ինչ ձև և մեծութիւն էլ ստանար զիւղական հողային սեպհականութիւնը ժամանակի ընթացքում: Բայց աչքի առաջ ունենալով փոխատու-խնայողական ընկերութիւնների գործունէութեան նպատակը, պէտք է խոստովանել, որ դոքա անընդունակ երևեցան զիւղացիներին հողեր գնելու պահանջներին բաւարարութիւն տալու: Այս օրակս մենք ասացինք, զիւղացիների այդ պահանջը շատ զգալի կերպով երևաց այս վերջին տարիներում: Ահա թէ ինչո՞ւ փոխատու-խնայողական ընկերութիւնները, որոնք զիւղացիների այդ կարիքին բաւականութիւն տալ չը կարողացան, այս վերջին տարիներում աւելի քիչ աճեցին իրանց թւով: Այժմս պահանջ երևաց կազմակերպել մի այնպիսի վարկ, որը օգնէր զիւղացիներին իրանց հողային սեպհականութիւնները ընդարձակելու: Սորանից ծագում էր մի նոր զիւղական հողային վարկի խնդիր, որը պետութեան համար ընդ-

Հանուր նշանակութիւն ստացաւ թէ՛ զիւղական անտեսութեան բարելաւութեան և թէ՛ առհասարակ հողատիրութեան յաջող բաժանման տեսակէտից: Պետութիւնը լաւ ըմբռնելով այդ դրութիւնը և այդ դրութեան համապատասխան վարկի պահատութիւնից անմիջապէս բղխող անմիջիժար հետեւանքները երկրի տնտեսութեան համար, շտապեց մայիսի 18-ին 1882 թ. հրատարակել մի օրէնք, որի հիման վերայ բացւեց զիւղացիական ¹⁾ հողային վարկի բանկը (крестьянский поземельный банк): Գիւղացիական հողային վարկի բանկը նպատակ ունի հեշտացնել զիւղացիներին հողեր գնել, երբ որ վերջինները զորա մէջ շատ հարկաւորութիւն ունին, ի հարկէ, իրանց սեպհական հողերի սակաւութեան պատճառով: Բանկը զորա համար վարկ է տալիս իրան զիմող զիւղացիներին ուղղակի փողով: Իսկ այս հարկաւոր գրամը ձեռք բերելու համար զիւղական հողային բանկը զուգս է տալիս տոկոսաբեր թղթեր, որոնց վաճառելը և փողի վերածելը ²⁾ յանձն է առնում պետական բանկը (Государственный банк): Այս տոկոսաբեր թղթերը կոչւում են զիւղացիական հողային բանկի պետական վկայաթղթեր (свидѣтельство), որոնք բաժանւած են երեք մեծութիւնների՝ 100, 500 և 1000 ռուբլու և բերում են տարեկան $5\frac{1}{2}\%$: Պետական բանկը նմանապէս յանձն է առնում վկայաթղթերի շիջուցումն (погашение, amortisation), որը կատարւում է տիրաժների (тиражъ) միջոցով տարէնը մի անգամ վիճակահանութեամբ և միայն այն դումարների համեմատ, որոնք զիւղական բանկում զիղւել են զիւղացիների վճարած շիջական փողերից (сумма погасительныхъ взносовъ) երկու նախընթաց վեցամեակների ժամանակամիջոցում: Այս գումարների և տոկոսների վճարման և վերադարձման համար ապահովում են գլխաւորապէս զիւղացիների հողերը, որոնք բանկի համար գրաւական են կազմում, և նոյնպէս պետական ընդհանուր միջոցները:

¹⁾ Մենք գիտամբ ենք գործ ածում զիւղացիական խօսքը, որովհետեւ այդ խօսքը աւելի լաւ է արտայայտում վիշաժ հիմնարկութեան նպատակը, քան եթէ ասէինք՝ զիւղական կամ զիւղացիների բանկ:

²⁾ Տոկոսաբեր թղթերի վաճառման մասին ասում են՝ այդ թղթերը իրականացնել, réaliser, реализовать. իսկ այդ գործողութիւնը կոչւում է реализация, réalisation, իրականացում:

Գիւղացիական հողային բանկը վարկ է տալիս ամեն դասակարգի գիւղացիներին, այն է՝ բոլոր գիւղական համայնքներին և գիւղական ընկերութիւններին, որոնք բաղկացած պիտի լինին երեքից ոչ պակաս անդամներից։ Սոքա մէկը միւսի համար երաշխաւոր են ստացած զուամարների վերադարձման և տոկոսների վճարման վերաբերմամբ։ Վերջապէս վարկը տրւում է և ասանձին գիւղացիներին։ Հողային վարկը տրւում է գիւղացիներին ըստ ցանկութեան $24\frac{1}{2}$ և $34\frac{1}{2}$ տարով։ Գիւղացիները վճարում են բանկին այդ ժամանակամիջոցում տարեկան $3\frac{3}{4}\%$, իսկ բանկի վարչութեան ծախքերը ծածկելու և պահեստի զուամար (запасной капитал) կազմելու համար՝ $1\frac{1}{2}\%$ տարեկան։ Բայց փոխառութեան զուամարը շիջուցանելու համար (погашение ссуды), որ տւած է $24\frac{1}{2}$ տարով, վճարում է 1% տարեկան, իսկ $34\frac{1}{2}$ տարով տւած զուամարների շիջուցման համար՝ $1\frac{1}{2}\%$ տարեկան։

Գիւղացիական բանկի հողային գործունէութեան ամենազլխաւոր կէտերը զծագրելուց յետոյ, հաջորդենք նաև այս հիմնարկութեան մի քանի տարւայ գործունէութեան արդիւնքը ցոյց տւող մի քանի հետաքրքրական թւանշաններ։ Յունւարի 1-ին, 1886 թւին, գիւղացիները, մեզ զբաղեցնող գիւղացիական վարկի միջնորդութեամբ, գնել են հողեր 763,241 ղեսեատին՝ արժողութեամբ 39,700,000 ռուբլու։ Այսքան ղեսեատինից ուռւաց 7 հարաւային նահանգների վրայ գալիս է 377,000 ղեսեատին կամ $49,4\%$, արժողութեամբ 23,000,000 ռուբլու կամ $57, 4\%$ ։ Սա անկասկած մի ապացոյց է թէ՝ ո՛րքան անհրաժեշտ է եղել գիւղացիների համար հողային վարկի հիմնարկութիւնը, նամանաւանդ գիւղական հողատիրութեան բաժանման խնդրի տեսակէտից, որ պիտի համարել 19-րդ դարու լուծման ենթակայ սնտեսական-հասարակական ամենազլխաւոր խնդիրներից մէկը։ Ռուսիայում գիւղացիական հողային վարկը ստացել է գործնականապէս այդ չափ մեծ նշանակութիւն այն պատճառով, որ գիւղացիների հողը այնտեղ շատ պակաս էր (малоземелье)։ Հիմա թէ մեր Անդրկովկասեան նահանգներում գիւղական հողի սեպհականութիւնը ո՛րքան պակաս է մեր գիւղացիներին և թէ այդ սակաւութիւնը իրբև խոչընդոտ է հանդիսանում երկրիս գիւղատնտեսական զարգացման, թէ ոչ—սոքա խնդիրներ են, որոնք իրանց առաջնա-

կարգ նշանակութեամբ առանձին հետազոտութեան կարօտ են: Տէրութիւնը, ինչպէս արդէն յայտնի է, վճռել է նաև Անդրկովկասում բանալ գիւղացիական հողային բանկի մի մասնաբաժին, որը պիտի նպատակ ունենայ, վերը յիշած զործունէութեամբ, մեր գիւղական ազգաբնակչութեան հողային պիտոյքների լրացման ծառայելու: Առ այժմ կարելի է ասել, որ բանկը տեղեկութիւններ հաւաքելու ժամանակ այն հողերի մասին, որոնք գիւղացիները ուզում են առնել, պէտք է որոշէ զգուշաբար թէ՛ այն գիւղացիները, որոնք զիմում են բանկի աջակցութեան՝ ի՞նչ դասակարգի են պատկանում: Բանկը սկզբունքով պիտի օգնէ լոկ այն գիւղացիներին, որոնք շատ հարկաւորութիւն ունին հողերի մէջ: Զը նայած այդ սկզբունքին, բանկին զիմող գիւղացիների թւի մէջ կարող են գտնւել և՛ այնպիսիները, որոնք արդէն բաւականաչափ հողեր ունենալով, էլի կը ցանկանան հողեր գնել, որովհետեւ հողը շատ շահաւէտ գործիք է, երբ որ նա կապալով է տրւում: Պարզ է, որ այսպիսի գիւղացիներին հարուստ կարելի է համարել, որոնք իսկապէս հողագործների միջին դասակարգին են պատկանում: Հողեր գնելուց յետոյ, սոքա կ'աշխատեն իրանց նոյն իսկ նոր հողերը կապալով տալ միւս գիւղացիներին, որոնք հողի կարօտ են, այն էլ վաշխառուական վարկին համապատասխան պայմաններով: Գիւղացիական հողային բանկը պիտի նմանապէս զգուշութիւն գործ դնի իմանալու թէ՛ ո՞վքեր են այն մարդիկ, որոնք գիւղացիներին հողեր են ծախում: Արդե՞օք սոքա խոշոր հողատէրերն են, թէ դարձեալ հարուստ անուանւած համագիւղացիները: Եւ ահա թէ ինչո՞ւ է հարկաւոր այդ զգուշութիւնը: Շատ յաճախակի պատահում է, որ չունեւոր դասակարգի կարօտեալ գիւղացիները իրանց պարտքերը, որոնց մէջ և հարկերն են պարունակւում, վճարելու համար, հարկադրւած են լինում ծախելու իրանց սեպհական հողերը կամ, ևս առաւել, իրանց հողերի որոշ մասերը: Այդ գիպւածներում ներկայանում են հողեր գնելու համար ամենաշտապ կերպով կրկին հարուստ հողագործ գիւղացիները: Եւ որովհետեւ գիւղացիական հողային բանկի կանոնադրութիւնը զիւրացնում է հողեր գնելու միջոցը ամեն տեսակ գիւղացիների համար, ապա մեր հարուստ գիւղացիները, օգուտ քաղելով բանկի յիշեալ կարգադրութիւնից, կը սկսէին, մեծ օգուտներ

ստանալու նպատակով, շահագիտութեամբ (спекуляция, speculation) ըզբաղելը՝ հողերը իրանց խզճուկ համադիւղացիներին առնելով և կրկին շահաւետ կերպով ծախելով նման խզճուկ գիւղացիներին։ Այսպէս, օրինակ, մեր հարուստ գիւղացին՝ ներկայացնելով բանկի վարչութեան հող ծախողի հետ կապած վաճառման պայմանագիրը, կը ստանար բանկից համեմատ փոխառութիւն, որի գրաւականն է նոր գնած հողը, և այսպէս իր ծախսած կապիտալը ազատելով, կրկին կը դիմէր հողերի նոր շահագիտութեան (Güterschacher կամ Güterspeculation)։ Եթէ գիւղացիական հողացին բանկը, որի յարատեւ գործունէութիւնը մեղանում գիւղական հողացին սեպհականութեան վիճակը զգալի փոփոխման պիտի ենթարկի, վերը յիշած հանգամանքները ի նկատի չի առնիլ, մենք կարծում ենք, որ բանկը այդ դէպքում անգիտակցաբար նպաստած կը լինի հողերի աւելի ևս մեծ սակաւութեան, հակառակ իր առաջադրած նպատակին։ Այսու ամենայնիւ գիւղական հողացին բանկը, օգնելով փոքրիկ և չքաւոր գիւղացիներին հողեր ձեռք բերելու, մասամբ և խիստ հարեւած կը տար գիւղական վաշխառուական վարկի գոյութեան, որը, ինչպէս յայտնի է, գիւղացիներին ամենուրեք մեծ չքաւորութեան մէջ է գցում։ Քանի որ գիւղացիական հողացին վարկը օրէնքով կանոնաւորուած չէ մի որ և իցէ երկրում, գիւղացիները, հողի կարօտութիւն քաշելով, ստիպւած են լինում հարուստ գիւղացիներին կամ վաճառական հողատէրերին հողեր վերցնել կապալով։ Նապալառու գիւղացիները կապալի համար, ըստ պայմանի, կանխաւ յայտնի գումար են վճարում, որ նոքա սովորաբար պատրաստի չունին։ Գիւղացիները այս դէպքում ճարահատեալ նմանապէս կապալով են տալիս իրանց հողերը համադիւղացիներին շատ աժան գնով, օրինակ՝ զեսեառլինը 8 ռուբլով, փոխանակ 11 ռուբլու, որ կարելի կը լինէր ստանալ, եթէ հողը կամաւոր և ոչ ստիպողական կերպով կապալով տրւէր։ Գիւղացիները իրանց ստացած փողը վճարում են հողատէրերին և կապում են վերջինների հետ մի պայման, որի զօրութեամբ նոքա կապալի մնացած փողը վերջնականապէս պիտի վճարեն ցորենը հասնելուն պէս։ Երբ որ հունձը վերջանում է, գիւղացիները իրանց դառն աշխատանքով հաւաքած հացը հարկադրեւած թողնում են հողատիրոջ արտերում, որովհետեւ՝ չը նայած պայմանագրին՝ գիւղացիները

կրկին շունին փող կապալի մնացածը վճարելու համար. այնպէս որ, հացը արտերում շատ մնալուց յետոյ, վերջապէս փշանում և կորչում է: Պատահում է և այնպիսի դէպք, երբ հողատէրերը պահանջում են կապալառու զիւղացիներից հնձած հացը մաս առ մաս վերցնել արտերից և այն ժամանակ իրանց պարտքն էլ մաս առ մաս վճարել: Գիւղացիները հողատիրոջ յիշեալ կարգադրութեան հետ, ի հարկէ, մասամբ համաձայնում են և իրանց հացը շուտով ծախելու են տանում, որպէս զի ստացած փողերով իրանց պարտքը ըստ կարելոյն կանոնաւոր կերպով վճարեն: Այս հանգամանքը այն տխրալի և յուսահատիչ հետեանքն է ունենում, որ տեղացին շուկաների վրայ միանգամից շատ հաց է հաւաքւում, այնպէս որ վերջինի զինք չափազանց վայր է ընկնում: Հացի պուղը, որը, օրինակ, ծախւում էր 60—70 կոպէկով, գիւղացիները ստիպւած ծախւում են 36—40 կոպէկով: Եթէ հաշէինք այս կորուստի սոկոսը $33\frac{0}{100}$ և գումարէինք սորան այն կորուստի տոկոսների հետ, որ կրում են գիւղացիները իրանց հողերը կապալով տալով, մենք կը ստանայինք մօտ $40\frac{0}{100}$, որ նստում է գիւղացիներին այդ զարհուրելի վաշխառուական վարկը: Ահա՛, ուրեմն, մի կողմից այս կործանիչ վարկի վերացման նպատակու համար է, որ տէրութիւնը հիմնում է գիւղացիական հողային վարկի հաստատութիւնը նաեւ մեր երկրում: — Մաղթելով, որ այս տէրունական ձեռնարկութիւնը իրագործւի և իր նպատակներին հեշտութեամբ հասնել կարողանայ, մենք պիտի մատնացոյց անենք այն ծանրակշիռ խնդրի վրայ, որը անշուշտ նմանապէս մեծ ուշադրութեան արժանի է: Բացի գիւղացիական հողային բանկից, որը նպատակ պիտի ունենայ մեր գիւղացիների երկար-ժամանակեայ վարկի (долго-срочный кредит, crédit à longue terme) կարիքը լրացնելու, հարկաւոր կը լինի հողալ և կարճ-ժամանակեայ վարկի (кратко-срочный кредит, crédit à court terme) մասին, որի կարևորութիւնը ահա զիսն է մեր գիւղական կեանքում, բայց որը, որպէս և շատ ու շատ ուրիշ կարևոր խնդիրներ մեր պարբերական մամուլը ցայժմ, կարող ենք համարձակ ասել, յանցաւոր լուութեան է մատնած, թէպէտ և համոզւած ենք միւս կողմից, որ այդ անհոգութիւնը ոչ չարութիւնից, այլ մեր հրապարակախօսների անձեռն-հասութիւնիցն է: Գիւղացիների համար ծագում են տարւայ ըն-

Թացքում պիտոյքներ, որոնց համար դրամական օժանդակութիւն է պահանջուում: Գիւղացիները ունին սերմեր գնելու և տնտեսութեան հետ կապուած ուրիշ ծախսեր, բայց մանաւանդ հարկեր վճարելու պարտականութիւն: Եւ որպէս զի այս դէպքերումն էլ գիւղացիները չ'ընկնեն վաշխառուների ձեռքը, ինչպէս դժբաղդաբար այժմս լինում է, հարկաւոր է նմանապէս վերը ջիշած փոխառու-իննալոյական ընկերութիւնների նման վարկային հաստատութիւններ, որոնց մասին մենք մի ուրիշ յօդուածում մանրամասնաբար կը խօսենք: Նաեւ այդ կողմից Ռուսիայի փորձը կարող է մեզ մի յայտնի չափով ղեկավար լինել: Իրողութիւնը սա է, որ գիւղացիական հողային բանկի հիմնարկութեան հետ զուգընթացաբար հիմնուում էին գիւղական բանկեր փոքրիկ, կարճ-ժամանակեայ վարկի կարօտութիւնը լրացնելու համար. բանկեր, որոնց կարեւորութիւնը պաշտօնապէս ճանաչեց տէրութիւնից. զորա ծնունդն էր 1883 թ. տւած օրէնքը՝ գիւղական բանկերի մասին (положение о сельских банках): Հէնց այդ գիւղական կոչւած բանկերն են, որ պէտք է գիւղացիների կարճ-ժամանակեայ վարկի կարօտութեան բաւականութիւն տան: Ամեն կերպ պէտք է ցանկալ և յուսալ, որ գիւղացիական հողային բանկի ճիւղը Կովկասում բացւելուց յետոյ, երկար չը պիտի սպասենք, որ բացւեն մեզ մօտ նաեւ գիւղական բանկեր: Առաջինը, որպէս տեսանք, պիտի տայ երկար-ժամանակեայ վարկ, որով միայն գիւղացին հող կարող է գնել, երկրորդ տեսակի բանկերը պիտի հալթհալթեն գիւղացիներին կարճ-ժամանակեայ վարկ, որը հարկաւոր է անձնական գիւղատնտեսական պիտոյքները լրացնելու համար:

Գ Ր Ա Խ Օ Ս ՈՒ Թ Ի Ի Ն

Մ. ԱՔԵՂԵԱՆ, «ՆՄՈՒՇՆԵՐ». Նուշի, 1888 թ. 8-ծալ 108 եր.
տառ. № 12. Թուղթը և տիպը մաքուր, գինը 40 կոպ.:

Հեղինակը երեւի կամեցել է հասարակութեանը ծանօթացնել իր բանաստեղծական շնորհքի հետ և աչք պատճառով լոյս է ածել աչք ուսանաւոր «Նմուշները»: Ուսանաւորների մի քանիսի նրա թը հին եկեղեցական աւանդութիւններից է և ամենաապագայ կերպով, իբրև թէ «ժողովրդականացրած»: Ընթերցողի վերաջ աչք՝ բանաստեղծական ոգուց բոլորովին զուրկ՝ ուսանաւորները աջակիսի տպաւորութիւն են թողնում, որ կարծես հեղինակը զօռով իր մտքից հանել է բառեր և կուտակել նոցա միմեանց վերաջ, միայն պահպանելով չափը: Չափի համար նա զոհում է ամեն բան և թույլ է տալիս, օրինակ, աչակիսի բռնութիւններ լեզուի վերաջ. «լսում'ի» (փոխանակ լսում էի), «հիմ'» (փոխանակ հիմա), «անա'ջնոեղ» (փոխանակ անաջնոեղ): Խրթին բառերի կողքին չանկարծ ամենաուսմկական բառեր և ոճեր. օրինակ, «բրմուտ, խիշտ, դանդաշումն, թօն, հիւղ, մլար, ժխոր, նենգժեռ» և այլն, և դոցա կողքին՝ «կանում, հրէն, դարգանդում, դարա, գաղւում» և այլն: Պ. Աբեղեանը նորոգում է էլի մի անհամ անհարազատութիւն մեր լեզուի մէջ. «նէ, ներա» իդ. սեռի համար, փոխանակ «նա, նորա»: Առհասարակ լեզուն շատ անհարթ և անախորժ է:

Ճաշակ տալու համար ընթերցողին հեղինակի ինքնուրոյն ուսանաւորների մասին, գեղարւեստական-բանաստեղծական կողմից, չառաջ բերենք մի քանի կտորներ.

Սուրբ վարդանը հեծաւ իւր ձին,
Չալնեց հալոց գիւղ ու քաղաք,
«Ով սէր ունի լոյս-Հաւատքին,
Թո՛ղ գալ, ասաց, նա իմ քամակ»: (եր. 27)

Ահա և մի սիրահարական բանաստեղծութիւնից մի նկարչական կըտոր (եր. 81).

Անդադրում գետակն է ալիք
Միայն վարելով մնչում,

Եւ քամին, սիրուն իմ Ալիկ,
Մէկ-մէկ հանգարառէ շնչում:

Բերենք մի կտոր էլ, ուր կը տեսնէք ինչ բանաստեղծական համեմատութիւն է անում հեղինակը (եր. 90):

Ա'խ, անցաւ, կորաւ, իմ սկիւ երազ,
Սրտիս մէջ մնաց միայն մոռլ մութ,
Ինչպէս վերջալաւ ժպտոն հեղանազ
Շուտով մթնեցնում է արևամուտ...

Պ. Արեղեանը արեւ է մի քանի թարգմանութիւններ գերմաներէնից, ֆրանսերէնից և ռուսերէնից: Թարգմանիչը չէ ասում թէ գերմանական բանաստեղծութիւնները արդեօք թարգմանել է բնագիրներէից, թէ ռուսական թարգմանութիւններէից: Առհասարակ բոլոր «Նմուշներ»-ի թարգմանութիւնները անգոյն են և չեն չափնում բնագիրների ոճն ու ոգին: Հասկացողութիւն տալու համար ընթերցողին ալիք թարգմանութիւնների մասին, զառաջ բերենք Գեօթէի Erlikönig-ի թարգմանութիւնը՝ «Մէրու-Շահապետ» (եր. 77): Համեմատելու համար բնագրի հետ, մի քանի կտորներ բերենք և կը տեսնէք՝ որքան թարգմանութիւնը հեռու է բնագրից թէ բառերի և թէ ընդհանուր ոճի ու ոգու կողմից: Ահա օրինակներ զատ-զատ տուներից:

Wer reitet so spät durch Nacht und Wind...

Ան ով արշաւում գիշերը ցրտին...

Mein Sohn, was birgst du so bang dein Gesicht

Որդի, ինչ ևս կուչ եկել՝ ինձ կպնում:

Der Erlikönig mit Kron und Schweif.

Մէրու-Շահապետ, ապին, հրէն, երկնայն:

In dürren Blättern säuselt der Wind.

Ան քամին խշշաց հանեց ստափիւն:

Erlikönig hat mir ein Leid gethan.

Մէրու-Շահապետ, մէջքս, կտորեց. և ալլն:

Ալի ալլանդակութիւն է և ոչ բանաստեղծական թարգմանութիւն: Աւելի լաւ կ'անէր պ. Արեղեանը, եթէ ալիք «Նմուշները» պահէր իր մօտ անտիպ՝ միայն իբրեւ «պատանեկութեան ժամերից վիշատակ»,

Լ. Ս.

ՍՐՇԱԿ ՄԵՀՐԱՅԵԱՆ—ՍՐԻՆՔ. «ՆՐԱԽԱՅՐԻՔ», պատկերազարդ հա-
ւածներ մանուկների համար, հրատարակութիւն Կամար Սարգսեանի.
1887 և 1888 թ. Թիֆլիս. չորս գիրք (խրաքանչիւրը 4-ճալ՝
մօտ 50 երեսից). գինը խրաքանչիւր գրքոյկի 50 կոպ.

Որովհետեւ խրաքանչիւր գիրքը լոյս է տեսած տարւոյ չորս եղանակ-
ներին, այդ պատճառով գրքոյկների երեսին գրած է. Առաջին գիրք—
Գարուն, երկրորդ գիրք—Ամառ, երրորդ գիրք—Աշուն, Չորրորդ գիրք—
Զմեռ. Ոչինչ ներքին կառ ըովանդակութեան և տարւոյ եղանակների մէջ
չը կազ (այսինքն՝ օրինակ, հասուածները պարնան գրքում բոլորովին իրանց
ըովանդակութեամբ չեն վերաբերում պարնան):

Մանուկների համար գրած գրքերի ըովանդակութիւնը պէտք է հե-
տաքրքրելի, պարզ և բնական լինի: Իսկ «Նրախաչիք»-ի հասուածները մեծ
մասամբ անպէտք են մանուկների համար իրանց թոյլ, անհետաքրքրելի և
չինծու, կարկատած ըովանդակութեամբ: Ամբողջ չորս գրքերում կարելի
է ցոյց տալ միայն հետեւեալ վաքր ի շատէ ըաջողւած հասուածները: Ոտա-
նաւորներից՝ (Գ. I) Բարեսիրտ մանուկ, Եգնիկ. (Գ. II) Աղբատ, Արտուտ.
(Գ. III) Որբ, Աշնան տերեւ, Ծիծեռնակ. (Գ. IV) Չորս եղանակ:—Արձակ
գրւածներէց՝ (Գ. II) Որսորդ, Եղջերունք. (Գ. III) Գողութեան հետեւանք,
Ոսկի և կրակ. (Գ. IV) Սալորենի, Բուէճ և Չնչին արարածների մեծ դերը:

Ինչ վերաբերում է լիզուին, նա չունի մանկական հասուածների համար
անհրաժեշտ ըատկութիւնները՝ պարզ, կոկիկ, կանոնաւոր, զոզարիկ չէ: Ինչ
միտք ունի աչալիսի անճոռնի բառեր. «պլտորտալին, չալտալորիկ, ցուփ-
լիկ, ճնջուշտում, փուչփուչացնել» և ալլն. զորա ոչ լիզուն են «ժաղպըր-
ղական» չինում և ոչ ըողոր հալ մանուկներին հասկանալի են և վերջապէս,
կարիք չը կալ աչալիսի անճոռնի բառեր զորճածելու: Նոյնպէս պէտք է
հեռու կենալ աչալիսի անհամ ոճերից. «միսը վեր էր թալիում, կէսը գնում
էր, կարծես» (Գ. 2. եր. 34), «կովի սէգ աչերից կրակ էր ցալտում» (Գ.
2. եր. 35), «Գլխարկը սրպէս սրբիչ հանգիտացալ» (Գ. 2. եր. 25),
«Իսկ ցօղն արժաթի պնդի նման պաղել էր մարդապետնում». «զանգակ-
ները չխկչխկում են» (Գ. 3. եր. 17) և ալլն: Միթէ մի տաւանձին
գեղեցկութիւն է, երբ ամենահասարակ բաների մասին խօսելիս, աչալիսի
ճոճուան, փքւած խօսքեր են զորճածում. «ընկուղենին վշտաղին չըչին
արձակից և սեամած ամպն անփախուտ զարձաւ նրա փոքրիկ աչերից»
(Գ. 1. եր. 36): Ալլն նման է նորան, երբ օպերալում ամենահասարակ մի
բանը ասում են երգելով կամ թատրոնական արտակարգ չարժաւորներով,
գրիցուք՝ «տուր ինձ մի բաժակ ջուր» նախադասութիւնը: Ոտանաւորները
գրւած են անտաշ և անախորժ լիզուով: Այստեղ չէ կարելի չը նկատել
պ. Սրինգին, թէ ամեն մի գրւածք ոտանաւորի ձևով, զեռ չէ նշանակում
նա բանաստեղծութիւն է:

Չորրորդ գլխի վերջում հրատարակչի կողմից գրած խոսքից, ի միջի առկայ խմանում ենք, որ «Նրախաղիքի» մէջ տպւած հատւածները «աղ և աղ տեղերի հաւերի կեանքից է առնուած» և թէ «բոլոր պատկերները դժգոյքի կողմից բուն հաղի տխրութեան ներկայացնում»: Դժուար չէ համոզուել, որ այդ միտքն ըսկ հրատարակիչներին չատուկ խօսքեր են. ինչպէս պատկերները, նախադէս և բովանդակութիւնը (չէ որ միտքն անուանները հաղկական լինելով, դեռ չէ նշանակում, որ հաղի կեանքից են) ոչինչ բնորոշ հաղկական գծեր չունին, աղ մի անորոշ, սովորական, ընդհանուր եւրոպական ձև ունին: Հրատարակիչը ասում է, որ «Նրախաղիքը» գրւած է, երբ հեղինակը 17—22 տարեկան էր, ուստի արդարացին է, որ «պատուը կարող է մի փոքր խակ լինել»: Արթուր մանուկները և հասարակութիւնը պէտք է սուսին հեղինակի մօքի խախտութեան արտադրութիւնները... Հրատարակիչը փառք ասում է.—«Նրախաղիքի» մէջ գետեղւելով միտքն մանկական գրւածները, բանաստեղծութիւնները առանձին գրքով կը հրատարակին, որովհետեւ իրանց մօքերի խտութեամբ (?) կարող էին անհասկանալի մնալ մանուկներին.—«Եթէ այդ բանաստեղծութիւններն էլ «խակ պատգներ» են, ի դուր տեղը մի ուտեցնէք հասարակութեան. առանց դուրսն էլ նորա տատնարը խանդաւած է բազմութիւն անհամ և խակ գրւածներով, մանաւանդ «բանաստեղծական»:

Այսպէս ուրեմն այդ բոլոր չորս գրքուկներին տեղ եթէ տպւէր մի փոքրիկ գրքուկ, վերև չիշած հատւածներից բաղկացած (մի խօսքով ընտրութեամբ), մենք աւելի մեծ կարծիք կ'ունենայինք թէ հեղինակի և թէ հրատարակչի մասին, իսկ մանուկները, տալով 2 ուրբալ փոխանակ 50 կոպէկ, կ'ունենային ընթերցանութեան համար մի օգտակար գրքուկ. իսկ ալժմ 2 ուրբալ տալ և գնել այդ չորս ջրալի «խակ» գրքուկները՝ բոլորովին անարդիւն մի ծախք է, մեր կարծիքով:

Լ. Ս.

Ս. ՓԻԼՈՍԵԱՆ. «ԶՐՈՅՑՆԵՐ ԲՆԱԿԱՆ ՊԱՏՄՈՒԹԻՒՆԻՅ». Առաջին մաս. Տփլիս, Ռօտինեանի տպար. 1888 թ., 4-ծալ. 76 էր. գինն է 40 կոպ.:

Տարրական գրքերը, նա մանաւանդ բնական գիտութիւնների վերաբերեալ, պէտք է կազմւած լինին մի խիստ որոշ սխտեմով, նախագծով և հետևողութեամբ: Չը պէտք է երբէք մի բան պատմել, առանց նախ և առաջ ամենահասարակ հիմունքները (առանց որոնց անկարելի է պատմածը հասկանալ) պարզելու: Այսպիսի գրքուկներ պէտք է աղնալու կազմւած լինին, որ ընթերցողը կամայկամայ, սխտեմաբար ծանօթանալ նրան մասնակարարող գիտելիքների հետ:

Պ. Ս. Փիլոսոֆանը սկսողին (հեղինակը աչքի առաջ է ունեցել հայոց ծխական դպրոցի աշակերտներին, նաև «այն փոքրիկ և հասակաւոր ընթերցասէրներին, որոնք դպրոցում ուսած չը լինելով բնական արտոմութիւնը, կը փոփազին լցուցանել ալը թերին իրանց մտաւոր զարգացման մեծ խնդրում») առանց ընդհանուր, ամենատարրական տեղեկութիւններ տալու դասաւորութեան (կլասսիֆիկացիայի) հիմունքների վրայ, առանց ցոյց տալու կենդանաբանութեան մէջ ամենանշանաւոր բաժանմունքները, առանց ալը բաժանմունքների ընտրույ մի ընդհանուր նկարագիրը տնելու, և, վերջապէս, առանց թւելու սկզբից գոնէ ամենազլխաւոր բաժանմունքների լոկ անունները, զիցուք հէնց աչսպէս՝ «կենդանիները բաժանուած են. Ողնաշարաւորներին և Անողնաշարաւորներին: Ողնաշարաւորներին պատկանում են հետեւեալ դասերը՝ կաթնասուններ, թռչուններ, Սողուններ, Երկակենցաղներ և Ձկներ, իսկ Անողնաշարաւորներից մենք կը զննենք միայն միջատների դասը»: Մենք ասում ենք, գոնէ առնապը, այս պէտք է աւելի իր նոր սկսողներին. իսկ պ. Ս. Փիլոսոֆանը աչսպէս է սկսում, ոչինչ չ'ստելով նախապէս (եր. 7).

Ա.

Մ Ա Ր Գ

Վետու մի քանի երես անցնելով (եր. 12), գնում է մի ընդհանուր վերնագիր՝

ԿԱԹՆԱՍՈՒՆ ԿԵՆԳԱՆԻՆԵՐ

Բ.

Կ Ա Տ Ո Ի

էլի մի քանի երեսից վետու (եր. 30) Գլուխ Բ. Թռչուններ. վետու (եր. 41) զլուխ Գ. Սողուններ և Ձկներ:

Նախ՝ որ ալը վերնագիրներից սկսողը ոչինչ չի հասկանալ դասաւորութեան մասին. երկրորդ՝ ինչո՞ւ մարդը կաթնասուններից դուրս է. երրորդ՝ ռը է «զլուխ Ա.», որ եր. 30 քանկարծ պատահում ենք «զլուխ Բ.». չորրորդ՝ ինչ հասկանալ սկսողը թէ սողունները և ձկները առանձին առանձին դասերի են պատկանում, քանի որ սկզբից ոչինչ հասկացողութիւն չէք տեւել դասաւորութեան ամենատարրական դիտելիքների մասին: Կենդանաբանութեան մէջ ամենամեծ երկու բաժանմունքների վերաբերեալ՝ Ողնաշարաւորների (Vertebrata) և Անողնաշարաւորների (Evertabrata), նոցա մէջ եղած զանազանութեան, նոցա ընդհանուր բնորոշութեան (характеристика) մասին նա ոչինչ չի ասում, ալ միայն եր. 45, ի միջի աչլոց, զրից անելիտ, մի տեղ բզէզի մասին խօսելիտ, նկատում է. «վերև զննուած կենդանիների ոսկրայինգմի ամենակարեւոր մասն ողնաշարն է, ուստի նրանք կոչոււմ են ողնաշարաւոր կենդանիք և որովհետև բզէզը չ'ունի ալը, կոչոււմ է անողնաշարաւոր կենդանի»: Լաւ. ինչպէս հասկանալ սկսողը

թէ չերամբ, ոջիլը, ճանճը, լուսն և ալն, ողնաշարաւորներին են պատկանում, թէ անողնաշարաւորներին: Չէ որ դուք, պ. Ս. Փիլոսոֆ, սպասում էք որ սկսողը դեռ ոչինչ չը գիտէ: Հէնց դորա համար զգուշացնում էք նորան ասելով. «թիթեռնիկն էլ բզէզի նման ոսկրներ չունի» (եր. 48): Ուրեմն եթէ միւսների մասին (ոջիլ, լուսն, ճանճ և ալն) ոչինչ չէք ասել, ընթերցողը կարող է կարծել թէ նոքա ոսկրներ ունին: Ախար, չէ որ ընթերցողները դեռ ոչինչ չը գիտեն, հէնց դորա համար լուրջ կերպով նոցա ասում էք. «կովը ծնում է հորթեր, որոնց կերակրում է իր կաթով» (եր. 26). «մաքին ծնում է դառներ, որոնց կերակրում է իւր կաթով». (եր. 28) և ալն: Եւ չանկարծ ալգալիսի ընթերցողների առաջ շարում էք կմախքի ոսկրների անունները, նկարագիրները, չը տալով մինչև անգամ մի ամենաանհրաժեշտ, մի որ և իցէ կաթնասունի կմախքի նկար: Մինչդեռ գիրքը զարդարել էք, գործի համար բոլորովին աւելորդ, պաճուճանքներով, մանրմուշեր նկարներով՝ «Աղբիւրից» վերցրած: Ի՞նչպէս ձեր ընթերցողը, որը կեանքում ոչ մի կմախք չի տեսել և դեռ ոչինչ չը գիտէ և առաջին անգամ է լսում մինչև անգամ թէ «հաւը ձու է ածում» (եր. 51), ի՞նչպէս ալգալիսի ընթերցողը հասկանալ ձեր մարմնակազմական բացատրութիւնները, առանց մի ամենահասարակ նկարի:

Բոլոր մարմնակազմական (անատոմիական) և ֆիզիոլոգիական ու կենցաղավարական տեղեկութիւնները անկանոն, առանց որոշ մի կարգի, խառնափնթոր, կցկտուր չարթւած են դէս ու դէն ամենաապւանդակ կերպով: Եւ ալն չի, որ մի լապտերի հետեւողութեամբ, պարզ սկսի մի բան նկարագրել, ալ անկատար, խառնափնթոր, դէսից դէնից մի քանի անկապ, աննշան խօսքեր է որ կրկնում են: Կիցուք խօսում է կմախքի մասին. փոխանակ բոլոր կաթնասունների կմախքի վերաջ մի ընդհանուր տեղեկութիւն տալու, պարզելով ասածը մի որ և իցէ նկարի վերաջ, և ամեն մի ներկայացուցչին գալով չատկանիչ դանաղանութիւնը նկատելու, պ. Ս. Փիլոսոֆը ամեն մի կաթնասունի մասին, առանձնապէս, անկապ, ոչինչ չը պարզող խօսքեր է որ կրկնում է: Առնենք, օրինակի համար, նորա ասածները վերին և ներքին անդամների (ծալրերի, ալսինքն՝ ոտների) մասին: «Աթնասուն կենդանիներ» վերնագրի տակ առաջին տեղն է բռնում «Աատուն», որի ծալրերի կազմութիւնը աչապէս է բացատրում իր ընթերցողներին (եր. 12). «Առաջին ոտները կապած են ողնաշարին թիակի երկար ոսկրով, իսկ վերին ոտները—կոնքի ոսկրներով» (իսկ ուրիշ կաթնասունների մօտ ինչպէս է, միթէ մի ուրիշ տեսակ է). վերջ (եր. 13) «Աատուի իւրաքանչիւր ոտը կազմուած է երեք երկարացրած ոսկորներից, որոնք միաւորուած են չօղերով և ալք ոսկրների միաւորուած տեղը շարժական է. ոտները վերջանում են կարճ մատներով». (միթէ դա է ծալրերի կմախքի նկարագիրը և միթէ ոսկորների միաւորութիւնը ուրիշ կենդանիների մօտ ալլապէս է): Յետոյ գալով Շանը՝ ասում է. «Շան առաջին ոտները բաղկանում են ուսուկ-

րից, դաստակից և թաթից, իսկ փետին ոտները—աղդրից, սլոդից ու ներքանից. ոլոզների վերև գտնուում է փոքրիկ ծնկոսկը» (բողոքովին վայր ի վերու խօսքեր. եթէ չէր կամեցել բոլոր սկոբները թւել, դոնէ՛ր Բաթան մոնքները ճիշդ ասէիք): Ձիւս ստներ ժամին արժանի է գտնում նկատել միայն. «Ձիւս պինդ ու ուժեղ ոտները վերջանում են սմբակով, որը շատ հաստ ու լայն է» (եր. 23). (Իսկ որ աւելի նշանաւորն է և հետաքրքրելին՝ թէ այդ սմբակը ինչ բան է, միւս կաթնասունների ծալքերի ո՞ր մասին է համապատասխանում. դորա մասին աւելորդ է համարել հեղինակը խօսել): Ասացէ՛ք խնդրեմ, ինչ «հիմնաւոր և կանոնաւոր» հասկացողութիւն կարող է կազմել ընթերցողը, հէնց օրինակի համար, կաթնասունների վերին և ներքին անգամների կազմութեան մասին: Պէտք է նկատել, որ նոյնքան անկատար են և միւս տեղեկութիւնները: Պ. Փիլօսօհը ամեն տեղ իր պարագն է համարում կրկնել. «Մարդու մարմինը կարմիր է և տաք» (եր. 10), «Կատուի արիւնը տաք է և կարմիր, շնչում է թոքերով» (եր. 14) (իսկ մարդը ինչո՞ւ): Հասնելով Շանը՝ էլի ասում է. «Նրա արիւնն էլ նոյնպէս տաք և կարմիր է, շնչում է նոյնպէս թոքերով» (եր. 17): Այսպէս, պարոնը ոչինչ հասկացողութիւն չ'ունի կարգ ու կանոնի և դասադրեր կազմելու մասին: Կարծեմ բաւական է ինչքան խօսեցինք. եթէ քննենք բոլորը, պէտք է մի նոյն հաստութեամբ, գուցէ և աւելի, գիրք գրենք:

Մի խօսքով, կարելի է ասել, որ պ. Ս. Փիլօսօհի «Զրույցներ»-ը մի ամենախաղաղ և տգէտ անձնավտահութեան, ափերիտական դործ է: Զրնալած հեղինակի մեծ մեծ խօսքերին (տես Աղդ), նա ոչ միայն այդ դասագրքով չէ կարող «լցուցանել թերին իւր փոքրիկ և հասակաւոր ընթերցանների մտաւոր զարգացման մեծ խնդրում», այլ նաև կարող է միայն սկոտների մտքերում լարուցանել կատարեալ խառնաշփոթութիւն և թերի, ստոր կարծիք ընական պատմութեան մասին:

Լ. Ս.

Ս. ՓԻԼՕՍԵԱՆ. «ԿՈՐԱՆՍ ՄԱՐԿԱՐԻՏ». Վէպ-նկարագիր Նոր-Բայազէտի վարք ու բարքի. Տփլիս. Տպարան Մ. Գ. Ռօմինեանցի, 1888 թ.
8-ժալ, 175 եր. տառ. №12, գինն է 50 կոպէկ:

Այդ գրքովը մի բաւական գեղեցիկ և բազմակողմանի նկարագիր է է Սեանայ լճի մօտ գտնուող այն ծագկաւէտ, կանաչադարգ ու աղլիւրաւատ գիւղաքաղաքի, ուր օդի մեղմութիւնը «անմահական» աղբիւրների ջրերի հետ միասին՝ պարգեւել են «Գէօկչեցի» հաղին առողջ, վախլուշ կազմաւածք, առողջ և գեղեցիկ սրտակեր, կրտսի սիրտ և ուրախ, զարթուէր բնաւորութիւն: Աւնտեղ ջերմեռանդ ուստապնացութեան հետ կապւած մշտական քէֆն ու ուրախութիւնը, զուռնան ու նաղարան, երգն ու պարը վերջ

չունին. ամենեղ հարսանիքը, իւր նահապետական պարզութեամբը, վեց-եօթն օր է տևում: Բնութեան այդ գեղեցիկ զոյում սէրն էլ բուռն է և վեհ: Անտեղ սիրող սրահերը, եթէ խոչընդոտաների են հանդիպում, իրանց զլուխը մահու են մատնում անխռով ու անտրտունջ: Եւ իրաւ, գրքովի հերոսների՝ Սմբատի ու Մարգարտի սէրը անհման է: Տեսարանները, մանաւանդ գրեալով վերջը, այնքան սրտաշարժ են, որ դժւար է արցունքը բռնել: Սրտաշարժութեան կողմից կարելի է համեմատել այդ վէպիկը «Արամ էն Սիլվա»-ի (Ռուսինիայի թագուհու) զոյտրիկ վէպիկների հետ:

Յաւալի է միայն, որ լեզուն (չեմ խօսում տեղական բարբառի մասին) վերին աստիճան անմշակ և զուրկ է քերականական տարրական կանոններից: Օրինակ՝ «Նոր-Բաղադէտը, որ պարծենում է իւր հովասուն օդով և առողջ ջրերով, ահա Խաչերի ջրերն են միւս բաղմաթիւ աղբւրների մէջ առաջին տեղը բռնում, որ սառերկրեայ խողովակներով ճիւղաւորուած ցրւում է քաղաքի մէջ և այլ տեղեր» (եր. 129): Մարդ մնում է չւարած: Գլխաւոր նախադասութիւնը, միջանկեալով ընդհատուելոց լիտոյ, չէ վերջանում, սկսում է նոր գլխաւոր նախադասութիւն: Անուն բալին տղնակի, բայը եղակի գրւած և ալն. համաձայնութեան (syntaxe) հոտն անգամ չը կալ: Մատենագիրը չը պիտի դուհկացնէ իւր լեզուն. ընդհակառակն, նորա ուղղակի կոչումն է՝ ժողովրդին կանոնաւոր լեզուի ընտելացնելով՝ կանոնաւոր մտածելու վարժեցնել:

Յ. Լ.

«ԸՆՏԻՐ ՀԱՏՈՒԱԾՆԵՐ» (Քրեւթումաթիայ). Հայ դպրոցների համար: Ա. մասն.—Արձակ. երկրորդ տպագրութիւն (հարիւր նոր հատուածով). յօրինեց Յովհաննէս Նազարեանց. Թիֆլիս: Տպարան Մարտիրոսեանցի, 1889 թ .504 երես., տառ № 12, գինն է 1 ր. 25 կոպ.

Գրքիս յօրինողը կամ առաւել ճիշդ ասելով՝ կազմողը, արդէն ծանօթ է մեր գրականութեան մէջ իբրեւ հեղինակ հազերէն լեզուի դասադրերի: Անծանօթ չէ մեր մանկավարժներին ալ. Նազարեանցի այս գործը, որի երկրորդ տպագրութեամբ լոյս տեսնելն արդէն մի առանձին զնահատութեան նշան պէտք է համարել, թէև առաջին տպագրութեան ժամանակ (1883) ալ. յօրինողը այնպիսի հուշակահար միջոցների չէր գլխել, ինչպէս այժմ: Զեկուցողիս կարծիքով, աւելորդ էին գրքի սկզբում հրատարակւած երկու նպատաւոր քննադատութիւնները: Եթէ վեց տարի առաջ այս գիրքը ոչ մի փառաբանող լատարարութեան (ռէկլամ) կարօտ չէր, անշուշտ նրա երկրորդ և տուարացրած տպագրութեան համար ալժմ առաւել ևս աննպաստակ են մի մանկավարժական ժողովի և կամ մի սոսկականի կարծիքը: Բնորի հատուածները մի ժողովաճու են զանազան ազգային և օտար մատենագիրներէ

գրածներից քաղած չօղւածներէ, որոնք դասաւորւած են մատենագրութեան տեսութեան որոշած բաժիններէն համաձայն: Այսպիսի հատւածների ժողովածուներ չառ կան օտար մատենագրութեանց մէջ. որանք զործ են դրուած զպրոցներում (ոչ ժողովրդական, այլ միջնակարգ), իբրև դասագիրք լեզուի և նախաշաղի մատենագրութեան տեսութեան և պատմութեան և կոչւում են Chrestomathie (քրեստոմաթի), լոնարէն քրեստոմաթիա խօսքով, որ կը նշանակէ ժողովածու ընտիր հատւածների. ինչո՞ւ ուրեմն քրեստոմաթիա է ոչ քրեստոմաթի:

Այս երկրորդ տպագրութիւնը Ընտ. հատ.-ի ճոխացրած է և փոփոխած. մանաւանդ փոփոխւած է չօղւածների կարգը. բացի դրանից, ունի և երկու մեծ լուսւած գրքի սկզբում՝ «Տեսութիւն գրականութեան» եր. 18—43 և վերջում՝ «Գրաբար չօղւածներ» եր. 489—504:

Ընտիր հատւածների գլխաւոր բաժիններն են. I. Նկարագրութիւններ. 1) Բնութեան երևութներ, 2) Աշխարհագրական (ա. Ֆիզիքական, բ. ժողովրդագրական), 3) Հանապարհօրոյութիւններ, 4) Նամականի, 5) Հանդէսներ, 6) Պատկերներ, 7) Զուգակշիռ, 8) Խորհրդածութիւններ. II. Վիպասանական հատւածներ. 1) Վարքագրութիւն, 2) Կենսագրութիւն, 3) Ինքնակենսագրութիւն, 4) Ժամանակագրութիւն, 5) Յիշատակարան, 6) Պատմութիւն, 7) Փիլիսոփայութիւն, 8) Հոգևոր պերճախօսութիւն, 9) Հատեր, 10) Դասախօսութիւններ, 11) Հովուական. ընդամենը 167 չօղւած, իսկ 168-երորդը, որ կոչւում է «Սաչ օղենա ինձ (Գ. Մուրադեանց)» չը կազմէ գրքում, թէև ցանկում նշանակւած է: Գրաբար հատւածների թիւն է 24, որով հատւածների թիւն ամբողջապէս կը լինի 191. մինչդեռ առաջին տպագրութիւնն ունէր 145 հատւած, առինքն երկրորդ տպագրութեան մէջ աւելացրած են ոչ թէ 100, ինչպէս գրքի երեսունն է տպւած, այլ միայն 46, չը հաշւելով գրականութեան տեսութիւնն և երկու լանձնարարական քննադատութիւնները, որ եւրոպական հրատարակութիւնները գրքի չպատարարութեան (Prospectus) մէջ են տպւում:

Այն մատենագիրներն, որոնցից հատւածներ են հանւած, բաւական բաղմամբ են. աղպարին մատենագիրներից չառ սակաւն են պակաս, օրինակ՝ Պաօչեանցը. դրա փոխարէն կան աշնպիսի գրողներից հատւածներ, որոնք անձանօթ են և որոնցից բերած հատւածներն լաւ կը լինէր թողնել, քան թէ տպել (տես. չօղ. 75):

Թարգմանական հատւածների լեզուն չառ անմշակ է. օրինակ, կարդում ենք. «տանում էր ուռած ջրերը», «ջիզ» (նեարդ), «սովորով» (սովորութիւն), «ֆիզիքական» (բնական), «չեմ համարձակի (լ) մտածել», «ֆիֆլիդի հպերն ալնքան նմանեցրին իրենց վրացիներին», «պատմողական», «տեղաւորութեամբ նոտարանի վերայ» և այլն և այլն: Տեղիւ սղութիւնը չէ ներում չառ օրինակներ բերել: Զարմանալի է, որ պ. օրինողի աչքից փախել են Փ. Վարդանեանի գեղեցիկ թարգմանութիւններն, որոնցից աւելի ընտիր օրինակներ կարող էր բերել:

Բնաիր Հատուածների մանկավարժական, գրական նշանակութեան և նրա կաղմակերպութեան մասին խօսելն մեր նպատակը չը լինելով՝ թողնում ենք այդ մի ալ առթի, իսկ գալով «Տեսութիւն գրականութեան» կոչւած բաժնին, քանի մի խօսք կ'ուղէինք ասել:

Պարոն չորինողի «Տեսութիւն գրականութեան» կոչւած բաժինը ամբողջովին թարգմանութիւն է և կամ մեղմօրէն ասելով՝ փոխադրութիւն է առսերէն «Учебная Теорія Словесности.» Н. Мниина. С. П. 1881. զրբից, որից հանած է տաղաչափութեան վերաբերեալ կտորը միայն: Զեկուցողիս կարծիքով, պէտք էր նախ՝ աղբիւրն չիշել և երկրորդ՝ աւելի մշակել աղ բաժինը, աչքի առաջ ունենալով և ալ աղ տեսակ զրբեր և ոչ թէ միայն մի զրբից թարգմանել, որի տեսութեան հիմնական զաղափարներն վիճելի են:

Վերջացնելով մեր զեկուցումը Բնաիր Հատուածների մասին, պարտք ենք համարում լանձնարարել ալս գիրքը մեր հպերէնի ուսուցիչներին, որ իւր առատ նիւթով շատ օգտակար կարող է լինել զայրոցներում իբրև մատենադրական ճաշակ զարգացնող և շարադրութիւններին ուղղութիւն տալու առաջնորդ:

Ք.

ՆԻԻԹԵՐ ԱՆԴԻԿՈՎԿԱՍԵԱՆ ԵՐԿՐԻ ՊԵՏԱԿԱՆ ԳԻՒՂԱՑԻՆԵՐԻ ՏՆՏԵՍԱԿԱՆ ՎԻՃԱԿԻ ՈՒՍՈՒՄՆԱՍԻՐՈՒԹԵԱՆ ՀԱՄԱՐ: Հրատարակութիւն Պետակ. կալաձների Մինիստրի հաւատարմատար Կովկասում—Ի. Ի. Տիխէեւի: Թիֆլիս: 7 մեծադիր հատորներ, 2-ժալ, բոլորը միասին 5525 էր. տառ № 12.

Այս նշանաւոր հրատարակութիւնները պատկանում են մեր զարուամենանշանաւորներին՝ Անդրկովկասի վերաբերեալ: Նոքա մեծ գեր պիտի խաղան մեր երկրի զիւղական կեանքին վերաբերեալ գրականութեան ու օրէնսդրութեան մէջ: Նոքա գուրկ չեն թերութիւններից, բալց քննադատել նոցա ամբողջութիւնը զեռ ևս անհնարին է: Մեր առաջին պարտականութիւնն է ծանօթացնել նոցա բովանդակութեան հետ, որը չափազանց հարուստ է: Այդքան հարուստ նիւթի հետ ծանօթացնելու ամենալարմար միջոցն ենք համարում՝ ուղղակի գնել ընթերցողի առջև գրքերի բովանդակութիւնը, չառաջաբանը, հրահանգը և ծրագիրը, որով հաւաքւած են նիւթերը: Այս անգամ տալիս ենք չառաջաբանի և բովանդակութեան թարգմանութիւնը, թողնելով միւս անդամին ծանօթացնելու հրահանգի և ծրագրի հետ:

Յ Ա. Ռ Ա. Զ Ա. Բ Ա Ն.

Անդրկովկասեան երկրի հինգ նահանգների (Թիֆլիսի, Գուլիստի, Երևանի, Գանձակի և Բաքուի) տէրունական բնակեցրած տեղերի տարաութիւնը ճշգրտեամբ չափւած չեն, բալց, մօտաւորական հաշուով, նոքա

կազմում են մօտ 3,800,000 զեռետախն ¹⁾: Այդ հողերի վրայ կա 4,061 գիւղ, որոնց մէջ, կամերալի հաշուով (1872 թ.), կա 223,081 տուն և 803,895 հոգի արական սեռի:

Վերադառնալով թւերը ցոյց են տալիս, որ կանոնաւոր վերաբերմունքից դէպի տէրունական, բնակեցրած հողերը կախած է երկրի հարկատու ազգաբնակչութեան մի նշանաւոր մասի բարօրութիւնը և, ուրեմն, նորա արդիւնաբերական ուժի զարգացումը: Բայց Անդրկովկասի տնտեսական պայմանները աճնալէս են, որ ժողովրդի բարեկենցաղութիւնը միմիայն ծխախոտի արտադրութեան հաշուով չի կարողանալ զարգանալ: Երկրի շատ տեղերում հողը բաժին ²⁾ հողերի մեծութիւնից չէ կախած: Երկրի շատ տեղերում հողը ոչ մի գին չունի մշակութեան համար, եթէ նորան չը ջրեն: Ուրեմն, բաւարար և ապահով հող ունենալուց զատ, պէտք է հողալ, որ գիւղացիները բաւականաչափ և ապահով կերպով ջրից օգտուել կարողանան: Բացի դրանից, լեռնային և դաշտային տէրունական արօտատեղերի, այն է՝ ելաղների և կիշլաղների առատութիւնը (մինչև 3,000,000 զեռ.) առաջացրել է անասնապահութեան զարգացումը, որը ազգաբնակչութեան մի նշանաւոր մասի բարեկենցաղութեան հիմքն է կազմում: Ջրից և տէրունական արօտատեղերից օգտուելու խնդրի բաւարար լուծումից կախած է ոչ միայն պետական գիւղացիների, այլ և Անդրկովկասեան երկրի ազգաբնակչութեան մեծամասնութեան բարօրութիւնը:

Պետական կալւածների պ. մինիստրը, պետական-քարտուղար Մ. Պ. Օտտրովսկին, 1883 թ. Աովկասում եղած ժամանակ, ցոյց տուց իւր հաւատարմատարին ³⁾ այն կապը, որը կա տէրունական գիւղացիների հողաւիճի խնդրի և ջրից և արօտատեղերից օգտուելու օրէնքների խնդրի մէջ: Ընդամենը, նորին Գերապապածառութիւնը, համաձայնութեամբ Աովկասի քաղաքացիական բաժնի կառավարչապետ իշխ. Ա. Մ. Դոնդուկով-Արտակովի, գծագրեց այն հիմունքները, որոնց վերաջ պիտի հիմնուէր վիշակ խնդիրների մասին օրէնքների նախագիծը:

Արօտատեղերի մասին խնդիրը արդէն իւր լուծումն ստացաւ օրէնսդրական կարգով, այն հիմունքներին համաձայն, որոնք ներկայացրած են մինիստրների կոմիտեայի բարձրագոյն հաստատուած որոշման մէջ ⁴⁾:

1) Մի զեռետախնը հաւատար է 60 սաժէն երկարութիւն և 40 սաժէն լայնութիւն ունեցող, ուրեմն 2400 քառակուսի սաժէն տարածութեան և ֆրանսիական 109 1/4 արեն (are).

2) Գիւղական հողերը, երբ նոքա առանձին մարզկանց սեպտեմբերի 1-ին չեն, այլ ամբողջ գիւղին է թողած օգտուելու, բաժանուում են գիւղացիներին մէջ կամ տրանքի (ծուխերի) և կամ հարկերին մասնակցող մարզկանց թւի համեմատ: Մէկ բաժինը, ուրեմն, ծխաբաժին է կամ մարզաբաժին, ռուսերէն նաժնի, подымный կամ подушный наժնի.

3) Տիւրքերէն իւրան իւրանովիչ, գաղտնի խորհրդական, որը զլուի է Աովկասի պետական կալւածների կառավարութեան սկսած 1880 թւէց:

4) Որի հետ անշուշտ կը ծանօթացնենք մեր ընթերցողներին:

Ջրի վերաբերեալ օրինագծեր պատրաստելու համար հարկաւոր դատ-
ւից թիֆլիսում մի Մասնաժողով գումարել, կազմած զանազան մարդկան-
ցից, որոնց մասնապիտուկիւնները կապ ունին առաջադրած խնդրի հետ,
որպէս նաև ջրանցքների փորձաւոր տէրերից և միւրաբններից: Այդ Մասնա-
ժողովից 1883-ին մշակւած «օրինագիծը ջրից օգտուելու իրաւունքի և Ան-
դրկովկասում ջրանցքներ անցնելու կարգի մասին» տւած է սկիզբ բարձ-
րագոյն կառավարչական հիմնարկութիւնների հաւեցողութեան:

Անմիջապէս ձեռնարկել պետական գիւղացիների հողաւին խնդիրը
վերջնականապէս լուծելու գործին անհնարին եղաւ, որովհետև գորա հա-
մար տեղեկութիւնները պակասում էին: Անդրկովկասի գիւղացիների մա-
սին տեղեկութիւնները վերաբերում են միմիայն նոցա ծովսերի և շունչների
թւին: Բացի այդ, չալոնի չէ, թէ ինչպէս են գիւղացիները օգտուում գիւ-
ղական ամին կարգի հողերից. չալոնի չէ նոնալէս, թէ գիւղացիք առ միշտ
հողերը իրար մէջ բաժանել են, թէ օգտուում են համայնական սկզբունքով՝ հողը
ընդհանուր համարելով և ժամանակ առ ժամանակ բաժանելով իրար մէջ.
պարզ չէ, թէ գիւղական համայնքները ինչպէս են օգտուում թագաւորա-
կան անտառներից, արօտատեղերից և աղատ հողերից, որ կապալով են
տրւում. գիւղերի հողերը, սակաւ բացառութեամբ, սահմանւած չեն. բա-
ւականաչափ տեղեկութիւններ չը կան երկրի զանազան կողմերի գիւղա-
ցիների գրութեան մասին. թագաւորական աղատ հողերը, որ կարող էին
ծառայել գիւղացիների պէտքերին, դրականապէս չալոնի չեն կացուցւած:

Այդ պատճառով, Անդրկովկասի պետական գիւղացիների հողաւին
վիճակը օրէնսդրական կերպով վճռելուց առաջ, հարկաւոր դատւից նախ
ուսումնասիրել այդ գիւղացիների տնտեսական դրութիւնը՝ տեղն ու տեղը
հաւաքելով տեղեկութիւններ, որոնք կարող կը լինին լուսաւորել այն ճա-
նապարհը, որը տանում է դէպի խնդրի կանոնաւոր լուծումը: Այդ նպա-
տակով 1883 թ. սկզբում պետական կալաւածների միւնիստրութիւնից մի
աւանձին խումբ կազմւեց տասը աստիճանաւորներից բաղկացած: Այդ
աստիճանաւորները, ուղեցոյց ունենալով իրանց տւած ծրագիրը և
հրահանգը, 1884 թւականին, վեց ամսում հետազօտեցին 578 գիւղ, 35,426
ծուխով և 131,851 երկու սեռի բնակիչներով: Չմեռւալ եղանակի սկզբներում
խումբի աստիճանաւորներին լանձնւեց իւրաքանչիւր գիւղի մասին առան-
ձին առանձին հաւաքած տեղեկութիւնների մշակումը: Կոսկած չի կարող
լինել, որ ուսւածքների հետեանքների կարելոյն չափ ընդարձակ հրատա-
րակութիւնը պէտք է ձեռնարկած գործին իրական օգուա բերէ: Քանի որ
կարելի է դիտութեան և փորձի մարդկանց ցուցմունքներից իւր ժամա-
նակին օգտուել, օգտակար դատւեց չը վտանգել 1884 թ. աշխատանքների
տպադրութիւնը մինչև նոցա ընդհանուր մշակումը, ալ հրատարակել նոցա
առանձին տեսարաններով:

Բալլը ահաւաստիկ և 7 հատորներէ բաղկանալով թիւնը, որի առիթով պէտք է ասենք, որ իւրաքանչիւր լոգւած կրում է այս անփոփոխ վերնագիրը՝ Տնտեսական վիճակը (այս ինչ) Նաճանգի, (այս ինչ) գաւառի պետական գիւղացիներէ: Հետազոտութիւն (այս անուն): Բալլը մեր հետեւալ ցուցակում կարճ կերպով փշել ենք միմիայն հետազոտած տեղերի և հետազոտողների անունները:

Աւելցնենք նաև, որ հետազոտողների թիւը հետեւալ 1885 թ. մի տասով էլ աւելացաւ և վերջին տասը՝ տեղացիներիցն էին:

I. ԱՌԱՋԻՆ ՀԱՏՈՐ. (6 տետրալիներով, միասին 787 էր.)

Յառաջարան: Բարձրագոյն հաստատւած 29 լուն. 1889 թ. Մինխտորներէ կոմիտտոյ Անդրկովկասեան վճիւր ձմեռնալին և ամառնալին արօտատեղերի մասին:—Հրահանգ, տւած Կովկաս ուղարկւած աստիճանաւորներին՝ պետական գիւղացիների տնտեսական վիճակը հետազոտելու համար:

Շորագեալ, Ալէքսանդրօպօլի գաւառում, Երևանի նահանգում: Հետազոտ. Ս. Պ. Զելինսկի:

Յուցակ հեղինակութիւնների, որ լարարելութիւն ունին Անդրկովկասի պետական գիւղացիների տնտեսական վիճակի հետ: Կազմեց Ա. Գ. Երիցեան:

Գերմանական գաղթականների տնտեսական վիճակը Անդրկովկասում: Հետազոտ. Ն. Կ. Նիկիֆօրով:

Լեչգումի գաւառ, Քութայիսի նահանգում. հետազոտեց Գ. Պ. Նոսովիչ: Քութայիսի գաւառի հիւսիս-արևելեան մասը: Հետազ. Ֆ. Տ. Մարկով: Նոր-Բալաղէտի գաւառի հարաւ-արևմտեան մասը, Երևանի նահանգում: Հետազ. Ա. Վ. Պարլիցկի:

Օլուրդետի գաւառ, Քութայիսի նահանգում: Հետազ. Ս. Կ. Ալիֆին և Գ. Պ. Նոսովիչ:

Խիղանների զրութեան մասին (վրաստանում) Նիւթեր: Յօդւած Մ. Ն. Կուչաևի:

Խիղանները և խիղանութիւնը: Զեկուցում Խ. Ա. Վերմիշևի:

Գիւղացիական բնֆօրմը Գանձակի նահանգում: Քաղւածք Մ. Ն. Կուչաևի հաշից:

Բաքուի գաւառ, Հետ. Պ. Ն. Կազօղինսկի:

Նախիջևանի գաւառի արևմտեան մասը, Երևանի նահանգում: Ն. Կ. Նիկիֆօրով:

Օրդուբաթի վիճակը, Նախիջևանի գաւառում, Երևանի նահանգում: Պ. Ն. Կազօղինսկի:

Շարուր-Գարաղաղեալի գաւառի արևմտեան մասը, Երևանի նահանգում: Ա. Գ. Գեկոնսկի:

II. ԵՐԿՐՈՐԴ ՀԱՏՈՐ (երեք տետրակով, միասին՝ 789 երես)։

Բաշինի գաւառ, Քուլթալիսի նահանգում։ Հետազօտ. Ի. Լ. Բախտաձէ։
Կուրալի գաւառի հարաւային մասը, Բաքուի նահանգում։ Պ. Ն. Կա-
զօղինսկի։

Կուրալի գաւառի հիւսիսային մասը, Բաքուի նահանգում։ Պ. Վ.
Պօտլեարեանի։

Բաքուի գաւառի արեւմտեան մասը։ Պ. Ն. Կազօղինսկի։

Ղազախի գաւառ, Գանձակի նահանգում։ Ա. Ներիցեան։

Սենակի և Զուզդիդի գաւառներ, Քուլթալիսի նահանգում։ Գ. Յ.

Նոսովի։

III. ԵՐՐՈՐԴ ՀԱՏՈՐ. (մասն 1. 512 եր., մասն 2. 282 եր. = 794 եր.)։

Երևանի գաւառ։ Ֆ. Տ. Մարկով։

Սուրմալուի գաւառ, Երևանի նահանգում։ Ա. Խանաղեան։

Փամբակի վիճակ և Շորադեալի վիճակի հիւսիսային մասը՝ Ալեքսան-
դրօպօլի գաւառում, Երևանի նահանգում։ Ս. Պ. Զելինսկի։

Ախալցխայի և Ախալքալաքի գաւառներ, Թիֆլիսի նահանգում։ Խ.
Վերմիշև։

IV. ԶՈՐՐՈՐԴ ՀԱՏՈՐ. (մասն 1. 385, մասն 2. 385 = 770 երես)։

Զանդեզուրի գաւառ, Գանձակի նահանգում։ Ս. Զելինսկի։

Շուշալ և Զիբրալիլի գաւառներ, Գանձակի նահանգում։ Ա. Դեկոնսկի։

Նոր-Բաղադէտի գաւառի հիւսիս-արեւելեան մասը, Երևանի նահան-
գում։ Ա. Պարվիցկի։

Շարուր-Խարաղաղեալի գաւառի հիւսիս-արեւմտեան մասը, Երևանի
նահանգում։ Ա. Պարվիցկի։

Սղեախի գաւառ, Թիֆլիսի նահանգում։ Ա. Մ. Արղունթեան։

V. ՀԻՆԳԵՐՈՐԴ ՀԱՏՈՐ (մասն 1. 571 եր. մասն 2, 295 = 866 եր.)։

Թելաւի գաւառ, Թիֆլիսի նահանգում։ Ա. Արղունթեան։

Թիֆլիսի գաւառ, Ս. Վ. Մաչաբեկի։

Թիօնեթի գաւառ, Թիֆլիսի նահանգում։ Մ. Վ. Մաչաբեկի։

Դուշեթի գաւառ, Թիֆլիսի նահանգում։ Ն. Կ. Նիկիֆօրով։

Շորապանի գաւառ, Քուլթալիսի նահանգում։ Ի. Լ. Բախտաձէ։

VI. ՎՅՅԵՐՈՐԴ ՀԱՏՈՐ (մաս. 1. 309 եր. մ. 2. 435 = 744 եր.)։

Նուխալ գաւառ, Գանձակի նահանգում։ Ա. Արասխանեանց։

Գօրալ գաւառ, Թիֆլիսի նահանգում։ Ս. Մաչաբեկի։

Գօղչավի և Շամախու զաւառներ, Բաքուի նահանգում: Ն. Աբէլեան:
Զլանջիրի զաւառ, Գանձակի նահանգում: Ա. Խանաղեան:

VII. ԵՅԹՆԵՐՈՐԻ ՀԱՏՈՐ. (765 Էր.).

Գանձակի զաւառ, Ն. Աբէլեան: (Յովս. Տէր-Մովսէսեան և)
Արեշի զաւառ, Գանձակի նահանգում: Աւ. Արասխանեանց:
Քութալիի զաւառի հարաւ-արեւմտեան մասը: Ի. Օ. Իօսելեանի:
Զեւաթի զաւառ, Բաքուի նահանգում: Ս. Կ. Ալիֆին:
Բօրչալուի զաւառ, Թիֆլիսի նահանգում: Ա. Երիցեան:
Լենքորանի զաւառ, Բաքուի նահանգում: Գ. Ա. Կիստեհեօվ:
Ա.

Առաջիկայ Ք-ում, ի միջի ալոց, տեղ կը բռնեն հետեւեալ գրքերը:

1. Յիսնամակ երկանի փեմական Դպրոցի:
2. Նաւասարդեանց Տիգրան: Հէքիաթներ. 1—5 գր.
3. Յովսէփեանց Ղաղարոս քահանայ: Քնարիկ մանկական:
4. Աղափիրեանց, Գրիգոր Էպիսկ. Երօնական խորհրդածութիւններ:

ՆԵՐՔԻՆ ՏԵՍՈՒԹԻՒՆ

ԿՈՎԿԱՍԻ ՀԱՅՈՑ ԲԱՐԵԳՈՐԾԱԿԱՆ ԸՆԿԵՐՈՒԹԵԱՆ
ԸՆԴՀԱՆՈՒՐ ԺՈՂՈՎԸ:

Յուն. 15-ին կապացու վիշալ Ընկերութեան ընդհան. ժողովը Թիֆլիսի քաղաքային վարչութեան տան դահլիճում, նախագահութեամբ պ. Ս. Արծրունու: Ժողովի զբաղումներն առարկաներն էին՝ հաստատել կենդրոնի և գաւառական բաժինների նախաձայնները 1889 թվ. համար և ընտրել խորհրդի հերթով դուրս եկող հինգ անդամների փոխարէն՝ նորերին, որպէս նաև ընդհանուր ժողովի համար նոր նախագահ և քարտուղար: Օգուտ քաղելով ղէսքից, մենք կը ներկայացնենք ընթերցողներին այդ ընկերութեան դրութիւնը և գործունէութիւնը, որքան այդ երեսց ժողովի զեկուցած հաշիւներից:

Ընկերութիւնը ունի մի կենդրոնական վարչութիւն Թիֆլիսում, որը բղխում է ընդհանուր ժողովից՝ ընտրողական կանոնով: Խորհուրդը բաղկացած է 9 անդամներից, որոնցից իւրաքանչիւրը ընտրւում է երկու տարով, բաց սկզբից արդէն գործը աջնպէս է կանոնաւորել, որ ամեն տարի մի-միայն չորս կամ հինգ հոգու երկամեալ անդամութիւնն է լրանում, աջնպէս որ ամեն տարի փոխւում է միայն կէսը:

Ընկերութիւնը ունի բաժիններ զանազան տեղերում. այդ բաժինները կազմում են տեղական վարչութիւններ, որոնք իրանց գործունէութեան համար պատասխանատու են կենդրոնական վարչութեան և, ուրիշն, Ընկերութեան ընդհանուր ժողովին, քանի որ այդ կենդրոնական վարչութիւնը կամ խորհուրդը բղխում է նորանից: Այդպիսով Ընկերութեան Թիֆլիսի բաժինը կազմում է Ընկերութեան կենդրոնը և Ընկերութեան Թիֆլիսի բաժնի վարչութիւնը միացրած է ընկերութեան խորհուրդի հետ: Մինչ աչժմ այդ ընկերութիւնը ունի բաժիններ՝ Նոր-Նախիջևանում, Ախալցխայում, Գօրիում, Նուչում և Երևանում: Այս բաժինները իրանց նախաձայնները ներկայացնում են Թիֆլիսի կենդրոնական վարչութեան: Այդ բոլոր բաժինների անձեռնմխելի ղումարները պահ են արած կենդրոնական վարչութեան, որը գումարների տոկոսները ամեն տարի ուղարկում է ալն քաղաքի բաժնին, որին նորս պատկանում են:

Ընկերութեան թէ կենդրոնի և թէ բաժինների եկամուտները կազմում են՝ անձեռնմխելի չափումած գումարների տոկոսներից, անդամակցութեան 5 բուրլու տարեկան վճարներից, պատահական նւերներից, ներկայացումներից, պարահանդէսներից և այլն:

Անա թէ առ 1-ն չունարի կենդրոնը (Թիֆլիսում) ինչ չատուկ գումարներ ունէր, որոնց միմիայն տոկոսներով կարելի է չահել չօգուտ ընկերութեան նպատակների:

1) Անձեռնմխելի կոչւած գումարը տոկոսարեւ թղթերով կազմում էր առաջի գնով 25.155 ռ.:

անուանական արժէքով 25.550 ռ.

ժողովում անձեռնմխելի չափարարեց հս. 1.510 ռ.

ուրեմն 1889 թ. անձեռնմխելի գումարն էր 27.060 ռ.

2) ճարտարապետ Համբարձում Կարապետեանի

նւիրած գումարը. 1.001 ռ. 73 Կ.

3) Կարսի չատուկ գումարը. 5.104 ռ. 05 Կ.

Ընդամենը ուրեմն, կենդրոնական ընկերութիւնը

1889 թ. հաստատուած գումարներ ունէր 33.165 ռ. 82 Կ.

Բայց ահա մի քանի բացատրութիւններ այդ գումարների մասին:

1) Անձեռնմխելի գումարը 27.060 բուրլի կոչացած է Ընկերութեան մշտական անդամների վճարներից, պատահական նւերներից, ամեն տարւոյ ընդհանուր 50/6-ներից և Մուրադեանի կտակած գումարից (7000 ռ.), տիկին Յզիս. Տէր-Գալթեանի (1000 ռ) և պ. Սերեբրեկեանի (մօտ 250 ռ.) նւերներից:

2) Երկրորդ գումարը մօտ 1000 ռ. նւիրած է Ռուսիայի Տամբով քաղաքի ճարտարապետ պ. Կարապ., որպէս զի այդ գումարը հինգ տարի չահեցւի, իսկ վետոյ կոչացած գումարի տոկոսները դործադրւին համաձայն ընկ. նպատակներին ըստ իւր ցուցման:

3) Կարսի գումարի ծագումը աչս է. Սովի Ժամանակ (1879 թ.) Թիֆլիսում կազմւեց Սովիկոց մասնաժողով՝ ժողովարարութիւն անելու և գումարները սովիկոց մէջ բաշխելու համար: Ժողոված գումարներից մնաց մնացորդը ինչ որ 4000 բուրլի, որը մասնաժողովը լանձնեց Հայոց Բարեգործական Ընկերութեան, աչն պայմանով, որ այդ գումարի տոկոսները գործածւին Կարսի հայոց երկսեռ դպրոցների վերայ:

Այդ բացատրութիւններից վետոյ, դիմենք ժողովին ներկայացրած նախահաշիւն 1889 թւականի համար: Ահա մուտքի նախահաշիւը, որ հաստատեց Ընդհ. ժողովը և որի հետ գուղահեռարար դնում ենք 1888 թւականի մուտքի թւանշանները:

Մ Ո Ւ Տ Ք.

	1889	1888
	ըստ հախաՀաշւի.	էղած է հոսք.
	Բ. Կ.	Բ. Կ.
1. 1888 թվականից մնացորդ	230 85	277 41
2. Անձեռնմխելի և ընթացիկ հաշվի գումարների $0\%0\%$	1630 —	1631 84
3. Նւէրներէրից, պարահանդէսներէրից և ալլն	1739 15	3787 58
4. Անդամավճարներէրից (200 անդ.)	1000 —	900 —
	4600 —	6596 83
5. Կարապետեանի ցատուկ գումարի տոկոսներ	88 60	
6. Կարսի ցատուկ գումարի $0\%0\%$	495 05	
	5183 65	

Ե Լ Ք.

ըստ հախաՀաշւ. էլէ.

1. Ուսումնարաններին.		
ա. Ընկերութեան խարվուխի ուսումնարանին 1150 ր.		
բ. Նաւթուղիի ուսումնար. 300 ր.	1450 —	916 17
2. Ուսանողներին համալսարաններում.		
ա. ամսական 30 ր. 1-ին 360 ր.		
բ. ամսական 10 ր. 2-ին 240 ր.	600 —	460 —
3. Աշակերտներին 5-ական բուլբի ամսական թոշակով 17 հոգու (Թիֆլիսի ալլ և ալլ ուսումնարաններում)	1020 —	919 —
4. Ուսման իրաւունքի վճար 3 աշակերտի	278 —	281 —
5. Բարեգործական նպատակներին համար՝ զանազան զխլածներում և պատահական ծախք	495 50	438 30
6. Պետական 5%	81 50	80 63
7. Գիււան.		
ա. խորհրդի քարտուղարին 600 ր.		
բ. մանրածախք.	75	675 — 653 04
	Գումար	4600 — 3748 14
Ալլ 4600 բուլբու գումարի մէջ հաշուելու է և 5% անձեռնմխելի համա- ձախ կանոնադր. 29 լօղ. ր. կէտին:		
8. Գատուկ գումար.		
ա. Կարապետեանինը	88 60	— —
բ. Կարսինը	490 05	
մանրածախք.	5	
	Համագումար	5183 65

ԳՕՐԻԱՅ լամնից ընդհան. ժողովին ներկադարած նախահաշիւը հետեւեալն էր, որ և հաստատուեց.

Մ Ո Ւ Տ Ք.

1. Մտադրեալ 72 անդամներէ վճարը	360 ռ.
2. Անդրկովկասեան ուսուցչական դպրանոցից մի որդեգրի տարեկան վճարը	30
3. Ներկադարումից	50
4. Պատահական արդիւնք	60
	500

Ե Լ Ք.

1. Մէկ որդեգրի պահպանութեան համար.	115 —
2. Գօրւալ հալ ծխ. երկու. դպրոցներէ երկու սեռի չքաւոր աշակերտներէ ուսման տարեկան նպաստը	110
3. Չքաւոր հիւանդներին և կարօտներին	50
4. Եկամուտի 50/0, որ պիտի մնալ անձեռնմխելի	25
5. Պատահական ծախք	50
6. Գօրւալ ծխական դպրոցին նպաստ՝ կազմարարութեան արհեստանոցի սկզբնական կազմակերպութեան համար	50
7. Հալոց դպրոցներէ վրադարանի հարստացնելու համար կատկադարած է	25
	425

Շուշի քաղաքի Բնկերութեան լամնից ներկադարուց և հաստատուեց հետեւեալ նախահաշիւը 1889 թ. համար.

Մ Ո Ւ Տ Ք.

1. Տոկոս ընկեր. լասուկ գումարներէց	57
2. Անդամական վճար 50 հոգուց	250
3. Ներկադարումներէց	350
4. Նւիրաբերութիւններէց	68
	Գումար 725

Ե Լ Ք.

1. Որդեգրի և որդեգրուհու լամն Վէսրդ Գ. կաթող.	84
2. Որդեգրուհու լամն տ. Ս. Գօլուխան.	14
3. Նպաստ աղքատ և կարօտեալ ընտանիքներին.	60

4. Նպաստ չքաւոր աշակերտներին	40 ր.
5. Ընկերութեան բացելիք գրատուն-ընթերցարանին	4 65 75
6. Գիւժանական ծախքեր և ծառայի	25
7. Ֆոնդ կազմելու համար (եկամուտի 5%)	36 25
Գումար	725

Երևանի տեղական բաժինը առաջարկած էր հետևեալ նախահաշիւը, որ և ընդունուեց:

Մ Ո Ւ Տ Ք.

1. 80 անդամներէ	400
2. Նախկին ընկերութիւնից ստանալիք	270
3. Միանալու նւէրներէ	15
4. Թատրոնական ներկայաց., երկուլթ. և դառախօսու- թիւններէ	100
Գումար	785

Ե Լ Ք.

1. Չքաւոր աշակերտներին երկու սեռի	250
2. Հաւոց զիւղական դպրոցների գրադարանների ըն- թերցան. գրքեր	50
3. Քաղաքիս հաւոց հասարակաց ընթերցարանին	400
4. Ընկերութեան գրամաղլխի օգտին	45
5. Վարչութեան ծախքեր	40
Գումար	785

Որպէս ասացինք, Հաւ. Բար. Ընկ. ունի բաժինների նաև Նոր-Նախի-ջեանում և Ախալցխայում. զաւում ենք, որ ալի բաժինների մասին տեղե-կութիւն տալ անկարող ենք, քանի որ մինչ ընդ. ժողովի նիստի օրը նոքա իրանց նախահաշիւները դեռ չէին հասցրել: Ախալցխայի բաժնի համար նկատենք, որ նորա և ընկերութեան կենդրոնի մէջ տարածաշրջութիւններ կալին, որոնք, լարեբաղդարար, ինչպէս հաստատ տեղեկութիւն ունինք, ար-դէն վերացել են:

Ահա ուրեմն, մենք ներկայացրինք մեր ընթերցողներին հաւոց Բարեգ. Ընկ. զրութեան լիակատար նկարագիրը, հիմնւած պաշտօնական հաշիւների վերադ: Ինչ ունինք ասեալու մեր կողմից: Մի խոշոր բան: Եւ ալի խոշոր բանը սա է, որ ալի, իւր կանոնադրութեամբ նշանաւոր, ընկերութիւնը, կենդրոնը, որը արդէն 8 տարի գոյութիւն ունի, ալս ցույցէին ունի միմիայն 180 անդամ: Մի քաղաք, որպիսին է Թիֆլիսը, որը ունի 40—50,000 հաւ բնակիչ և ուրեմն, ամենայն հաւանականութեամբ

24—30,000 քսան տարեկանից վեր հասակ ունեցող տղաք և կին մարդ, և, ամենաքիչը, 10,000 աշխատաւոր տղամարդիկ. այդքան հազար աշխատող և մտածող տղամարդկանցից 180 հոգի են գտնուել, որ տարեկան հինգ թուբլի տան Հալոց Բարեգործական բնկերութեան: Որտեղ չը կա բարեգործութեան պարտականութեան զգացում, աչնտեղ զեռ ևս չը կա օրինաւոր հասարակութիւն, նա զեռ ևս պարտաճանաչ հասարակութիւն չէ: Ամեն բան թողած, մարդուս առաջին պարտքն է, իւր ընտանիքի ամենակարկորը հոգալուց փեսու, բարեգործութեան մասնակցել: Դա՝ քաղաքացու պարտականութիւնն է, և երկնային և երկրային օրէնքներով: Բայց մեր այս խօսքերը դատարկ կը կորչեն, եթէ այս սողերի կարգացողները ամեն ից առաջ չը հետեւեն մեր ասածներին: Մեր մամուլը ամբողջապէս պէտք է միասին աչս քարոզը առաջ տանի, պէտք է կամպագն սարքել և ժողովուրդը կը հետևի մեզ: Գործնով մամուլը գործ կտտարած կը լինի, իսկ սպէ ամենազլխաւորն է:

Հարկաւոր ենք համարում աւելցնել, որ Հալոց Բարեգործ. Բնկերութեան անդամ կարելի է գրեւէ վճարելով հինգ թուբլի—բնկերութեան դանձապահ պ. Ալ. Մէլիք-Աղարեանի մօտ, Թիֆլիս, Սօլօլակ, Ստարո-Ինսարի տուտակաչա փողոց, տուն Բախօղոլովի. Բնկ. խորհուրդի քարտուղար պ. Ա. Եղեկեանի մօտ՝ Թիֆլիս, Գանօլսկաչա փող, տուն Թամսմէի. բնկերութեան խորհրդի նախագահ պ. Ալ. Անանովի մօտ՝ Սօլօլակիսկաչա փող., փոխ-նախագահ պ. Ալ. Մանթաշեանի մօտ. Բնդհանուր ժողովի նախագահ պ. բժշկապետ Նաւատարդեանցի մօտ (իւր հիւանդանոցում, Վօրօնցովի արձանի կողքին), պ. Ծատուրեանի լամպի մագաղինում. և վերջապէս ոչ մի անդամ չի մերժիլ տեղ հասցնել թէ անդամակցական վճարը և թէ առհասարակ ամեն մի նւէր, սկսած մի կոպէկից: «Մուրճ»-ի խմբագրատունը դոցա համար միշտ բաց է:

ԿՈՎԿԱՍԵԱՆ ԳԻՒՂԱՏՆՏԵՍԱԿԱՆ

ԵՒ

ԱՐԴԻԻՆԱԳՈՐԾԱԿԱՆ ԱՐԴԻԻՆԱՅԱՆԴԵՍ

10 սեպտ.—20 հոկտ. 1889 թ.

Կովկասեան արդիւնահանդէսի նպատակն է զլիսաւորապէս—ներկայացնել Կովկասի և մասամբ Անդրկասպեան երկրի դիւզատնտեսութեան և արդիւնաւործութեան արդի զրութիւնը: Եւ իրաւունք պէտք է ունենան արդիւնահանդէսում մրցելու միայն կովկասեան և անդրկասպեան արդիւնքները: Մի քանի արտակովկասեան արհեստանոցներին և տներին թույլ է տրուելու արդիւնահանդէսին մասնակցելու, սակայն առանց մրցելու իրաւունքի:

Արդիւնահանդէսի չափաւորութեան պէտք է օգնել ամենայն կերպ: Արդիւնահանդէսի հետեանքը տնն կը լինի, որ կովկասցիները կը ճանաչեն իրանց երկիրը արդիւնաբերական կողմից, կը ծանօթացնեն իրանց երկրի արդիւնաբերութիւնը արտասահմանեան և ներքին ռուսական վաճառականներին և առիթ կ'ունենան իրանք էլ մասամբ ծանօթանալու նոցա հետ:

Կովկասեան արդիւնահանդէսը իւր բնաւորութիւնով պէտք է փոքր ինչ զանազանել արտասահմանեան հանդէսներէից, նա պէտք է ունենայ երկնաձև բնաւորութիւն, թէ մրցահանդէսի և թէ թանգարանի: Արտասահմանում արդիւնահանդէսը ունի աւելի մրցահանդէսի բնաւորութիւն: Արտասահմանում վաղուց որոշել են իրանց տնտեսական կեանքի էութիւնը, արդիւնադործութեան շատ իրեր դարձրել են առևտուրի և մեծ շրջանադարձութեան նիւթ և հանդէսների վերաջ նալում են իբրեւ միլլաւմիջոցի վերաջ ցուց տալու իրանց արդիւնքները բոլոր ձեռք բերած կատարելագործութիւններով, կատարարելու իրանց արհեստանոցները և գործարանները և ծանօթանալու արդիւնագործութեան լաւաջադիմութեան հետ: Արդիւնահանդէսը ալլ պատճառով դառնում է մի տեսակ մեծ տնտեսական հարցաքննութեան և հաշի տեղ:

Կովկասում դեռ շատ քիչ առարկաներ կան՝ ընդհանուր և մեծ առևտուրի նիւթ դարձած. ալլակիսիների թւումն են՝ բամբակ, չերամ, մետաքս, գինի, նաւթ, պղինձ, մարդանեց, բուրդ և մի քանի ուրիշները: Այդ արդիւնքների մէջ էլ դեռ միայն նոր է սկսում կատարելագործութիւն և նոր է զգացում պահանջ մրցումի հանդէս հանելու նոցա: Իսկ դոցանից դուրս դեռ շատ և շատ նիւթեր կան, որոնք դեռ չեն մշակւած, չեն կատարելագործւած. և ալլ պատճառով մնացել են իբրեւ հետաքրքրութեան առարկալ վիճակագրողների համար:

Այդ պատճառով Կովկասեան արդիւնահանդէսը պէտք է ունենայ թանգարանի բնաւորութիւն. նա ունենալու է սոնդիտի աւարականեր, որոնք դուցէ երբեք առ ու ծախսի անուն չեն լսել, ալ պատրաստուել են մի չափոնի տեղ և ունեցել են գործածութեան ստանանալիակ շրջան:

Մեզ՝ Կովկասցիներու համար շատ չարմար առիթ է ներկայացնում Կովկասեան արդիւնահանդէսը, հետաքրքրուելու մեր արդիւնագործական կենանքով—չարուցանելու և մշակելու կարևոր տնտեսական խնդիրներ: Քէ հասարակութիւնը և թէ տէրութիւնը ազգային ղեպքերում աւելի են լինում արամադրած—գործնական միջոցների զիմել տնտեսական առաջադիմութեան աջակցելու:

Հրաւիրում ենք ընթերցողներին՝ օգտուել այս մեծ առիթից նպաստելու արդիւնահանդէսի չափողութեան, բացատրելով շրջապատողներին ցուցահանդէսի լաւն նշանակութիւնը և տալով մեր պարբերական թերթերին առատ և բազմակողմանի նիւթ մեր երկրի արդիւնաբերութեան մասին:

Կովկասեան գիւղատնտեսական ընկերութիւնը, որը անմիջապէս նախաձեռնողն է արդիւնահանդէսի բանալուն, Կովկասեան վարչական մարմինների հետ միասին, որոնք բոլորն էլ հրաւիրած են օգնելու արդիւնահանդէսի կատարել և բազմակողմանի լինելուն—աշխատելու են, որչափ կարելի է, թեթեւացնել արդիւնահանդէսին մասնակցելը, մեծացնել արդիւնահանդէսի բարոյական օգուտը զանազան դասախօսութիւններով և բացատրութիւններով:

Հարկաւոր ենք համարում ծանօթացնել ընթերցողներին մինչև այժմ չափոնի տեղեկութիւնների հետ, վերաբերեալ Կովկասեան արդիւնահանդէսին, քաղաքը անելով բարձրագոյն հաստատութիւն ստացած ծրագրից և ղեկով իւրաքանչիւրի զիմաց ծրագրի լուծածների թւանշանները:

3) Արդիւնահանդէսի գլուխ բերելը, ցուցադրակաների ընդունելը և վատաւը և առհասարակ հանդէսին վերաբերեալ բոլոր գործերի հոգատարութիւնը լանձնւած է Կարգադրիչ Մասնաժողովին (Распорядительный Комитетъ), որ իրաւունք ունի հմուտ անձեր հրաւիրելու իւր պարամունքներին մասնակցելու համար:

6) Կարգադրիչ Մասնաժողովի գործակալներն են գաւառներում՝ կառավարչական անձներ, Լուսաւորութեան Նախարարութեան ղալոցների գաստունները, հաշտարար միջնորդները, տէրունական կալւածների գործակալները (աղենտ), անտառապետները և ակցիլի պաշտօնեաները:

ԱՐԴԻՒՆԱՀԱՆԴԵՍԻ ԲԱԺԻՆՆԵՐԸ ԼԻՆԵԼՈՒ ՆՆ —

- 1) Երկրագործական արդիւնքների:
- 2) Ազգեգործական և բանջարանոցական:
- 3) Գինեգործական:

- 4) Շերտմապահական և մեղաւապահական:
- 5) Տաւարապահական և կաթնատնտեսական արդիւնքների:
- 6) Անտառապահական:
- 7) Չկնարուծական:
- 8) Երկրագործական գործիքների և մեքենաների:
- 9) Տնային արհեստների, արհեստագիտական և գործարանական առարկաների:
- 10) Լեռնային—հանքային:
- 11) Մանկավարժական—արհեստագիտական:

5) Արդիւնահանդէսին մասնակցել ցանկացողները պէտք է իրանց չափաբարութիւնը և իրերի ցուցակագիրը վաղօրօք ուղարկեն Կարգադրիչ Մասնաժողովին ոչ ուշ քան օգոստոսի 15-ը, իսկ գործակալներին՝ ոչ ուշ քան օգոստոսի 1-ը:

8) Առարկաների արդիւնահանդէս հասցնելը և նոցա աշխուղից հանելը—պէտք է լինի հանդիսաւորի (էկսպոնենտ) հաշւով:

9) Առարկաները արդիւնահանդէսում տեղաւորելու համար նշանակւում են ձրի սեղեր համապատասխան բաժնում: Բացառութիւն են կազմում գործարանատները, որոնք պարտաւոր են իրանց հաշւով շինել պատասխան իրանց արդիւնագործութեան համար:

11) Մանկավարժական-արհեստագիտական բաժինը, որ կազմւած պէտք է լինի արհեստագիտական դպրոցների աշակերտների ձեռակիրտներից—ունենալու է իւր առանձին ձրի սենեակը:

13) Այն հանդիսաւորները, որոնք ցանկանում են ազատ վաճառել իրանց բերած առարկաները, պէտք է չափաբարեն վաղօրօք ցուցակագրւում: Արհեստաւորները հրաւիրւում են ներկայ լինելու արդիւնահանդէսին իրանց գործիքներով և իրաւունք ունին վաճառելու իրանց արհեստի արդիւնքը:

17) Հանդիսաւորներին պարգևատրելու համար հաստատուում են մեդալներ—տիկեալ, արծաթեալ և բրոնզեալ, պատւաւոր վկայագիրներ և դավանագրքեր: Բացի այդ, պատւաւոր վկայականներ ստացողները կարող են ստանալ և տէրունական դրօշ, որի համար էլովի, Գիւղ, Բնկ. առանձին խնդիրքով դիմելու է ուր հարկն է:

19) Արդիւնահանդէսը պէտք է բաց լինի ամեն օր՝ առաւօտեան 9 ժամից մինչև երեկոյեան 6 ժամը: Մուտքի գինը լինելու է 20 կոպէկ. կիւրակէ օրերը՝ 10 կոպէկ: Առաջին երեք օրը մի մի լուրջի: Բոլոր աւարդիւնահանդէսի համար միանալ տոմսակ դնողը վճարում է 3 ռ. լուրջ դպրոցների ուսանողները ունենալու են իրաւունք ձրի ապրելու հանդէսը առանձին նշանակւած օրերում:

21) Արդիւնահանդէսի ընթացքում տրւելու են, առանձին նշանակւած օրերը, զանազան բաժիններին վերաբերեալ բացառութիւններ. նոյնպէս

կատարելու են գանազան գործիքների և տեխնիկական կառարկադործութիւնների ցուցեր:

23) Արդիւնահանդէսը վերջանալուց չնոյց, երեք օրուայ միջոցում, լիտ են տրւելու հանդիսարեւրներին ցուցադրականները, իսկ մինչև այդ ժամանակը, ոչ ոք իրաւունք չունի արդիւնահանդէսից վերցնելու ցուցադրական: Արդիւնահանդէսի փակւելուց երկու շաբաթ առաջ մնացած ցուցադրականների պահպանութեան համար կարգադրիչ Մասնաժողովը իրան պատասխանատու չէ համարում:

Միւս անգամ կը ներկայացնենք ընթերցողներին արդիւնահանդէսը բերելու ստարկանքի ցուցակը:

ՓԱՐՐԻԷԼ ՍՈՒՆԴՈՒԿԵԱՆՑԻ ՅՕՐԷԼԵԱՆԸ.

«Մուրճ»-ի անցեալ համարում մենք պատմեցինք այն դէպքերը, որոնք տեղի ունեցան դրամատուրգ պ. Գարրիէլ Սունդուկեանցի ջօրէլեանը տօնելու առիթով: Բայց բոլոր փորձերը այդ ջօրէլեանին հրապարակական բնասորութիւն տալու—ի գերեւ ելան պ. ջօրէլեանի մերժման պատճառով: Բայց և այնպէս ջօրէլեանը տօնւած պիտի համարել—այդ են վկայում այն բաղմաթիւ շնորհատրութիւնները, որ ընդունած է «Պէպօ»-ի քանքարաւոր հեղինակը զանազան տեղեքից, մօտիկ թէ հեռու: Մենք չենք ուզում առիթը բաց թողնել ծանօթացնելու մեր ընթերցողներին, թէ սրպիտի երախտագիտական զգացումներով վերաբերեց հող հասարակութիւնը դէպի մի հեղինակ, որի քառորդ դարի գործունէութեանն ենք պարտական, որ աչօր հալութիւնը—առանց բեւ ունենալու—թատրոն ունի, առանց դերատանական խումբ ունենալու—դերատանական չկօլա և պատմութիւն ունի:

Ահա թէ ինչու, առանց ծանրութիւն զգալու, քաղցր պարտք ենք կատարում չիչատակելով Գարրիէլ Սունդուկեանցի ջօրէլեանի առիթով եղած բոլոր ցուցերը, որոնք, ազմուկից վտրի վիներով հանդերձ, տօնւած, սիրած և չարզւած հեղինակի մեծ ժողովրդականութեան բարձրաստ վրկալութիւնն են տալիս, նա մանաւանդ որ տեղի ունեցած ցուցերը եղած են բոլորովին ինքնաբերաբար, որպէս արդէն ամենքին չալանի է:

Այդ ցուցերը եղած են՝ անձնական աղելութիւններ չարզողների կողմից, հեռագիրներ, նամակներ, ուղերձներ, ոտանաւորներ և պարղիներ:

Արդ, պ. Գ. Սունդուկեանցը, զիջանելով մեր առաջարկութեան, բարութիւն ունեցաւ հաղորդել մեզ բոլորը, ինչ վերաբերում է նորա ջօրէլեանին, և մենք համալրած ենք, որ մեր ընթերցողները իրանց շնորհապարտ կը զգան մեծածուն հեղինակի սիրալիք վերաբերմունքի համար:

դէպի «Մուրճ»-ի խմբագրութիւնը: Մանրամասնութիւնները, որ պիտի հետեւէ, աւելի քան մի շօշափման կէտեր ունին մեր զրականութեան և թատրոնական գործի հետ, բացի այն, որ նոքա մի որոշ չափով որոշում էն մեր ժամանակաշրջանի հասարակութեան բնաւորութիւնը: Բայց քանի որ մեր ցանկութիւնն է հզօմ լիակատար տեղեկութիւններ տալ, ուստի առաջուց պիտի ներդրութիւն խնդրենք թէ չօրէկարի և թէ մեր կողմից, եթէ այս կամ այն տնուեր մուտքամբ վիշաճ չի լինիլ:

I. Ա Յ Յ Ե Լ Ո Ւ Ն Ե Ր

Ահսենք աչիւղներէից աչն կարգով, որպէս երևում է ազդ աչիւցութիւնից և աչիւղութիւնից: Անտնները իրանք իրանց համար կը խօսեն:

1. Զմէկեան Գէորգ:
2. Զմէկեան Սաթիւնիկ:

Դոցա ստիթով համեմատեցէք «Մուրճ»-ի № 1-ում տարած ալ. Զմէկեանի չօղածը: Դոքա՛ ալ. Սունդուկեանցի տիպերի ստեղծողներին ևն պատկանում:

3. Տէր-Ղևոնդեան Նիկ:
4. Շիրվանդադէ:
5. Կամսարական Կ.
6. Յովհաննիսեան Արզար:
7. Յովհաննիսեան Դարիա:
8. Սուքիասեանց:

«Ես չատ բաղաւոր եմ, որ 25 տարուց չետու, ինքս անձամբ լատի տնեցալ շնորհաւորելու իմ սիրելի և շարքելի «Գիշերվան սարը խէր է»-ի հեղինակին. ստորագրած՝ Արտաշէս (Սական Պետրովիչ)»:

Պ. Սունդուկեանցի վիպութեամբ, ալ. Արտ. Սուքիասեանցը նայն է, որ առաջին անգամ խաղաց Սական Պետրովիչի դերը:

9. Լեֆիաճեանց Համբարձում:
10. Տէր-Աղէքսանդրեանց Գէորգ:
11. Տիգրանեանց Յակոբ:
12. Բեհրութով իշխ. Վ.
13. Տէր-Մարկոսեանց Յովհ.
14. Միրիմանեանց Բագրատ:
15. Միրիմանեանց Վերա:
16. Ամատունի, իշխ. Նապօլէօն:
17. Փիթիպիլ Իսա:
18. Թաւադեանց Մովսէս:
19. Տէր-Յովհաննիսեան Յակոբ:
20. Թամուշեանց Մ.

21. Յովհաննիսեան Արզար (կրկին):
22. Փրիդոնեանց Գրիգոր:
23. Մելիք-Գարադեօզեանց Բ.
24. Տէր-Միքայէլեան Հափ:
25. Նսալեանց Աղէք.
26. Նւանգուլեանց Գէորգ:
27. Շամշինով Ա.
28. Բարանեանց Աբր.
29. Տէր-Գրիգորեանց Վանօ:
30. Մարտիրոսեանց Մնացական:
31. Իզմիրեանց Սօֆիա: (Համեմ. «Մուրճ»-ի № 1)
32. Կորչիլբաշև Սօֆիա, (մէկը ալն երեք քուրերից, որոնք վիշափ են «Պէտլո»-ի լառաջարանում):
33. Պռօշեան Պերճ:
34. Նաղարեանց Տիգրան:
35. Leist Arthur.
36. Վարդանեան Փիլ.
37. Зобнинский Пав. Ник.
38. Зобнинская Елиз. Петр.
39. Բախմատիև Ալեքս.
40. Բաշինջաղեան Գէորգ:
41. Зейдлицъ Никол.
42. Նաղուրեան Կարապետ:
43. Մելիք-Հակաղեան Աղէքսանդր:
44. Գրիգորեանց Գրիգ. քահանայ (Վաքուրից):
45. Բաբայեան Դօքտ. Աւ.
46. Արասխանեանց Աւետիք:
47. Քալանթար Ալեքս.
48. Մատինով Ալեքսանդր (քաղաքադուլիս Թիֆլիսի):

«Նկալ մեծադարգ Գաբրիէլ Նիկիտիչի մօտ շնորհաւորելու նորա 25-ամեայ արդիւնաւէտ գրական գործունէութեան լօբէլեանը և սրտանց ցանկալու առողջութիւն ևրկար տարիներ, որպէս զի մեր հայրենական գրականութիւնը շարունակէ հարստանալ Գաբրիէլ Նիկիտիչի ստեղծագործութեան տիպարներով»:

49. Բեհրութեան Կոնստ. իշխ.
50. Նւանգուլեանց տիկին Նկատերինէ:
51. Քարամեանց Նիկող.
52. Բեհրութեան իշխ. Գրիգ. Յովհան.
53. Ննգիրարեան Գարիգին:

54. Յարութիւնեանց, Իս.
 55. Յարոյ:
 56. Յովնիկեան Վազարոս քահանայ:

II. Հ Ե Ռ Ա Գ Ի Ր Ն Ե Ր

1. Սունդուկեանցներ Գէորգ և Ալեքսանդր (չօքէլեարի որդիքը) և Նիկո-
 ղաչոս (եղբօր որդին), ուսանողներ: Պետերբուրգ.

2. Մանդիկեանց Սեդրակ: Էջմիածին.

«Վաս իերպով վիշում եմ Ձեր փաշտոն սկզբնաւորութիւնը. աչն
 օրից, Գուք, թանկագին Գաբրիէլ, 25 տարի անփոփոխ իերպով դնա-
 ցել էք Ձեր կոչման վտակից և անդադար հարստացրել էք հաշկական
 ընկերութեանը թանկագին գործքերով. միանում եմ Ձեր տաղանդի
 բաղմաթիւ դնահաստողների հետ. սրտանց աղջւնում եմ Ձեր քառորդ
 դարու բեղմնաւոր դործունէութիւնը»:

(Համեմատեցէք այս առիթով պ. Չմիկեանի լօղածը «Մուրճ»-ի 1 №-ում):

3. Հալ և վրացի ուսանողներ: Պետերբուրգ.

4. Խմբագրութիւն «Արաքս»-ի: Պետերբուրգ.

5. Հալ ուսանողներ Մօսկւայի համալ.

«Շնորհաւորում ենք Քեզ, միակ զրամատուրդին, որ դործել է քա-
 ոսրդ դար լօգուտ հաշկեակաւ գրականութեան և բեմի: Ընդունիր մեր
 պատանեկական ոգեւորութիւնը և մեր սրտանց երախտադիտութիւնը աչն
 բոլոր աիպերի համար, որ Դու աչքքան կենդանի իերպով իրական կեան-
 քից դուրս խլեցիր, Քո խորին ատելութեան համար զէպի հասարակական
 կեանքը անբարոյականացնող տարրերը և Քո քնքուչ համակրութեան հա-
 մար զէպի ճշուածները և անպատուածները: Մաղթում ենք որ Քո մօրակող
 ձաջը աչտուհետև ես չը լռի. կեցցես Դու շատ տարիներ»:

Հալ ուսանողներ:

Պատասխան.

«Սրտանց շնորհակալ եմ Մաղթում եմ, որ Տէրը օգնէ Ձեզ մացնել լոյսը և
 լուսաւորութեան ջերմութիւնը հասարակութեան խաւար խաւերը, որոնք չէ-
 դոքացնում են մեր լաւագոյն ոգիերը: Դուք՝ իմ իղէալն էք, Դուք՝ բարի
 ոգին էք մեր աղլի: Ասլրեցէք, ողջ եղէք, ծաղկեցէք»:

(տտրագրած) Սունդուկեանց:

6. Վրաց ուսանողներ: Մօսկւա:
 7. Քանանեանց Գէորգ, (վերատեսուչ Լազարեան ճեմարանի): Մօսկւա:
 8. Հալ ուսանողներ: Նոր-Ալեքսանդրիա: (Գիւղատեսեսակ. ինտիտուտ):
 9. Չալխուշեան Սօֆիա և Գրիգոր: Նոր-Նախիջևան:
 10. Ուսուցչական խումբը Ղզլարի հալոց դպրոցներին Ղզլար:

11. Մկրտումնան Գէորգ քահանայ, Ղլլար:
12. Մախաթաձէ, Պհաարպօրսկ:
13. Մեսխիւմ՝ Օլլա, Վարվարա, Նիկօլազ (գաւառապետ), Անդրոնիկովա Նինա և Քալանթարեան: Սղնախ:
14. Յարգողներ: Սղնախ:
15. Յովհաննիսեան Վարսենիկ, Գրիգորեանց Սօֆիա, Գրիգորեանց, Մառանկողեանց, Ղաղարեանց, Պհարոսեանց, Տէր-Գրիգորեանց, Կօտաջեանց, Մարգարեանց, Կարա:
16. Միրզաբէկեանցի գործարան: Բաքու:
17. Հաջոց հասարակութիւնը և մի խումբ մարդ և կին թատերասէրներ:
18. Շափով՝ բժիշկ և Կամսարական՝ անառապետ: Գրիշան:
19. «Պեպօ»-ի ներկայացմանը ժողոված հասարակութիւնը: Երևան:
20. Հաջոց Բարեգործական Ընկերութեան տեղական վարչութիւնը: Երևան:
21. Վխտման տիկին: Օդեսա:
22. Տէր-Միքայէլեանց, ուսանող: Ննա:
23. Մեղքումեան, Բուդաղեան, Լխիցեանց (հաղերէն ոտանաւոր հեռագիր):
24. Кульжинский Александр, կառավ. պետակ. բանկի բաժնի: Տաղանդոյ:

III. Ն Ա Մ Ա Կ Ն Ե Ր

1. Սունդուկեանց Յովհաննէս (եղբօր որդին զրամատուրգի): Թիֆլիս:

(Երկար, բայց և մոքով և զգացումով լիքը նամակից քաղում ենք հետեւեալ կտորը, որի մէջ նաև կրիտիկորը, ինչպէս մեզ թւում է, կը գտնէ դիտողական ինքնուրույնութիւն):

«Թանկագին. ամեն մարդ, ով Ձեզ մօտիկուց ճանաչում է, Ձեր «Պեպօն» կարդալով, տեղ-տեղ, երբ հերոսը երկար մենախօսութիւններ է արտասանում, «Պեպօ»-ի մէջ Ձեզ է դնում, Ձեր իդէալական հոգին, Ձեր բարի անունը, Ձեր անդրդելի շխտակութիւնը. և ահա ժամանակ «Պեպօն» դառնում է աւելի իրական մի տիպար... Ձեր Պեպօն տաքացաւ—դա՛ Գաբրիէլն է, որ չարացաւ. բայց հրէս՝ նա հանդարտուեց, մոռացաւ ամեն բան, նա արդէն իւր թշնամուն սկսեց պաշտպանել և Կախուլիին խորհուրդ չէ տալիս նոցա (թշնամիներ) հետ վատ վարուել («Մուլափ, Կակուլի, էս մարթութիւն չէ»)»:

«Այո! Պեպօի ներքին և ս-ը անքակտելի կերպով կապուած է Ձեր սեպհական և ս-ի հետ: Ստեղծելով Արութիւնին, Սարքիսովին, Վաշօին և ուրիշներին, Դուք, ինչպէս ևս համոզուած եմ, չառ էլ չէիք դադրում, որովհետեւ Դուք նոցա նկարում էիք բնութիւնից. բայց ստեղծելով Պեպօին, Միքայէլին, Լևոնին, Արտաշէսին ¹⁾ և միւսներին, Դուք դադրում էիք, Դուք պէտք է դադրում լինէիք, որովհետեւ Ձեր և ս-ի ամբողջ կէսը Դուք խլում էիք Ձեզից և դնում Պեպօի և ս-ի մէջ»:

1) Լևոնը և Արտաշէսը «Ամուսիններ» պիեսի մէջ:

2. Յովնէիկեան Ղազարոս քահանայ:

3. Իւգրաշեան Սարգիս, գնդապետ: Պետերբուրգ:

«...ինձ թւում է, թէ Դուք երկար ժամանակ գործում էիք աղապիտի մի հաշիական նշանարանի ներքո՝ «միշտ գործել, միշտ առել և միշտ լսել»:

4. Բարխուդարեանց Մկրտիչ: Մօսկւա:

5. Գրիգորեանց Գրիգոր քահանայ, նաև ուրիշների կողմից: Բաքու:

6. Սաֆրազեան ամուսինների զիմաց՝ (Թաւրիզ)

Քրիստափոր Թաղէոսեան: Թիֆլիս:

7. Նահապետեան Արշակ, Տեառն Գէորգեան ճեմարանի: Էջմիածին:

8. Տէր-Մարաիրոսեանց: Երևան:

9. Ալիխանեան Նիկողայոս, Հին-Ռիֆտ:

10. Վրոյր, Ա. Մ. Կ. Պօլիս:

11. Տէր-Միրաքեանց Յովնանէյս՝ ի զիմաց թատերաւոյների խմբի (նաև մի աֆիշ «Բանդաձ օջախ», «Գիշերվա սաղար խէր է», Ներկայացրած 22 դեկտ. 1888 թ.):

12. Շահ-Պարոնեանց, բժշկապետ: Թիֆլիս:

13. Չուբար, ի զիմաց հայ թատերաւոյների: Պետերբուրգ:

14. Կաչերգին Կոնստանդին: Գերբեմա:

15. Վխաման, տիկին Ալեքսանդրա:

Պ. Սունդուկեանցը պատմում է, թէ Պետրիգօրսկ եղած ժամանակ, 1887 թ. ամառը, որտեղ նա թեւադրում էր իւր «Ամուսիններ»-ը պ. Վահան Մամիկոնեանին, իսկ առաջ իւր ամուսին Սօֆիային և զատեր Նունէին և Կոստաբինէին, որպէս նաև պ. Գ. Չմէկեանին, սոցա առժամանակեալ բացակայութեան պատճառով, զժառուրութեան մէջ ընկաւ հեղինակը: Տիկին Վխամանը առաջարկեց ճորան իւր ծառայութիւնը:

—Ախար Դուք հաւերէն չը գիտէք:

—Այդ վնաս չունի, Դուք մտածեցէք հաւերէն և աղդ հաւերէն մտածածը ինձ ուստիքն բառ առ բառ թարգմանութեամբ թեւադրեցէք, իսկ լիտոյ...

—Բայց ախար եթէ հաւերէն մտածելով և բառացի թարգմանութեամբ թեւադրեմ, միտք չի դուրս գալ և Դուք ոչինչ չէք հասկանալ, տիկին:

—Այդ ոչինչ, Գարրիէլ Նիկիտիչ, ՅԱ ԴՈ Դուք կը հասկանաք. իսկ դա՛ զլխաւորն է: Աղապիտի սիրալիրութեան առջև հոյ դրամատուրգը զիջեց, թեւադրելով «Ամուսիններ»-ի երկրորդ դրծոյութեան երրորդ տեսիլը՝ Մարգարտի և Հիդինէի խօսակցութիւնը, նոցա փոխադարձ զանգատը— «ուստիքն լեզուով, որից վնաս Թիֆլիս գալով, հաւերէնի վերածեց, ուստիքն բառերի տեղ ուղղակի հաւերէն բառերը գնելով—չէ թէ ուստիքն մտածւած էր հաւերէն!»

IV. ՈՒՂԵՐՁՆԵՐ.

1. Մարիամեան-Յովնանեան Դպրոցի ուսուցիչներ և ուսուցչուհիներ (16 ստորագրութիւն)։ Ներկայացուցիչ՝ տեսուչը զպրոցի պ. Փիլիպպոս Վարդանեան։ Թիֆլիս։
2. Թաւրիզի հաշտարակութիւնը (20 ստորագրութիւն, ի միջի ալոց՝ Ծառուր-խան Աւթիսանեան, Առաքել Համբարձումեան, Սափրազեան ամուսիններ և ալլն)։ Ներկայացուցիչ՝ տիկին Համբարձումեան։
3. Խարկովի հաշտանողութիւն. (60 ստորագրութիւն)։ Ուղերձը դրած է թաւիստէ մեծադիր և շքեղ կազմի մէջ, որի երեսին, բառերի գեղեցիկ դասաւորութեամբ, գրած է հաշերէն լեզուով և լատիներէն տառերով՝

25 amia hobeliani arithov Gabriel Sundukianzin Charkovi hai
usanogneritz. 1888 ami 22, dectemberi. Charkov.

Ներկայացուցիչներ՝ հաշտանողներ պ. Վ. Լուսինկէլի և Գ. Հատումեան։

4. Օգեստովի հաշտանողութիւնը (15 ստորագրութիւն)։ Ուղերձը դրած է թաւիչապատ և Օթելլօից մի տեսարան ներկայացնող մետաղեայ ընկիւնք երեսով ալբոմի մէջ՝ պատշաճաւոր լուսանկարներով օտար և մեր թատրոնական աշխարհից։ Ներկայացուցիչ՝ Ա. Արասխանեանց։
5. Պետերբուրգի հաշտանողութիւնից։ Ուղերձը դրած է սեկաշէ թերթադահի մէջ։ Ներկայացուցիչ՝ պ. Կ. Յաղուրեան։
6. Պետերբուրգի հաշտարակութիւնը (39 ստորագրութիւն)։ Ուղերձը դրած է թաւիչաշքեղ կազմի մէջ, որի երեսին յօդէլարի անուն-աղղանունի արծաթեայ սկզբնատառերն են խաչաձև կալցրած։ Ներկայացուցիչ՝ պ. Ալեքս. Քալանթար։

V. ՊԱՐԿԵԻՆԵՐ

1. Բաշինջաղեան Գէորգի Թխտենին. մի գեղեցիկ պատկեր, ըստ մեզ, ամենալաջողածը երիտասարդ նկարչի արհեստանոցից ցալժմ դուրս բերած բոլոր ձիթանկար պատկերներէից։ Դա մի սլաղ և ոչ մեծ պատկեր է, որը ներկայացնում է թխտենու (дерева) մի հսկա ծառի բունը՝ ընդարձակ և ամալի մի դաշտում, հեռաւոր հօրիզոնով։ Գաղափարարար, զա՝ Առնգուկեանցն է հալկական թատերադրութեան ամալութեան մէջ։ Թիֆլիս։
2. Բաշինջաղեան Յովհաննէս և Կիկիանի Պաւլէ, (լուսանկարներ)։ Յօդէլարի խոշորացրած սալօնական լուսանկարը պատշաճաւոր շրջանակով։ Նօյօչերկասկ։
3. Մի խումբ հաշ երիտասարդներ։ Յօդէլարի կարճեւոր-պատկերը՝ թաւիչեայ երկգոնակ սիբուն տուփի մէջ։ Պետերբուրգ։

4. Հալոց Բարեգործական Ընկերութեան Շուշալ տեղական վարչութեան անդամները: Մի բողիկարաւ բաժակ, արծաթեալ բաժակակալով և արծաթեալ նրբաձե զգալով՝ բոլորը մի շքեղ տուփի մէջ: Շուշի:
- Յօրէլեարը, վերջինիս փոխարէն, շտապել է պատասխանել՝ Նւրիւնով լւր երկասիրութիւններէից 100 օրինակ՝ չօգուտ Բարեգ. Ընկ. Շուշալ տեղական բաժնի:
5. Նրբեցեան Աղէքսանդր: Իւր աշխատասիրած „Театръ въ Тифлисѣ 1845—1856“. Тифлисѣ, 1888. փառակալմ:
- «Հալոց թատրոնի փրկու հաւատ Գաբրիէլին, ի վիշտակ 1863—1888 թ. 25-ամեակի, ամենալն շարգանօք... 23 հոկտեմբ. 1888 թ. Թիֆլիս»:
6. Նաւասարդեանց Տիգրան: Իւր «Հէքիւթների» ժողովածուի ցալթմ լոյս տեսած բոլոր չորս տետրակները:
7. Բարխուդարեանց Մկրտիչ: «Հանդէս Գրականական և Պատմական»: Առաջին գիրք: Մօսկւա, 1888:
8. Շիրվանդաղէ: Իւր չորս հեղինակութիւնները:
9. Չմէկեան Մ. Իւր կազմած և «Աղբիւր»-ի հրատարակած «Օրացոյց 1889 թ.» (մի տաճառոր ուղերձով):
10. Նազարեանց Տիգրան: Իւր հրատարակած «Օրացոյցը»:
11. Մարտիրոսեանց Մնացական: Մեծ ծաղկէ փունջ:

VІ. ՈՏԱՆԱԻՈՐՆԵՐ

1. Գամառ-Փաթիլալ: (Իսթ. Պատկանեան):
- «Գաբրիէլ Սունդուկեանցի պատկերի տակ: 23 դեկտ. 1888 թ.
- Աղլիս շարաւտ վերքը լուանալ,
 Լիւր մեծատունին անլախ ապրտակել,
 Գոհարով ծածկած կեղտերը բանալ,
 Կեղծաւորներին գիմակը պոկել
 Ու հէգ կիճտօին դրնել մարդոց շար —
 Այդ ամենն զօրեց միալն քու հանճար:
- Գամառ-Փաթիլալ»:
2. Ալլիխանեան Նիկողայր: Հին-Բիխով:
3. Մարտիրոսեանց Դէորդ: Թիֆլիս:
4. Տէր-Մարտիրոսեանց Յովհաննէս:
5. Չմէկեան Մ. (Թիֆլիսի բարբառով): Թիֆլիս:
6. Թաղէոսեան Գրիգորափառ: Թիֆլիս:
- «Կալ մի մեծ ճահիճ—նա կ և անք է կոչում,
 Նորա երեսը ծածկուած է քօղով:

Այդ քօղի տակը ճիճուք են վխտում
 Իրանց պարչիլի զաղիր գործերով:
 Գնւ զիր քաշեցիր աչք քօղ համարձակ,
 Եւ նորա տակից ցոյց տուիր մեզի
 Իսկական գոյնով մեր կեանք խորտառակ,
 Որտեղ աղնիւր, բարին մուսք չունի:
 Գու լոյս հանեցիր աչք խաւար աշխարհ,
 Նորա մէջ տիրող կեղտը մերկացրելւ:
 Գու առաջինը, գնւ, հզօր հանճար,
 Մեր ազեղ կեանքը սպաս ծաղրեցիրու:

7. Զուարեանց օր. Ն. Գերբեհտ:

.

Թէեւ ես չունիմ
 Հանճար կամ տաղանդ
 Եւ ոչ թանկագին
 Գոհար աղամանդ,

Որ կարենալի
 Փոքրիկ մի ճուէր
 Տալ բարերարիդ,
 Յիշատակ իբրեւ—

Ունիմ ես միայն
 Սրտումս պարզ սէր,
 Որ թելադրում է
 Այս քանի տողեր:

Յուսամ կ'ընդունէր
 Անարհամարհանք
 Համեստ հպուհոյ
 Անկեղծ համակրանք:

Կարծում ենք, որ աւելի քաղցր խօսքերով չէր կարելի վերջ տալ մի
 չօրելեանի նկարապրութեան:

ԿՈՍՍ ԼՕՌՈՒՄԵԼԻՔԵԱՆ

1888 թ. դեկտ. 13-ին վախճանեց հարաւալին Ֆրանսիայի Նիցցա քաղաքում կոմս Լօու-Մելիքեանը:

Այդ մարդը կատարելատիւ էր հալի՝ վարչական, պատերազմական և քաղաքական ասպարէզների վրա միասին առած: Նա բարձրացաւ պետական ծառայութեան բոլոր վերաբխական աստիճանները—ստորից մինչ ծախս-դոնը, որքան միայն մի հասարակ մահկանացուի կարելի է, երբ անձնու-կան բարձր լատիւթիւնների հետ կապած է ալն բարեպաշտ և ասկաւ պատահող հանգամանքը, որը արտադրուում է տէրութեան ծախսդոն իշխանաւորի անսահման վստահութեան մէջ գէղի իւր ընտրած սլաշտօնեան: Կոմս Լօու-Մելիքեանը բարձրացաւ մինչ պետական մարդու նշանակու-թեան աստիճանը, ոչ միայն իւր ունեցած սլաշտօնական իշխանութեամբ, ալ և, որ գլխաւորն է, իսկական պետական մարդկանց լատուկ կամքի ուժով՝ միացրած հակացքների ընդարձակութեան և աննկուն աշխատու-թեան հետ:

Կոմս Լօու-Մելիքեանը փալեց երկու ասպարէզների վրա՝ գինւո-րական և կառավարչական. ալ երկու դաշտերի վրա՝ ևս նա բարձրացաւ փառքի գաղաթնակէտին. մենք անձեռնհաս ենք նորա պատերազմական բուն վաստակները գնահատելու, իսկ քաղաքականի համար դեռ ևս սղակաս են մեզ հարկաւոր նիւթեր՝ կոմսի գործունէութիւնը պատմական ճշդու-թեամբ որոշելու: Իսկ ընդհանուր տալաւորութեանը դալով, անկասած է, որ Լօու-Մելիքեան-կառավարիչ գեր էր, քան Լօու-Մելիքեան, որպէս պատերազմող, մանաւանդ եթէ ընդունենք, որ նոյն իսկ պատերազմական գործում անձնական քաջութեան հետ միասին պէտք է վարչական տաղանդ:

Ընդհանուր առմամբ, կոմս Լօու-Մելիքեանը հանճարեղ մարդ չէր, բայց դարուս ամենախոշոր անձնաւորութիւններիցն էր. նա ստեղծելու է մի ամբողջ գրականութիւն, նա դառնալու է ուսածքների առարկալ. աղգերի հոգեբանութեան, քաղաքականութեան, վարչական պիտութեան, պետական գիտութիւնների և ռազմագիտական գրականութիւնների մէջ նա աչքի ընկնող տեղ է բռնելու: Թէ իւր կեանքով և գործունէութեան եղանակնե-րով և թէ որպէս հեղինակատոր գաղափարատէր: Այդ բոլորի մէջ հակա-կան գրականութիւնը ամասս չր պիտի մնալ. կոմս Լօու-Մելիքեանի ոգին լուսաբանողը կարող է լինել միմիայն հալ մարդը, եթէ միայն ալ լուսաբանութիւնը չը պիտի զատաճուի մինչ մի-երկու դար հետու: Հալկա-կան գրականութիւնը ամենալն իրաւունքով կարող է նշանաւոր հանգու-ցեալի ոգին, բնաւորութիւնը ու մարքի ուղղութիւնը իւր գննողութեան գործ համարել, իսկ մնացեալը՝ ուստաց և ուրիշ աղգերի գրականութիւն-ներին սուելի մատչելի բաներ են. բայց առանց որոնց մատակարարած

Նիւթերի՝ նաև հալիական զրականութիւնը իւր աղղ զսրծը միտն թերութեամբ կարող է կատարել:

Ամբողջ Կովկասը, առանց խտրութեան ազգերի և կրօնների, մօտ երկու ամիս է, որ պատրաստութիւններ է տեսնում արմանաւոր կերպով ընդունելու նշանաւոր հանդուցեալի մարմինը: Այդ ցույցերի մէջ չը կա ոչ մի որոշ տեսողենց. մեծ անունին ուղում են մեծապէս դիմաւորել, նշանաւոր հանդիսացած և իւր կեանքը լրիւ սնուցած մարդու մարմինը լանձնուած է ալն երկրի հողին, որ նորան ծնունդ էր տւել և ամրապնդում է Պանթէօնում ալն ազգի, որի գաւազն էր նա:

Ահա կրօն Լօուս-Մելիքեանի պաշտօնավարութեան ընթացքը:

Միքայէլ Լօուս-Մելիքեանը ծնւած 1819 թ., զիւ մանուկ հասակում տարւեց Մօսկւա, որ նա մտաւ Լազարեան ճեմարանը, որը, մի երեսնական չարութեան պատճառով, տնիւրեց թողնել ուսումը չաւարտած: Մօսկւայից գնաց Պետերբուրգ, որտեղ, քառասնական թւականների սկզբում, մտաւ Գլխարկէպոլի պօղպրատօրչիկների և Կաթալերեան դպրոցը (ապժման Նիկողայրսեան Կաթալերեան դպրոցը), որտեղ նա աւարտեց ուսումը 1843 թւականին:

Այդ զինւորական դպրոցից դուրս գալուց լիտու, Լօուս-Մելիքեանը ծառայեց Գրոզնօյի գուսարեան զօրադնդի Լէյք-գլխարկաւում, Նովգորոդի չրջախաբում. ապա տեղ նա ծառայեց 4 տարի: 22 տարեկան հասակում պօրտչիկ գատնալուց լիտու, 1847 թ. լաջողում է նորան փոխադրւել Կովկաս, որտեղ նա նշանակւում է առանձին լանձնարարութիւնների պաշտօնեալ՝ Կովկասի առանձին զօրաբաժնի հրամանատար իշխան Վօրօնցովի մօտ: Այդ ժամանակները անընդհատ կռիւների տարիներն էին Կովկասի լեռնաբնակների հետ, և Լօուս-Մելիքեանը, մասնակցելով այդ կռիւներին, կատարելով նաև քաղաքադիտական լանձնարարութիւններ, մեծ հմտութիւն ձեռք բերեց և Կովկասը մօտիկուց ճանաչեց: 1852 թ. նա ստացաւ արդէն պօլկովնիկի աստիճանը: Հետևեալ տարւանից սկսեց ուսումնական պատերազմը 1853—1856 թ., երբ Լօուս-Մելիքեանը առիթների ունեցաւ փոքրիկ զօրախմբերի ղեկավարութեան դեր կատարել: 1854 թւականին, Քալենդուրի և Բաշկադիլի-Լարանի տակ ունեցած կռիւներից լիտու, նա ստացաւ «քաջութեան համար» ոսկէ սուր: Երբ ուսաց պօքը երկրորդ անգամ սնցաւ Ախուրեան գետը (Արփաչալ), Լօուս-Մելիքեանի հրամանի տակ արեւց մի առանձին զօրախումբ՝ 300 հաւ, թուրք և տաճիկ զարա-փափախներից բաղկացած: Այդ զօրախումբով նա մասնակցեց Արդինի և Կարանալի մօտ տեղի ունեցած կռիւներին և լիտու Քիւրիկ-Դարա գիւղի ղեկավար ճակատին, ուր 16 հազար ուսանել լաղթեցին 60,000-ից աւելի թւով տաճիկներին: Այդ մասնակցութիւնից լիտու Լօուս-Մելիքեանը ստացաւ Վլադիմ երկ 3-րդ աստի-

ճանի չքանչանք: Իշխան Բեհրուժեանը 1855 թ. նորան լանձնարարեց քըլ-դերի հետ լանակցել՝ նոցա մեր կողմը գրաւելու համար, որ և չաջողեց, համաձայնեցնելով քրդերին տալ ձիաւորների երկու պօլկ (զունդ), որոնցից մէկը միացւեց Լօու-Մեկիքեանի կամաւոր խմբի հետ: Այդ զորքի տնօրէնը Լօու-Մեկիքեանը արժանացաւ իշխ. Բեհրուժեանի կողմից առանձին լանձ-նարարութեան նոր փոխարքայ գեներալ-ադիւտանտ Մուրավիօվի մօտ: Կռիւր երբ նորից սկսեց Լօու-Մեկիքեանը իւր կամաւորների խմբով, որ 800 հոգու էր հասել, մեծապէս նպաստեց ռուսաց զաղթութիւններին: Նորա նշանաւոր քաջութիւններին է պատկանում Կաղզւանի և Գեշկւանի գաւառ-ների նւաճումը 1855-ին, որ կատարեց սուանց արիւն թափելու և մաս-նակցութիւնը Կարսի պաշարման մէջ:

Թէ որքան Լօու-Մեկիքեանը լաւ համար էր վստասիւել՝ աչդ երկում է ար-դէն նորանից, որ Մուրավիօվը նրան նշանակեց տաճկական նոր նւաճած երկիրը կառավարելու, որ տեւց 8 ամիս, մինչև որ նւաճած երկիրը վտարեց Տաճկաստանին: Բնակիչները նորա լաւ կառավարութիւնը չապնեցին մի ուղերձով, որ չիչաւ է թաղաւորին մատուցած Մուրավիօվի զեկուցման մէջ: Լօու-Մեկիքեանի զործունէութիւնը գնահատեց և նա, իւր 30 տա-րեկան հասակում, ստացաւ գեներալ-մալիօրի աստիճանը:

1856 թ. վերջացաւ Ռուս-Տաճկական պատերազմը, և Լօու-Մեկի-քեանը մի առ ժամանակ անպաշտօն մնալուց վտու, արդէն նոր փոխարքայ իշխան Բարեատինսկու օրերով, ստացաւ Աբխազիայի կառավարչութիւնը:

Այդ պաշտօնում նա նախ իւր ուշադրութիւնը դարձրեց հարեան Յըրկ-ների վրայ, որոնք իրանց արշաւանքներով չուզում էին զէպի ռուսաց տիրապետութիւնը թշնամարար վարւող Աբխազցիներին. նւաճեց սուանց արիւն թափելու սահմանակից Յերկտան, որտեղ կառուցեց մի փոքրիկ բերդ:

Գաղտնաբեր 1859 թ. վերջնականապէս նւաճելուց վտու, իշխան Բա-րեատինսկին 1860 թ. նշանակեց Լօու-Մեկիքեանին հարաւային Գաղըս-տանի կառավարիչ և Գերբեղի քաղաքապետ: Բայց մինչ իւր նոր պաշ-տօնի մէջ մտնելը, նորան լանձնեց բանակցել Տաճկաստանի հետ այն դաղթականութեան առիթով, որ սկսել էին լեռնաքնակ Չեչենները Կովկա-սեան լեռներից զէպի Տաճկաստան:

Հարաւային Գաղտնաբեր Լօու-Մեկիքեանը ցուց տեւց նոյն կառա-վարչական հմտութիւնը, որի շնորհիւ աչդ երկրի խաղաղութիւնը չը խախտ-ւեց ոչ մի չուլիչ պատահարով: Աբխազիայում և Գաղտնաբեր անցուցած չորս տարին պարզեցին նորան սուրբ-Ստանիսլաւի առաջին աստիճանի չքանչանք, Աննալի ժապաւէնը, Վլադիմիր երկրորդ կարգի չքանչանք և կապեր անուանական շնորհակալութիւնը:

1862 թւականին Կովկասի փոխարքայ նշանակեց Մեծ իշխան Մի-խայէլ Նիկօլաւիվիչը, որը շուտով Լօու-Մեկիքեանին 1863 թւականին

Նշանակեց պետ Թերեքի չրջանի, որի գլխավոր քաղաքն է Վլադիկավկազ և ուր հասաւ թէ չէ, մի երկու շաբաթ անցած, 17 ապրիլի ստացաւ գե-
նե ր ա լ լ է չ ա ի ն ա ն ա ի աստիճանը: Երկու տարի անցած, 1865 թ. օգոստո-
ս 0-ին, նա բարձրացաւ ղեներալ-ադիւտանտի աստիճանին:

Թերեքի չրջանը, իրար դէմ դէնք վերցնելու սովոր և քաղաքա-
քիտութեան տնտիւր բնակիչներով, որպէս էին առսաց կազակները և չե-
չենները, դժւար կառավարելու երկիր էր. և ալդ անհանգիստ երկիրը
Լօու-Մելիքեանը կառավարեց 12 տարի շարունակ: Կազակները նորան ևն
պարտական իրանց բնտանեկան և հասարակական վերանորոգութեամբ:
Հմուտ թիւնը նորանուսն էր, որ Լօու-Մելիքեանը կարողացաւ կազակնե-
րից քաղաքացիք պատրաստել՝ առանց վնասելու նոցա գինւորական աւան-
դական քաջութեան: Եւ իւր այս ծառայութեան համար հանգուցեալ Թա-
գաւոր Կալար Ալեքսանդր II Լօու-Մելիքեանին Նշանակեց Թերեքի կա-
զակալին գործի շարքում, իսկ աւելի ուշ՝ նորան Նշանակեց Սունժեն-Վլա-
դիկավկադեան գնդի պետ: Լօու-Մելիքեանը կարողացաւ Թերեքի չրջանի
նման վարենտարառ երկրում մտցնել ընդհանուր տէրւոնական օրէնքներ,
հաստարար դատարաններ, վերացրեց ճորտութիւնը և հաստատեց ժողովրդա-
կան կրթութիւնը՝ տարրական, արհեստագիտական և միջնակարգ երկսեռ
ուսումնարաններ ի միջոցով: Չչենները, որ դադրած էին Տաճկաստան,
կրկին վերադարձան իրանց նախկին բնակավայրերը: Լօու-Մելիքեանը
միծառքս խրախուսեց երկրի արդիւնագործութեան, որի շնորհիւ հիմնու-
ցին մինչ 200 զանազան գործարաններ. ինքը հիմնեց քաղաքալին բան-
կերը, անցկացրեց շօտներ և ալ ուղիներ:

Այս բոլորից չէտ, Լօու-Մելիքեանը ստացաւ ղեներալ-նահանգապետի
իրաւունքները և պարգևատրեց «Ապիտակ Արծալ» շքանշանով, Ալեքսանդր
Նեվսկու աղամանդեալ Նշաններով և կաւալէրիալի գենե ր ա լ լ աստի-
ճանով: Բայց ալդ՝ ամեն բան կլանող գործունէութիւնը վատթարացրեց նո-
րա սողջութիւնը, որի պատճառով նա սախակեց թողնել իւր ալդ Նշա-
նաւոր պաշտօնը և 17 ապրիլի 1875 թ. Նշանակեց պաշտօնով Կովկասեան
դօրապետի գլխավոր հրամանատարի մօտ, բայց իւր առաջնութիւնը վերա-
կանգնելու համար, զնաց արտասահման բժշկւելու:

Երբ վերջին Ռուս-Տաճկական պատերազմը վճռւած խնդիր էր, դեռ
11-ին նոյեմբ. 1876 թ. Նշանակեց Տաճկա-Կովկասեան սահմանում գործող
կօրաւումի հրամանատար, լինելով գլխավոր հրամանատար Մեծ իշխան Մի-
խայէլ Նիկօլաւիչի օգնական: Նա նւաճեց Արդահանը, որի համար ստա-
ցաւ Վէօրգիւ 3-դ աստիճանը, լաղթութիւն տարաւ Ալաջադաղի բարձրա-
թիւնները վրադ և ստացաւ Գէօրգիւ 2-դ աստիճանը, ղեկավարեց Վարսի
պաշարումը, որի լաջողութեան համար ստացաւ Վլադիմիր առաջին աստի-
ճանը: Իսկ պատերազմի աւարտումից չէտ, իւր բոլոր ծառայութիւնների
համար՝ ստացաւ կոմսի կոչումը 12 ապր. 1878 թ.

Պատերազմի վերջանալուց չեա, կոմսը նշանակեց պաշտօնով Կովկասեան կորպուսի գլխաւոր հրամանատարի մօտ, իսկ քաղաքացւած առողջութիւնը ստիպեց նորա՛ն խնդրել արտասահմանեան արձակուրդ: Այդ օրից՝ նա ալ եւ չը տեսաւ Կովկասը:

1879 թ. 24 լուեաբի, կոմսը նշանակեց Աստրախանի, Վարատովի եւ Սամարի ժամանակաւոր զինեղալ-նահանգապետ, եւ ընտրեց իւր նիստը Զարիցինուս: Նորա չատուկ պաշտօնն էր՝ պատերազմել ալ չըջանները բռնած զարհուրելի եւ վարակիչ ժանտախտի դէմ: մի դործ, որ նա կատարեց երկու ամսամ զարմանալի ջանքութեամբ: 1879 թ. 7 ապրիլի, նա նշանակեց Խարկովի ժամանակաւոր զինեղալ-նահանգապետ եւ նոյն ապրիլի 17-ին—հրամանատար Խարկովի զինեղալ-նահանգի զօրքերի: Աչտուղ նորա, որպէս առհասարակ մի քանի ամենանշանաւոր նահանգների զինեղալ-նահանգապետները անմիջական պաշտօնն էր՝ արմատախիլ անել որոշ դաշտաբարատէր կուսակցութեան արդէն չափազանց ակնկալտնի նկրտումները, որոնք ուղղած էին պետական կազմակերպութեան դէմ: Կոմս Լօու-Մեկլիքեանը իւր ալս պատասխանատու եւ նոր դործում զեկալարեց ինքնուրոյն սկզբունքներով, ջանալով ոչ միայն հարւածել չարիքը, ալ եւ դրակել հոտարակութիւնը եւ հաւատարմութեան քակւած կապը առ Բարձր Իշխանութիւնը կրկին վերականգնել:

Վրայ հասաւ 1880 թ. ծանր տարին: Մօտեցում էր 19 փետրւարի 1880 թ., երբ լրանում էր քսան եւ հինգ-սմիակը հանդուցեալ կաշուի թագաւորութեան: Ժամանակը անհանգիստ էր եւ խռով՝ մանաւանդ մալրաքաղաքում: Փետրւարի 8-ին պալատն էին կանչած մինիստրները եւ հանդէսի համար Պետերբուրգ եկած, կոմս Լօու-Մեկլիքեանը, որը նոյն օրը հերթակալ զինեղալ-ադիւտանտն էր պալատում: Թաղստոր-Կաշարը, ամենքի համար անսպասելի կերպով, լստնեց իւր բարձրագոյն կամքը՝ միայնել բոլոր մինիստրական իշխանութիւնները մի անձի մէջ եւ նոյն իսկ ազատել ընտրեց զորա համար կոմս Լօու-Մեկլիքեանին, իսկ ներկալ եղողներին խնդրեց կազմել հրահանգ, եւ տանել կոմսի մօտ ի հաստատութիւն: 12 փետրւարի լաջորդեց հրամանը «ժ ա լ ը ա ղ ո լ ը կ ա ը ղ ա ղ ը ի չ մ ա ս ն ա ժ ո ղ ո Վ» կազմելու մասին, որի պետը նշանակեց կոմս Լօու-Մեկլիքեանը: Գորա հետ միասին նա նշանակեց պետական խորհրդի անդամ եւ նորա վերաջ բարձեց Պետերբուրգի զինեղալ-նահանգապետի պարտականութիւնը, որի պաշտօնը վերացեց:

Այսպիսով Լօու-Մեկլիքեանին վիճակեց մի պաշտօն ծաղրադոն իւրաւունքներով, որը չատկապէս ոտեղծեց նորա համար, իբրեւ թագաւորական ընտրեալ: Մալրադոն կարողալիչ մասնաժողովի ուղղակի նպատակն էր՝ խռովարարներէն երկիրը, իսկ մանաւանդ մալրաքաղաքը աղատել: Կոմսը անչափաւ զինեց խորհրով մալրաքաղաքի ընտկիչներին, որին, իբրեւ պատասխան, հրէալ գինիաղխտներէն մէկը տարձանալով խօսեց կոմսին,

բոլոր առանց հետևանքի: Խաղաղութիւնը վերականգնեց. բնակիչների մօտ կրկին վերադարձաւ վստահութիւնը դէպի բարձրագոյն իշխանութիւնը, աջնայէս որ կէս տարի գործելուց չհտու, ծաղրագոյն կարգադրիչ մասնաժողովը վերացւեց, նորա հետ և այսպէս կոչւած Ուրդ բաժինը (գաղանի ուտիկանութիւնը քաղաքական լանցանքների համար):

Կոմս Լօուու-Մելլիքեանը աջնահետ նշանակւեց մինիստր ներքին գործերի, որտեղ նա բանեցրեց զարմանալի գործունէութիւն, դարձնելով իւր ուշքը ներքին կեանքի բոլոր ճիւղերի վրայ և զեկաւարեւելով իւր մարդասէր սկզբունքներով: Նա վարեց իւր պաշտօնը մինչ կայսր Ալեքսանդր II-ի ողբերգական մահը, որից չհտու կոմսը իրեն լանձնեց մասնաւոր կեանքին, ուր և գտաւ իւր կեանքի վախճանը:

ԽՄԲԱԳՐԱԿԱՆ ԾԱՆՈթՈՒԹԻՒՆ

Ուշադրութիւն ենք դարձնում մեր մշտական աշխատակից պետական զետեղութիւնների Սարասրուրդի համալսարանի գօքտօր պ. Գրիգոր Վարդանեանցի ներկա համարում տուած լօղւածի վրայ «Գիւղական վարկի» մասին: Դա՝ «Մուրճ» ամսագրի համար ամենաթանկ և մեր սրտին ամենամօտիկ խնդիրներից մէկն է, որպէս մէկը ալն խնդիրներից, որոնց լուծումից մեր ժողովրդական բարօրութիւնն է կախւած: Զօղւածը գրւած է չատկապէս մեր լանձնարարութեամբ և կ'ունենալ չարունակութիւններ՝ իրարից անկախ և բոլորովին ամփոփ ձևով և բովանդակութեամբ: Որպէս նորութիւն մեր գրականութեան մէջ, ինչպէս նաև պ. Նաղուբեանի «Գատաստանական վերանորոգութիւն» լօղւածը, որ նմանապէս գրւած է խմբագրութիւնից բղխած նախագծով, մեր՝ մանաւանդ գաւառական աշխատակիցներին՝ չատուկ լանձնարարում ենք ուսանել աղ լօղւածները: Ոչ կրցկըսուր կերպով, ալ հիմնաւորապէս է մեզ պէտք ուսանել ժողովուրդը, իսկ զորա համար հարկաւոր է, որ նաև գաւառական գրողները խնդիրներին կ'ութիւնը ամբողջապէս բմբունեն ու աջնայէս գրիչ առնեն ձեռքը:— Մենք թող ենք տալիս աւելցնել այստեղ, որ «Մուրճ» ամսագրում «Գիւղական վարկի» մասին գրողը նոյն հեղինակն է, որը Գերմանիային առաջին անգամ տւեց մի հիմնաւոր ուսումնասիրութիւն կալւածատիրական և գիւղական վարկի հիմնարկութիւնների մասին, գրելով գիւղական վարկի գատական երկրի, ալն է Պրուսիայի Սիլեզիա պրովինցի վարկային հաստատութիւնների պատմութիւնը, նոցա սկզբնաւորութիւնից, ալն է 18-րդ դարու կիսից մինչև այժմ: Աղ հեղինակութիւնը, որի համար հեղինակը օգտւած է տեղական վարչութիւններից մատակարարած և ոչ ամենքին մատչելի առաջնակարգ աղբիւրներից, կրում է հետեւեալ վերնագիրը.

Geschichte des Landschaftlichen Creditsystems für die Provinz Schlesien. Strassburg 1883.

ՏԻԿԻՆ ԹԱՄԱՐ ՆԵՐՍԻՍԵԱՆ

(ԾՆՆԴԵԱՄԻ ԱԴԱՄԵԱՆ)

Մ. ԱՍԻԼԵԱՆԻ

1882 թվականի Պետերբուրգի աշնան օրերից մէկն էր. ուսանող ընկերներիցս մէկը եկաւ ինձ մօտ և չափանց, որ նույն օրը, երեկոյեան ժամի 6-ին, իւր անուանակոչութեան առթիւ հրաւէր ունիւ իմ ուսանող ընկերս ապրում էր Գարօխօվեան փողոցի վերայ, իսկ ես ապրում էի Վասիլեփովի կղզու վերայ. հեռաւորութեան պատճառով և մասամբ ուսանողներին չատուկ անձղութեամբ, ես չը կարողացայ նշանակեալ ժամին ներկայ գտնուիլ։ Վերջապէս ժամի 8-ին հաղիւ հասաւ ընկերոջս բնակւած տունը. ներս մտնելով նորա սենեակը, ծխախոտի ծխի ամպի միջից լապտերի աղօտ լուսով չը կարողացայ ներկայ եղողներին իսկոյն ճանաչել. միայն լսում էի բաղմաթիւ ձայներ և տեսնում ծառացած ծխի միջից կերպարանքների փոխանակ մարդկային սխրէտներս։ Ներկայ եղողներն այնպէս զբաղւած էին խօսակցութեամբ, որ կարծես չը նկատեցին իմ ներս մտնելը։ Ընդհանուր ողջունից լետով, սենեակի մէկ ծալքում, դրան մօտ, հաղիւ կարողացայ մէկ տեղ գտնել և նստիլ։ Խօսակցութիւնը տաք տաք շարունակւում էր ուսանողների մէջ։ — Ո՛չ, աղջկէս չէ, լսում էին երբեմն այս և այն կողմից ձայներ. ես կ'ապացուցանեմ, աղաղակում էր մէկ ուրիշը, որ խրաքանչիւր աղջ նախ քան տնտեսապէս բարւոքելու իւր վիճակը՝ նա մոռաւորապէս պէտք է առաջադիմէ. աղջ կարծիքը սխալ է, խօսում էր կրրորդը. մէկ աղջի տնտեսական, մոռաւոր և բարոյական առաջադիմութիւնը պէտք է լինի զուգընթացաբար միմեանցից անբաժան... Նրբեմն երբեմն լսում էր վիճաբանողների ձայների միջից մէկ մեղմ կանացի ձայն։ Ինչ և իցէ. ես ուշադրութիւնս լարած սկսաւ լսել կանացի ձայնը. որքան սովորած էի ուսանողների տաք տաք վիճաբանութեանց, նոյնքան միացել էի զարմացած՝ լսելով մէկ հալ օրիորդի հանդարտ առողջամիտ դատողութիւնները, մանաւանդ մաքուր հաջերէն լեզուով։ Ինչպէս ասացի, միայն լսում էի ձայներ, բայց ծխի թանձրութիւնից ներկայ եղողների կերպարանքը չէի կարողանում որոշել. հետզհետէ աչքերս ընտելացան ծխին և սկսաւ տեսնել սենեակում եղողների կերպարանքը և որոշել օրիորդի կերպարանքը, որը իւր մեղմ ձայնով դիւթել էր լսելիքս։ Դա՛ թխադոյն համակրելի երեսով, սև-սև մեծ աչերով, կամարած օտքերով, միջահասակ, ըստ երևութին 19—20 տարեկան օրիորդ էր. նորա նստւածքը, նազելի չարժւածքը, նաւթաճր չիչեցնում էին ինձ Հալաստանի օրիորդի համաստութիւնը՝ միայն համեմաւ կրթւած մարդուն վաղի վեհ համարձակութեամբ։ Գառնալով գէպի կողքին նստած ուսանողը՝ հարցրի՞ նորա աղջ օրիորդի ո՞վ լինելը։ — Դա Բես-

տուժեղանի կուրսերի ուսանող է, անունն է թամար, աղջանունը Աղաման, պատասխանեց ինձ ուսանողը: Չալը ներս բերեցին, տաք տաք խօսակցութիւնները ընդմիջեցաւ: Այլ միջոցին ծանօթացաւ օր. Թամարի հետ:

Այլ էր այդ մատաղահաս օրիորդ Թամարը և ինչ էր որոնում հիւսիսի ստանամանիքում: Կա տիխիսեցի լալտեի ծնողներն զաւակ էր, իւր հակակամ կրթութիւնը ստացել էր Կապեանեան օրիորդաց դպրոցում: Աւարակելով այդ դպրոցի դասընթացը՝ մտել էր գիմնազիա և այդ տեղ ևս աւարակելով ութնետուրք դասարանը, կամեցել էր բարձրագոյն ուսում ստանալ՝ ընդդէմ իւր ծնողաց կամքին, ի դարման Տիխիսի հալ օրիորդների, մերժելով հարուստ փեսայուհեան ձեռքը, լսելով իւր ներքին լաւադոյն ձայնին՝ եկել էր հիւսիս, սրպէս սիրահար գաղափարների և դիւտութեան:

Ջարմանալի էր այդ մատաղահաս օրիորդին եռանդը և ընդունակութիւնները. սակաւ ժամանակի մէջ նա ծանօթացաւ համարեա Պետերբուրգի բոլոր հալ ուսանողների հետ, տեղեկացաւ ոչ միայն ճոցա, այլ և ուս և վրացի ուսանողների գաղափարներին, թէ և նա արդէն բերել էր իւր հետ հիւսիս պատրաստի որոշեալ գաղափարներ. նա ուսումնասիրեց Պետերբուրգի հալ ուսանողութիւնը. նորա հոգին վրդովում էր շատ ուսանողների անաւարտութիւնը, առանց խորութեան նա գիտում էր աչ և աչն ուսանողին, չորսորում ճոցա՝ միանալ մէկ որոշեալ գաղափարի ներքոյ, գործել ընդհանուր ուժով. մանաւանդ թէ այդ ժամանակ Պետերբուրգի հալ ուսանողները բաժանաւոր էին երեք կուսակցութեան: Գրական ժողովի անդամներին հակառակ էին աչն հալ ուսանողները, որոնք չիմանալով հայերէն լեզուն, չունենալով հայկական կրթութիւն, մէկ տեսակ արհամարհանօք էին խօսում այդ իրենց կարծիքով՝ սահմանափակ մտաւոր շրջան ունեցող հալ ուսանողների մասին, իրենց համաշխարհաքաղաքացի համարելով (ի դէպ, այդ համաշխարհաքաղաքացի ուսանողներն չափերը ալժամ ոչ միայն չեն մտածում ընդհանուր մարդկութեան վերաջ, այլ ճոցանից իւրաքանչիւրը մէկ տաք տեղ գտած, լոկ մտածում է իրեն գրպանի վերաջ կամ բեղերը սրած, նոր տարազի մաքուր հագուստով, գլխի արտաքին կողմն օժած հոտաւէտ լւղերով, իսկ ներքին կողմը դատարկ՝ հարուստ օժիտով հալ օրիորդ հարսնացուներ են փնտռում). իսկ հալ ուսանողների մէկ մասն իւր ժամանակն անցնում էր դատարկութեամբ. օրիորդ Թամարը դոցանից շատերի սրտերի մէջ վառեց գաղափարական հուրը իրեն չատուկ կանացի ոգևորութեամբ: Ամեն հալ ուսանողի բերանից օրիորդ Թամարի անունն էր լսում. նորա շնորհիւ մինչև այդ ժամանակ միմեանց իյուր ատող ուսանողներից շատերը միացան. սկսաւ ծանօթութեան ընդարձակ շրջան. մանաւանդ օրիորդ Թամարի ոգևորիչ բարոյական ազդեցութիւնը շատ հալ ուսանողների համար զգալի էր և հէնց աչն պատճառով, որ մէկ հալ օրիորդ կենդանի օրինակով ցոյց էր տալիս, թէ ամօթ է հալ ուսանողին անտարբերութեան մէջ թմրել, փակել աչքերը, չը տեսնել իւր ժողովրդի թշա

առթիւները: Գաղտնիքը և գաղտնիարական ձգտումները ըստ ինքեան անարատ, ազնիւ հոգիների համար ունին իրանց բարոյական կրթիչ ազդեցութիւնը, եւ ստաւել նոցա ազդեցութիւնը զգալի է, երբ նոքա բղխում և քարոզւում են կանացի մաքուր սրտից. այդպէս էր շատ ուսանողների համար օրինոյ Թամարի կենդանի խօսքը և օրինակը:

Նորա պարզ հաղուստը, խօսակցութեան անկեղծութիւնը, բարոյական մաքրութիւնը, գաղտնիարների խորութիւնը դէպի ինքն էին գրաւում ժանօթների սիրտը և հոգին: Արտաքին փալլը, կեղծութիւնը բոլորովին հեռի էր նորանից. ուստի ուսանող կանանց արտաքին կեղծ նշաններից ոչ մէկը չէր նկատւում նորա վերաջ. այդ մասին նա շարունակ ասում էր. «Գաղտնիքի վեհութիւնը և մաքրութիւնը ոչ մի ժամանակ կորստութիւն չունին փալլել արտաքին յղացելով. գաղտնիարական ցուցամուտիւնը շուտով կ'անցնի, երբ կանանց սիրտն ու միտքը կրթւելով և զարգանալով կը հասկանան թէ նոցա արժանաւորութիւնը ոչ թէ նորանումն է կապնում, որ նոքա նմանելն արտաքին կողմից ալ մարդոց, ալ մարդկային ներքին արժանաւորութեան մէջ»: Այդպէս էին նորա համոզմունքները և նոցա հաւատարիմ մնաց մինչև իւր վաղահաս մահը:

Օրինոյ Թամարը ունեցաւ ազդեցութիւն և Պետերբուրգի օտարախօս ուսանող հաւ օրինողների վերաջ, որոնք թւով 7 էին. նոքա նորա շրջորմամբ սկսան հետաքրքրուել և ուսանել հայոց լեզուն: Թամարի ազդեցութիւնը ակնյայտնի երևում էր այդ օտարախօս աղջկանց վրաջ, զոքա մէկ անսակ համակրութեամբ և պատկառանք էին վերաբերւում դէպի օրինոյ Թամարը: Այդպէս օրինոյ Թամարը պաշտօն աստղի նման փալլեց մէկ տարի Պետերբուրգի հաւ ուսանողութեան հորիզոնի վերաջ չեղափոխելով. նոցանից շատերի սիրտը դէպի բարին, անցաւ փառք Մօսկւա 1883 թւին, նոնք բարոյական ազդեցութիւնը և բարի համբաւը թողնելու և աշխտելի հաւ ուսանողութեան համար:

Մօսկւայում եւ մէկ տարի մնալով, ամուսնանում է մէկ համեստ և իրեն գաղտնիարակից ուսանող Գաւիթ Ներսիսեանի հետ, չուտալով ձեռք ձեռքի աւած իրապօրեւելու կեանքի մէջ իրենց փալխալած գաղտնիարները. 1884 թւից տիկին Ներսիսեանն սուք է դնում գաղտնիարական աշխարհից դէպի իսկական կեանքը, որտեղ սպասում էր նորան անկեղծութիւնների և աստ ապանք:

Մարտափետի է աջ մարդու գրութիւնը, որ որոշեալ բարոյական ըսկրպոնքներով և գաղտնիարներով մոնում է կեանք և շամաութեամբ կամեւում է իրապօրեւել նոցա. մանաւանդ անտանելի է աղջկայի մարդու գրութիւնը մեր հասարակութեան մէջ: Գաղտնիքը ինքն ըստ ինքեան մէկ հար է, որ լսվում, մաշում է իւր հաւատարիմ զինուորի գոյութիւնը. բալց և աւելի զարհուրելի է, երբ գաղտնիարական մարդը զուրկ է մեր մէջ նիւթական միջոցներից: Ծախտը ներքին հուրը մէկ կողմից, կենսական անու-

դոք հանդամանքները միւս կողմից շատ անգամ խեղդում են իրենց ճանկերի մէջ զաղախարական մարդուն և գերեզման իջնցնում: Աղղալիսի մէկ պոճ է լինում տիկին Թամար Ներսիսեանը: Մեր մէջ լատգոյն հասարակական գործունէութիւններին մէկն է հաշոււմ ուսուցչութիւնը. այդ իսկ պատճառով 1884 թւին տիկին Ներսիսեանը վարժուհու պաշտօնով գնում է Սդնախ. դժբաղդաբար մի քանի ամսից, որդեմեծութիւնից վատթանք հիւանդացած, վերադառնում է Տփլիս՝ զուրկ բոլորովին նիւթական միջոցներից: 1885 թւին աւարտում է նորա ամուսին Ներսիսեանը Մօսկուայի Պետրովսկական երկրագործական ճեմարանը և գալիս նույնպէս Տփլիս: Այդ երիտասարդը, որ ունէր հայրենական բուռն կանխ ժառանգութիւն և հողեր, չոյս ունէր իւր մասնագիտութեամբ պարապելու իւր սեպհական հողերի վերայ, բանալով աղետեղ և ուսումնարան՝ պատահում է արգելքներին—նորա մեծ եղբայրը չէ կամենում մաս հանել նորան հայրենական ժառանգութիւնից. այդ դէպքը սաստիկ վատ է ազդում երիտասարդ Ներսիսեանի վերայ և վհատեցնում. նա կամենում է եղբոր դէմ դատասարդ Ներսիսեանի վերայ և վհատեցնում. նա կամենում է եղբոր դէմ դատասարդ բանալ. մեծ եղբայրը գործը քաշ է տալիս. երիտասարդ Ներսիսեանը կամենում է առ ժամանակ ուսուցչութեամբ պարապել և հրաւիրւում է ուսուցիչ Ե. Էջմիածնի ճեմարանում. գնում է Էջմիածին իւր հետ տանելով իւր կնոջը և որդուն: Էջմիածնում տիկին Թամարը չորրորդում և համոզում էր իւր ամուսնուն, որ իրենց գործունէութիւնը աւելի արդիւնաւէտ կը լինի, եթէ իրենք գործեն ուրիշ կողմերում, որտեղ ինքն ևս կարող է վարժուհութեամբ պարապել. բայց դժբաղդաբար երիտասարդ Ներսիսեանի աչքերը սկսում են ցաւել և նա ստիպւած է լինում ուսումնական տարւոյ կիսումը թողնել Էջմիածինը և վերադառնալ ընտանիքով Տփլիս: Այստեղ մինչև 1886 թւի սեպտեմբեր ամիսը ապրելով նիւթական կարօտութեան մէջ, երիտասարդ Ներսիսեանի աչքերը առողջանալուց չետու, ալը և կին մէջ, երիտասարդ պաշտօնով գնում են Բաքու և բնակւում ուսումնարանի շինութեան մէջ: Դժբաղդութիւնը կարծես նոցա հետևում էր ամեն տեղ. կէս գիշերին ուսումնարանում նոցա բնակւած տեղը վառարանից հրդեհ է պատահում. երիտասարդ Ներսիսեանը մասամբ իւր ընտանիքին վտանգ ստանալու երկիւղից և մասամբ ցրտից սկսում է արիւն թքել. քանի դնում օրէց օր թոքախտը սաստկանում է. աչնպէս որ ձմեռ. ժամանակ Ներսիսեանները տոբակած են լինում կրկին թողնել ուսուցչութիւնը և դնալ նամախու մօտ Գիրք գիւղը, որտեղ, չը նայելով Ներսիսեանի ծանր հիւանդութեանը, դոցա ջանքով բացւում է ուսումնարան: Փանի գնում թոքախտը սաստկանում է և երիտասարդ Ներսիսեանը անկողին է ընկնում: Աղետեղ տիկին Թամարը պահապան հրեշտակի պէս գիշեր և ցերեկ հսկում է նրան իւր ամուսնու գլխավորները միայնակ, գիւղական խոնաւ, ցուրտ, առանց տախտակամածի սենեակում, զուրկ համարեա բոլորովին նիւթական միջոցներից, բժշկական օգնութիւնից և դեղերից. աղղալիսի թշուառ գրութեան

մէջ վախճանուում է երիտասարդ Ներսիսեանը 1888 թւի լունար ամսի վերջերում:

Կենսական վատ պայմանները, ամուսնու մահւան վիշտը խանգարում են և տիկին Թամարի առողջութիւնը. ամուսնու մահից անմիջապէս վետոյ, նորա մէջ ևս երևում են թորախտի նշաններ. ծանօթները նորան բերում են Տփլիսի նոյն նիւթական կարօտութեան մէջ. թորախտը ուստի անալով անկողին է ձգում և տիկին Թամարին: Զարմանալին աչն է, որ չը նաչած իւր ծանր հիւանդութեանը, նիւթական միջոցներից զուրկ լինելուն, տիկին Թամարի բերանից չէ լսել երբէք արտունջ, ոչ իւր թշուառ լաղղի և ոչ մարդկանց վերաբերմամբ. նա ամեն վիշտ տանում էր լուռ և մունջ, ընդ նմին շարունակ հետաքրքրւելով ամեն մէկ հասարակական և զրական շարժումով. աչպէս համարեա մէկ տարւաջ չափ շարունակում է տիկին Թամարի հիւանդութիւնը և ղեկսեմքերի 31-ին լոյս 1889 թւի լունար ամսի 1-ը, վախճանում է 26 տարեկան հասակում, թողնելով իրենից վետոյ մէկ հինգ տարեկան արու զաւակ: Յուզարկաւորութեան հանդէսը կատարւեցաւ լունարի 4-ին: Հետաքրքիր էր տեսնել թէ ովքեր էին աչ տխուր հանդիսին մասնակցողները.—բաղմաթիւ հաշ, վրացի կրթւած երիտասարդներ, բժիշկներ, իրաւաբաններ, իմբաղիրներ, ուսուցիչներ և այլք. կալին քսանի չափ կրթւած հաշ, ռուս և վրացի տիկիներ, օրիորդներ և վարժուհիներ՝ չը հաշւելով և հանգուցեալի աղգականները և մնացեալ ժողովրդի բազմութիւնը: Գաղաղի վերաջ կալին 6 պսակ, երկուսը Տփլիսի հաշ տիկնանցից և օրիորդներից, երկուսը Տփլիսի հաշ երիտասարդութիւնից, մէկը հանգուցեալի ընկեր և ծանօթ ռուս օրիորդներից, իսկ մէկն ևս Բաքւայ հաշ երիտասարդութիւնից. զապաղը երկար տեղ իրենց ուսերի վերաջ կըրում էին հանդիսին մասնակից տիկիները, օրիորդները և երիտասարդները: Գերեզմանի վերաջ մէկ սրտառու ճառ խօսեց ուսուցիչ Քրիստափոր Ալեքալէկեանը, ցոյց տալով տիկին Ներսիսեանի բարոյական նշանակութիւնը երիտասարդութեան համար և նորա մահւամբ կրած մեծ կորուստը: Աչպէս վաղաժամ բաժանեցաւ աչս աշխարհից տիկին Թամարը, տանելով իւր հետ ղերեզման շատերի համակրութիւնը, սէրը և արտասուքը, թողնելով նոցա սրտերի մէջ անմուռաց վիշատակ:

«Մուրճի» ընթերցողները թերևս հարցնեն. ինչ բանի մէջ է կաշանում տիկին Ներսիսեանի արժանաւորութիւնը, նա ոչ նշանաւոր մատենագիր է ևղիւ (թէև ունի թարգմանութիւններ, երկուսը «Աղբիւր» մանկական ամսագրում տպւած, մէկը Գարշինից, իսկ միւսը, եթէ չեմ սխալւում, Բօղղանովից, նոյնպէս ձեռագիր չը տպւած թարգմանութիւններ), ոչ հրատարակախօս և ոչ բարձրագոյն անուն ունեցող մէկ մարդ: Իրաւ է, նա իւր կարճատև կեանքի մէջ ձախորդ հանդամանքների պատճառով, չի նալ ջատկութիւններից և ոչ մէկը չէ ցոյց տւել ակնշարտի, բալց նա ունեցել է կրթիչ բարոյական մեծ ազդեցութիւն իւր ընդարձակ ծանօթութեան

չըջանում. վկայ են դորան նորա ժամանակից Պետերբուրգի, Մոսկւայի ուսանողներից շատերը, Տիփլիսի և Բաքւայ երիտասարդութիւնը և այլք: Մեր կեանքի մէջ գաղափարական, բարոյական սկզբունքներով շատ և շատ հաղւադիւտ մարդ կարելի է գտնել, մանաւանդ այսպիսիները զժառանգիւտ են մեր կրթեալ անուանած կանանց մէջ, որոնք ոչ միայն չեն հետևում վեհ գաղափարներին, այլ և շռապութեան և գատարկապարտութեան գատարարութիւն օրինակ են լինում. ահա այդ խոյ պատճառով արկին Ներսիսեանների նմանները մեր գաղափարից զուրկ անապատալին կեանքի մէջ իրենց բարոյական ազդեցութեամբ, կենդանի խօսքով և օրինակով մէկ անուակառօղջարար և կենդանացողիչ զովարար հոգմ են, որ ներս սղտակելով մեր կեանքի չուսահատ գաղափարական ճանապարհորդի ներքին կողմը, սկըտում է նորա սիրտը բարախել չուտով, որով և ազնիւ ու վեհ ձգտումներով: Այդ կողմից արկին Ներսիսեանը ներկայանում է իրբն հասարակական գործիչ, որի գործունէութիւնը եղել է ոչ թէ թղթի վերայ, այլ մարդկանց կենդանի սրտերի վերայ, մանաւանդ թէ նա ունէր իւր գործունէութեան որոշ ծրագիրը, ի միջի ալսց և «ազս ժողովրդի մէջ զխտութիւնը տարածել զխրամատչելի լեզուով և հասկացողութեամբ», և ինքն սկսել էր այդ ուղղութեամբ թարգմանութիւն անել. բալց մեր կեանքի ձախող հանդամանքները և մահը, ինչպէս այդ ձեռնարկութեանը, նույնպէս և նորա բազմաթիւ օգտաւէտ մտաղբութեանց տարածամ վերջ զրկն:

ՔԱՂԱՔԱԿԱՆ ՏԵՍՈՒԹԻՒՆ

Անցեալ համարում մենք գծագրեցինք այն տեսչական նշանակութիւն ունեցող պարագաները, որոնք որոշում են եւրոպական մեծ պետութիւնների միջազգային քաղաքական յարաբերութիւնները: Այդ անեւուց յետոյ, մենք խոստացանք ներկայ համարում 1888 թւականի քաղաքական անցքերի տեսութիւնը տալ:

Անցեալ տարին սկսեց քաղաքական անհանգստութեամբ, գլխաւորապէս Ռուսիայի դեռ ևս 1877 թ. արած յայտարարութեան պատճառով, թէ նա ուզում է իւր «գործողութիւնների ազատութիւնը» պահպանել: Այդ յայտարարութեամբն է, որ Ռուսիան բաժանեց երեք-կայսերեան միութիւնից: Այդ յայտարարութիւնը ահագին աղմուկ բարձրացրեց Գերմանիայում և Աւստրո-Ունգարիայում: աղմուկ, որին պատասխանեց Русскій Инвалид պաշտօնական թիւթը մի նշանաւոր և համարձակ յօդւածով, որի մէջ անց էր կացնում այս միտքը թէ՛ պատերազմի պատրաստողը Աւստրո-Ունգարիան է և ոչ Ռուսիան: Այդ աղմուկներին մի այլ պատասխանն էր նաեւ ռուսաց Ֆինլանտական մինիստրութեան կառավարիչ, իսկ այժմ մինիստր Վիշնեգրադսկու զեկուցումը 1889 թւականի պետական բիւջետի մասին, որտեղ զինւորական ծախքերը ոչ միայն չէին աւելցրած, այլ դեռ մի փոքր էլ կրճատւած էին:

Միջազգային յարաբերութիւնները բնորոշող միւս ցոյցերից, որ եղան 1888 թւականին, առանձին ուշադրութեան արժանի են. 1) Գերմանիայի և Աւստրիայի մէջ հոկտ. 7-ին 1879 թ. կապած դաշնակցութեան պաշտօնական հրատարակումը փետրւար ամսին, որի մասին անցեալ անգամ երկար խօսեցինք, 2) ռուսաց Правительственный Вѣстник-ում դուրս եկած «պաշտօնական յայտարարութիւնը» Բոլշարիայի մասին, փետր. 11 (23). Տնտիշէւի յօդւածը Новое

Время ևրադրում «Россія и Болгарія, историческая справка» վերնագրով՝ մայիսին, որին պատասխանեց պաշտօնական Правительственный Вѣстникъ», 3) ներմուծումը էլզաս-Լոթարինգիայում պատգորտական խիստ սխտեմի ֆրանսիացիների դէմ՝ մայիսին, 4) ունգարական մինիստր-նախագահ Տեսսաչի անպասելի խիստ պարլամենտական ճառը, արտասանած 26 մայիսի, Ֆրանսիայի հասցէին, Պարիզի աշխարհահանդէսին մասնակցելու խնդրի առիթով, 5) Գերմանիայի նոր և երիտասարդ կայսր Վիլհելմ II-ի այցելութիւնները Ռուսիայի, Շվեդ-Նորվեգիայի, Դանիայի, Աւստրիայի և ապա մանաւանդ Իտալիայի գահակալներին՝ յուլիս և յաջորդ ամիսներում, 6) Մասսովայի միջնադէպքը, որը պարզեց բոլոր այն թշնամական զիրքը, որ ուզում է Իտալիայի այժմեան մինիստր-նախագահ Կրիսպին ընդունել Ֆրանսիայի դէմ, 7) Կրիսպինի այցելութիւնը Բիսմարկին 21 (9) օգոստ. և Կալնօկիի հետ տեսակցութիւնը 25 (13) օգոստ., Կալնօկիի այցելութիւնը Բիսմարկին՝ 19 (7) սեպտ., 8) յայտնի Խորվաթեան եպիսկոպոս կաթողիկոս Նորոսմայիերի շնորհաւորական հեռագիրը Ռուսիայի մկրտութեան 900-ամեակի առիթով և զորա համար ստացած յանդիմանութիւնները կայսր Ֆրանց-Յովսէփից, 9) ֆրանսիական նոր օրէնքը՝ ֆրանսիաբնակ օտարականների մասին, և զորա առիթով եղած լրագրական բացատրութիւնները:

Այդ կէտերը, որ մենք յիշեցինք, առանձին բացատրութիւնների կարօտ չեն, այլ մի մի արտացոլութիւններ են այն ընդհանուր միջազգային քաղաքական ուղղութեան, որ մենք նախկին յօդաւածում գծագրեցինք:

Ներքին քաղաքական դէպքերից, որոնք եղան անցեալ 1888 թւականին, և որոնց մի քանիսը բացատրւում են միջազգային քաղաքական դրութեամբ, իսկ միւսները լոկ ներքին քաղաքականութեան համար նշանակութիւն ունին, կը յիշենք հետեւեալները:—

Յունւարին՝ ընտրութիւններ ֆրանսիական սենատի մի երրորդ մասի անդամների, որոնցով ոչինչ նոր ղրութիւն չը ստեղծւեց, քանի որ գրեթէ նոյն թւով սենատորներ ընտրւեցին ամեն մի կուսակցութիւնից, ինչպէս և առաջ էր:

Փետրւար ամսի 6-ին՝ Բիսմարկը կարգաց իւր նշանաւոր ճառերից մինը, որից յետոյ ընդունւեց զինուորական նոր օրէնքի նախագի-

ծը, որով երկրորդ կարգի (պահեստի) զօրքի մի մասը մանում է կանգուն զօրքի մէջ և այդպիսով կանգուն զօրքի թիւը աւելցւում է, պատճառելով 280 միլլիօն մարկ սուրեկան նոր ծախք: (3 մարկ = 1 ոսկի բուբլոն):

Մարտին՝ մահ Վիլհելմ I. Գերմանիայի կայսեր և Պրուսիայի թագաւորի. նորա հիւանդ որդի Ֆրիդրիխ III ընդունում է թաղաւորութիւնը և կայսերական գահը, հրատարակում է 25 (12) փետր. մի բեկրիպա, որտեղ նա իւր քաղաքականութիւնն է ծրագրում, և նշանաւոր՝ իւր հակաբիւսմարկեան ազատամիտ ուղղութեամբ:

Անգլիայում պահպանողական Սալիսբերի մինիստրութիւնը ներկայացնում է պարլամենտին երկու նշանաւոր օրինագծեր՝ որոնցով Անգլիայում տեղական կառավարչութեան իշխանութիւնը շատ աւելի ընդարձակում է, քան թէ այժմ, ուրեմն ձգտում է զէպի աւելի մեծ ապակենդրոնականութեան. մի բան, որ սպասելի չէր պահպանողականներին:

Ֆրանսիայում շարունակում է ազմուկ հանել Բուլանժէն. Տիրարի մինիստրութիւնը վայր է դցւում ապրիլին — և նրա տեղը կազմում է մի մինիստրութիւն, որը ցայժմ կառավարում էր Ֆրանսիան. զա նշանաւոր է նրանով, որ այդ երկրում, վերջին 18 տարիներում՝ առաջին անգամ կազմւում է մի մինիստրութիւն արմատական կուսակցութեան պատկանող. մինչդեռ արմատականները պարլամենտում փոքրամասնութիւն են կազմում: Այդ մինիստրութեան գլխաւոր անդամներն են՝ Ֆլօբէ, մինիստր-նախագահ և ներքին գործերի մինիստր, Ֆրէյսինէ (ոչ զինւորական, բայց բազմահմուտ մարդ) — զինւորական մինիստր, Գօբլէ՝ մինիստր արտաքին գործերի և այլն:

Մայիսին՝ դեռ ևս սկզբում պրուսական պարլամենտը ընդունեց կառավարութեան առաջարկութիւնը՝ պարլամենտը նորոգել ամեն 5 տարի, փոխանակ 3 տարւոյ միջոցի (Բիսմարկեան քաղաքականութիւն, որի մասին առիթ կը լինի խօսելու այլ անգամ):

Յունիսի 15-ին վախճանեց Գերմանիայի կայսր Ֆրիդրիխ III, թագաւորելով միմիայն 3 ամիս և քանի մի օր: Նորա գործքերից ամենանշանաւորը այն եղաւ, որ, իւր մահից մի քանի օր առաջ, արձակեց պաշտօնից խիստ բիւսմարկեան՝ ներքին գործերի մինիստր Պուտկամերին:

Ֆրիդրիխ III-ի մահով և սորա որդի Վիլհելմ II-ի գահը բարձրանալով՝ Բիսմարկի ամենակարողութիւնը վերստին հաստատուեց Գերմանիայում. և որովհետեւ Բիսմարկը մեծապէս աշխատած էր, որ Ֆրիդրիխ III-ին խանդարէ գահը բարձրանալու, ուստի սորա մահից յետ բացւեցին լրագրական մերկացումներ թէ՛ Գերմանիայում և թէ՛ արտասահմանում, որոնք շարունակում են զբաղեցնել Եւրոպայի հասարակութիւնը և հրապարակախօսութիւնը նոյն իսկ մինչ այսօր։ Այդ առիթով եղած հրատարակութիւններից ամենազլխաւորն էր «Ֆրիդրիխ III-ի յիշատակարանը Ֆրանս-գերմանական պատերազմի ժամանակ» հրատարակութիւնը «Գերմանական տեսութիւն» ամսագրում (Deutsche Rundschau), սեպտեմբեր ամսի №-ում, որի առիթով բարձրացաւ մեծ փոթորիկ Գերմանիայի կառավարչական շրջաններում և որի հեղինակի դէմ եղած խուզարկութիւնները այսօր հասցրել են Ստրասբուրգի սրօֆեսոր Քեֆկենին դատարանի առջև, որը, սակայն նրան ազատ յայտարարեց։ Գործը, սակայն, դեռ այժմ էլ շարունակւում է։ Նշանաւոր է նաև այն հանգամանքը, որ նոյն այդ գործի առիթով եղան խիստ չարձակումներ անգլիական դեսպանի դէմ Պետերբուրգում՝ սըր Մորէլի դէմ, իբր թէ նա ևս այդ «յիշատակարանի» հրատարակութեան գործի մէջ խառն է եղած։—Այլ զրեւծներից, նոյն այդ գործի վերաբերեալ, իւր վերայ ուշադրութիւն է դարձնում նորերումս հրատարակած մի անստորագիր յօդած «Ժամանակակից տեսութիւն» անգլիական ամսագրում՝ «Բիսմարկ և նորատոհմը» վերնագրով, որտեղ ուզում են ապացուցել, թէ Բիսմարկը վաղուց ձգտում է Գերմանիայի առաջին մինիստրի պաշտօնը դարձնել ժողովական պաշտօն Բիսմարկի սոհմի մէջ։

Յուլիսին՝ կայացաւ մենամարտութիւն Ֆրանսիական մինիստր-նախագահ Ժըքէի և Բուլանժէի մէջ, որտեղ վերջինս յաղթեց. դէպք, որի անմիջական հետեանքն եղաւ՝ Բուլանժէի և կուսակից Դերուլեի սլարտութիւնը պարլամենտական մամաւաւոր ընտրութիւնների ժամանակ։

Սերբիայում սկսեցին թագաւոր Միլանի և թագուհի Նատալիայի ամուսնական վէճերը, որոնք յետագայում վերջացան ապահարզանով։

Օգոստոսին՝ կոմս Մոլակէն, դարուս ամենամեծ ռազմագէտը,

Գերմանիայի զինուորական զլխաւոր շտաբի կառավարիչը, ծերութեան պատճառով, հետացաւ իւր պաշտօնից և նորա տեղը նշանակեց կոմս Վալդերզէէ, Մօլտկէի նախկին օգնականը:

Ֆրանսիայում Բուլսոմէն կրկին յառաջանում է. 19 (7) օգոստոս նա միաժամանակ ընտրւում է երեք դեպարտամենտներում:

Անգլոմերին՝ ուշադրութիւն դարձրեց իւր վերայ գերմանական պարլամենտի ազատամիտ կոչւած կուսակցութեան պարագլուխ Ֆոն-Բեննինգսէնի նշանակելը բարձր վարչական պաշտօնի մէջ՝ իբր աւագ-նախագահ՝ Հաննովրեան պրովինցի: Գորանից եղրակացրին, թէ Բեննինգսէնին նախապատրաստում են մօտեցնել մինիստրութեան մէջ, չնայած որ իւր կուսակցութեան ղեմ Բիսմարկը կուռում է վերջին տասնեակ տարին:

Ֆրանսիայում հանրապետութեան նախագահ՝ Կարնօ իւր աջողակ աջակցութիւններն է շարունակում երկրի զանազան քաղաքներ, յորդորելով ժողովրդի հանրապետական զգացումները:

Հոկտեմբերին, Ֆրանսիայում, մինիստր Ֆլօքէն առաջարկեց պարլամենտին սահմանադրութեան վերաքննութեան նախադիժը, որի առնանադլխաւոր կէտը սա է, որ պատգամաւորների ժողովը չընտրւի առկն չորս տարին մի անգամ, այլ որ առկն երկու տարին մի անգամ վերընտրւին պատգամաւորների ժողովի և սենատի մի երրորդ մասերը: Այդ խնդիրը մեզ ղեռ կը զբաղեցնի մի այլ անգամ, ուստի առ այժմ անցնում ենք՝ միմիայն յիշատակութիւն անելով:

Նոյեմբերին՝ վերջացան ընտրութիւնները պրուսական պատգամաւորների ժողովի համար՝ յունիս ամսին ընդունած օրէնքի համեմատ, այսինքն, որ պատգամաւորների լիազօրութիւնները լրանան ոչ երեք, այլ հինգ տարուց յետոյ: Ընտրւեցին՝ պահպանողականներ՝ 198, ազգային-ազատամիտներ՝ 87, կենդրոնականներ (կղերական)՝ 99 հոգի, միասին առած՝ յաջող Բիսմարկի համար:

Ամերիկայում, նոյ. 6-ին ընտրւեց նոր նախագահ՝ Հիւսիսային Ամերիկայի նահանգների՝ հանրապետականների կանդիտատ ղեներալ Հարիսօն, որ փոխարինեց ղեմօկրատական կուսակցութեան պատկանող Կլեւելենդին:

„ՄՈՒՐՃ“-Ի ՆԱՄԱԿԱԳՐՈՒԹԻՒՆԸ

ԳԵՍԿԶԱ. (Բաք. Նահ.) պ. Աղբալեանցին: Ստացանք «Մշակ»-ի խմբագրութիւնից Ձեր ուղարկած ուսուցչական 3 բուրլին:

ԱԼԵՔՍԱՆԴՐՈՊՈԼ. պ. Ա.-ին: Ձեր «Թ. 1...» մենք հաւանեցինք, թէպէտ և նմանողութիւն է Լերմոնտովի լաւտնի ստանաւորի: Բայց գտնում ենք, որ մշակման դեռ ևս կարօտ է: Գլխաւոր պակասութիւնը սա է, որ զրարարը աշխարհարարի հետ չատ է խոսնած՝ ոտը և չափը կանոնաւորելու մտքով: Այդ նշանակում է խոստովանել զուտ աշխարհարարի անբաւարարութիւնը բանաստեղծական գործքերի համար: Արձակ գրողները աղ կարծիքը վաղուց է, որ թողել են. արդէն ժամանակ է, որ չափով գրողներն էլ ապր սովորութիւնը թողնեն: «Տաճկա-Հայը» թույլ է, իսկ «Գարնանալին գիշերը», ըստ մեզ, ներկայացնում է զգացմունքների մի չփոթի և արւեստական դրամք:

ԲԱՅՈՒ. Գ.-ր. Ձալեանցին: Հասցրինք «Մշակ»-ի խմբագրութեան Ձեր 10 ր. և «Արձագանք»-ին 5 ր.

ՊԱՐԻՋ. Ուսանող պ. Ա. Բաբալեանցին: Երկու բուրլի աւելի էք ուղարկել, ուստի և վերադարձրինք:

ԹԵԼԱԻ. պ. Դր. Բաղդասարեանին: Ձեր առաջարկութիւնը ընդունելի է, բայց կը ուղարկեմ թէ ոչ—այդ կախած է գրածքից: Առանձին խոստմունքների անել չենք կարող:

ԱԼԵՔՍԱՆԴՐՈՊՈԼ. Հեղինակին՝ «Տեսարան Դաղստանի լեռներում», «Արեւիկայ» և «Էքսպրոմպտի»: Անշարմար գտանք:

Տեանդրին: Ձեր «Ծով» բանաստեղծութեան ամալին և վերջին տուները միտն փոքր ինչ աջողած են. մնացեալ նկարագրական մասը թույլ է:—«Դարերի Մուրճը» ստացանք. կը պահենք միայն իբր չիչառակ:

ՄԵԾ՝ՂԱՐԱՔԼԻՍ. Խորէն քահանայ Խանզաղեանցին: Ուսուցիչները և ուսանողները, բայց ոչ ուսումնարանների վաղելում են զիջումներ «Մուրճ»-ը ստանալու համար: Մի ուսումնարան ամաղիր ստանալ, որից օգտւին 10—20 հոգի և դեռ աւելի պակաս վճարի,

քան մը սովորական բաժանորդ? Գուք մտում էք պարտ 2 ր.

ՄՈՆՊԵԼԻԷ. Հալ ուսանողութեան: Ասխարակից պ. Խուշիդ Մնացականեանցը ուղարկել է մեզ 10 բուբլի, որպէս բաժանորդագին, «Մուրճ»-ը ձեր անունով ուղարկելու համար: Օգտուելով դէպքից, կատարում ենք պ. Մնացականեանցի խնդիրքը՝ լաւունել նորա ջերմ համակրութիւնը դէպի ձեզ և առաջադիմութեան ու կատարեալ աջողութեան ցանկութիւնը ձեր տաղարիկի վերայ:

ՍԱՐԱԿԱՄԻՇ. Պ. Գր. Բարա-Քեօխանեան, կապիտան 156 Նիսաուստոյ. հետեակ պօլկի: Կուղարկել «Մուրճ»-ը, ում համար ուղարկած էք տարեկան բաժանորդագինը:

ԲԱՔՈՒ. Մէլիք: Ստացանք «Հալ գիւղացու սե օրը»: Դեռ չենք կարդացել: Մեր վճիռը կը լաւանենք Ձեզ առանձին նամակով:

ՂԱԼԱՐ. Պ. Մ. Մարգարեանցին: Արդարեւ, ուղարկողը Գուք էք: Ձեր կամքի համաձայն, ալդ մի բուբլին լատկացրինք «Մուրճ»-ի Փոխտու-Խնադակաւ գանձարանի Փօնդին: Շնորհակալ ենք:—

ԱԼԷԲՍԱՆԳՐՈՊՈԼ. Դարբնին: Ձեր ոտանաւորից կը քաղենք միայն տաբութիւնը, որ մեզ մօտ պահենք, բայց չենք տալ:

ՅՂՆԱ. Հալոց ծխական դպրոցի վարչութեան: Ուղարկում ենք «Մուրճ»-ը դպրոցին, որպէս նւէր՝ պ. պ. Յովհաննէս և Աբրահամ Բունեսաթեանցների կողմից:

ԶԱԲԱԹԱԼ. Հալոց ծխական դպրոցի վարչութեան: «Մուրճ» ամսագիրը դպրոցիդ անունով ուղարկելու համար, ստացանք Նուխուց պ. պ. Յովհաննէս և Աբրահամ Բունեսաթեանցներից նւէր 10 բուբլի, որ մենք վատ վերադարձրինք նրանց, որովհետեւ նոքա սղ նւէրը արեւ էին՝ ենթադրելով թէ դպրոցը չի տանում:

ԲԱՔՈՒ. Ուսանողին: Ձեր ուղարկածը չի տալիւ, որովհետեւ «Մուրճ»-ը չի կարող և չը պիտի խակ գրեածներին տեղ տալ: Ժողովուրդը մեղնից իրաւացի կերպով խիստ պահանջներ է անում, խակ մեր պահանջը դեռ աւելի էլ խիստ է, քան ժողովրդինը: Բանաստեղծութեան մէջ մենք որոնում ենք զպայմունք և զզույմունքի բանաստեղծօրէն արտայայտութիւն. լօղածների մէջ մենք որոնում ենք միտք և օգտակար նիւթեր, նպատակաւարմար կերպով դասաւորած և լոգիքապէս ուսած. վէպերի մէջ որոնում ենք՝ ճիշդ դիտած իրական կեանքի գեղարւեստական նրկարագրութիւն: Հոգ չէ, եթէ զրեւածքը թերութիւններ ունի,— բայց նա պէտք է ունենալ ալն լատկանիչները: Գուք խրախույս էք ուզում մեզնից, ալդ խրախույսը տալիս ենք Ձեզ—առաջարկելով, որ միշտ կարդաք «Մուրճ»-ը:

ՇՈՒՇԻ. Որստիպա՞յ թարգմանչին: Ձեր ուղարկածի մէջ մենք առ ալժմ՝ նիւթ չը գտանք «Մուրճ»-ի համար: Բայց դեռ ես տեսնեմք: Յետ կ'ուղարկենք, երբ բոլորը կարգացած կը լինենք:

ԹԻՖԼԻՍ. Պ. Ք. Թ.-ին: «Պատանո՞ւն» տաճարը չի տպւիլ: Պետիմիզմը չարգելի է միայն կեանքի գաղափարները քաշած մարդու բերնում. բայց նա գրօջ չարմէ, երբ լսկ դատաւութիւն է:

ՇՈՒՇԻ. պ. Լէօին: Այս Ն-ի մէջ տպւած տողերից մի քանիսը Դուք նւիրում էք հացի արտահանութեան և հացի թանկանալու խնդրին և, ալդ առիթով, Դուք հեղեութիւն էք ցոյց տալիս զէպի սոյն մարդիկ, որոնք, թւանշանները ձեռքին, միամտութիւն ունին հրճելու հացի առևտուրի պատմութեան նոր ֆազիսով: Իբր թէ ալք մարդիկ, բացի թւանշաններից, էլ ոչ գիւղացի տեսած լինին և ոչ զիւղեր: Թոյլ տւէք մեզ նկատելու, որ նա, ով մեզոնում հացի արտահանութիւնից առաջին անգամ ընդհանուր խնդիր չինեց թէ մեր և թէ ուսաց գրականութեան մէջ, նա, ասում ենք, մինչ հարևար անգամ աւելի զիւղեր է տեսել և մինչև անգամ հետազօտել, քան ինչ որ Դուք Ձեր ճանապարհորդութեան մէջ տեսած էք: Թւանշանները Դուք արհամարհում էք, բայց անիրատացի կերպով. թւանշանները ինչպէս հարկն է կարգաւոր համար՝ մի ամբողջ գիտութիւն կալ, որ ստիտիտալիք է կոչւում և որը ձեռք է բերւում միմիայն երկար ժամանակ ուսանելով: Դուք ասում էք, թէ զիւղացին ոլարապ հոգեր չի վարում, որովհետև նա գիւղացի է. բայց ոչ. նա չի մշակում, որովհետև գիտէ թէ Ձեր ուղած հացի գնով նա ինչ օգուտ, ինչ խէր կը տեսնի. բայց Ձեր ուղած գներին նա տուպ էր ցալժմ. երբ բարձրացած գների ազդեցութիւնը կը տարածւի նաև Ձեր ալցելած գիւղերի վերալ և փոքր ինչ էլ ճանապարհները կը հարթւին—նոյն ալդ գիւղացիք կը սկսեն հոգր մշակել, ինչպէս Դուք էք ցանկանում: Դուք տեսնում էք, ուրեմն, որ Ձեր մի ցանկութեամբ չէզոքացնում էք Ձեր միւս ցանկութիւնը, որ դուք Ձեզ հակասում էք, ներշնչւելով ուրիշ տեղից քաղած սովետութիւններից:—

ԲԱՔՈՒ. պ. Ա. Թում. — Ձեր խնդրած տեղեկութիւնները քունջութի մը չակութեան մասին կը հաղորդենք Ձեզ չուտով առանձին նամակով:

ԲԱՔՈՒ. պ. Կ. Լ.-ին: Մենք պարտաւոր ենք համարում պատասխանել միմիայն մեր բաժանորդներին:

„ՄՈՒՐՃ“ ԱՄՍԱԳՐԻ

ԲԱԺԱՆՈՐԴԱԳՐԱԿԱՆ ՀԵՇՏԱՅՐԱԾ ՊԱՅՄԱՆՆԵՐԸ

Ուսուցիչների, վարժուհիների և բարձրագույն դպրոցների ուսանողների համար:

ԹԻՖԼԻՍՈՒՄ Վճարում են կամ միանգամ 8 թուրքի տարւայ սկզբին
և կամ տարեկան 10 թուրքի այսպէս՝

Յունւարի 1-ին	2 ռ.
Փետրւարի 1-ին	2
Մարտի 1-ին	2
Մայիսի 1-ին	2
Սեպտեմբերի 20-ին	2

ԳԱԽԱՌՆԵՐԻՑ ուղարկում են տարեկան 9 թուրքի այսպէս՝

Յունւարի 1-ին	3 ռ.
Փետրւարի 1-ին	3
Մարտի 1-ին	3

Բարձրագույն դպրոցներում ուսանողները վճարում են տարեկան 8
թուրքի այսպէս՝

Յունւարի 1-ին	3 ռ.
Փետրւարի 1-ին	3
Մարտի 1-ին	2

Հասցէ՝ Тифлисъ. Редакція журн. МУРЧЪ.

ՎՐԻՊԱԿՆԵՐ № 1-ՈՒՄ:

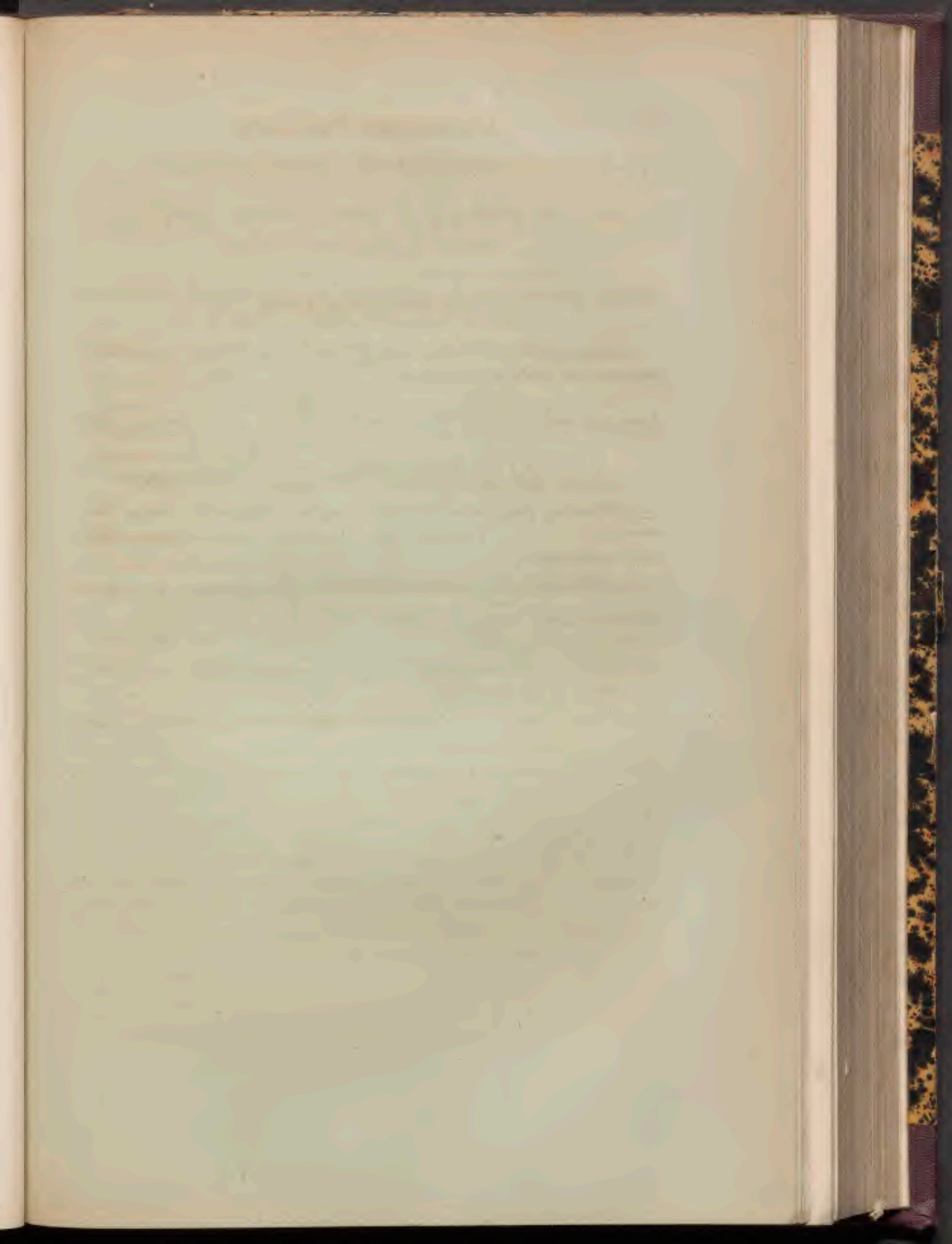
Սուղդուկեանցի կենսադրութեան նւիրած պ. Զմէկեանի չօղածում
սպրդած են հետեւեալ սխալները:

տպած է		պէտք է լինի
Երես	133 տող 9—	Cirbied Փրանսիացին.
		Cirbied, որ Զրդետեանի ֆրանսերէն անունն է:
»	»	» 14 և 19—Սուղդուկեանց.
»	134 » 24 1833	Սանտուկեանց. 1838

Դերբենդ գնալը եղաւ 1855 թ. վերջերը, Թիֆլիսում նորից հաստատուելը՝ 1858 թ., աչնալէս որ երես 134, վերջին սողում աւելորդ է երկրորդ ստորակէտը:

Պ. Լէօի «Հինգ օր» ճանապարհորդութեան մէջ.

տպած է		պէտք է լինի
Երես	101 տող 5	Կարկար գիւղի
»	102 » 5	Դիզալի
»	112 » 8	Սաղսաղան
»	121 » 30	Խորիչան

Մ Ո Ւ Ր Ճ

ԱՄՍԱԳՐԻ

ԲԱԺԱՆՈՐԻԱԳՐՈՒԹԻՒՆԸ ՆԱԲԱՆԱԿՈՒՄ Է:

Տարեկան բաժանորդագրեր	10	ր.
Կէս տարւանը	6	ր.
Երեք տնւանը	4	ր.
Մի գրքովը	1	ր. 50 կ.

Առաջինները, վարձուհիները և բարձրագոյն գրքոյնների տասնոցները վաճելում են գիշումներ, համեմատ ասանձին տպած յայտարարութեան:

Մարձի ամեն մի համարը, որպէս առաջին «Հրաւեր»-ի մէջ առած էր, ունենալու է 8—10 տպագրական թիւը, կամ որոշոյն է՝ 128 մինչ 160 երես: Մարձ-ի առաջին համարը ունեցաւ 196 երես, բացի յայտարարութիւններից. ներկայ համարը հրատարակւում է 176 երես, բացի յայտարարութիւններից, աջնդէս որ յաջմ տաւ է 52 երես աւելի, քան մեր խոտաւածի ամենաշատը: Ամբողջ տարին Մարձը կազմւում է 12 գիրք, երեք մեծ հատորներ, շուրջ 1800 երեսով:

Նոր բաժանորդները կը ստանան նախորդ համարները:

ՅԱՅՏԱՐԱՐՈՒԹԻՒՆՆԵՐԻ ՀԱՄԱՐ ՎՃԱՐՈՒՄ ԵՆ

Ամսական մի երեսի համար	10	ր.
„ կէս երեսի համար	6	ր.
„ քառորդ երեսի համար	4	ր.

Խմբագրութեան հասցէն՝ Тифлисъ. Въ Редакцію журнала „МУРҢБ“. Խմբագրութիւնը գտանում է՝ Գանովեան փողոց, տուն Յովհաննիսեանի, (Гановская улица, домъ Іоаннисіани). բոլորովին մօտ Երևանեան հրատարակին: